

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Spychala, Leslaw</i> : Complément à la tradition manuscrite de « La chronique mixte hongroise–polono»: le texte supposé du «codex nr.6. Krasinski»	409
<i>Frimmová, Eva</i> : L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg	424
<i>Monok, István</i> : L'aristocratie de Hongrie et de Transylvanie, et «le livre adressé à tous le monde» aux 17–18 ^e siècles	448
<i>Scheibner, Tamás</i> : Publication de livres aux années de la coalition. L'entreprise de presse, de littérature et de publication de journal 'Szikra' et la tournure politique	456

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Klinda, Mária</i> : Donnée complémentaire à l'histoire de la bibliothèque de l'archevêque de Esztergom, Miklós Oláh et de celle du palatin György Thurzó	477
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Le rapport de Pál Rheda à Leipzig	480
<i>Antal, Alexandra</i> : De l'activité de la mécénature des <i>Nouvelles hongroises</i> de Vienne (Les lettres de Demeter Görög adressées au comte Ferenc Széchenyi)	484
<i>Lengyel, András</i> : Projet avorté d'une 'école' de la revue <i>Nyugat</i> (1918)	489

BIBLIOGRAFIE

<i>Hegyközi, Iлона – Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2012	494

CHRONIQUES

<i>Héder, Mihály, Láng, Benedek, Lévai, Szabolcs</i> : Causes philologiques pour un programme informatique de déchiffrement monoalphabétique: la marche du programme et ses expériences	511
<i>Buda, Atila</i> : Bibliographies de Szombathely	519

NÉCROLOGUES

János Viczián (1940 – 2013) (<i>Lengyel, András</i>)	523
Gabriella Somkuti (1929 – 2013) (<i>Szőnyi, Éva</i>)	525

REVUE

Symposium jubilaire d'histoire de livre et d'imprimerie à l'hommage de l'imprimerie de la plus ancienne activité continue de la Hongrie, Réd.Csilla Zentai, Debrecen, Imprimerie Alföldi, Atelier Méliusz, 2011 (<i>Nagy, Györgyi</i>)	528
Petrőczy, Éva, Carillonner avec cor de coquilles, Études en rapport de la littérature puritaine. Debrecen–Budapest, Éditions Hernád, 2011 (Nation, églises, civilisation VI.) (<i>Biró, Csilla</i>)	530
Les fonds anciens de la bibliothèque du couvent franciscain de Fülek, catalogue. Composé par Tibor Marti, Eger, EKF, 2012 (École supérieure Károly Esterházy), (Les anciens livres des bibliothèques hongroises du bassin des Carpathes. 7.) (<i>M. Horváth, Mária</i>)	533
Ujvári, Hedvig, Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012 (Studien zur Literaturwissenschaft, 7.) (<i>Rózsa, Mária</i>)	537
L'entrepreneur et la culture. Gustave Heckenast, l'éditeur de livre légendaire, Réd. Dorottya Lipták, Bp., Eger, Éditions Kossuth – EKF, 2012 (Héritage culturel) (<i>Rózsa, Mária, Zsuzsanna</i>)	540
V. Molnár, László, Nous et Eux . Contacts culturels hungaro-russes 1711 – 1848. Budapest, Szóltató Kétnyelvű Oktatásért Nonprofit Közhasznú Kft., (Vigne, S.A. pour une instruction bilingue) 2012 (<i>Pirger, Orsolya</i>)	544

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 4. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Leslaw Spychala</i> : Kiegészítés „A magyar–lengyel vegyes krónika” kéziratot hagyományához: a „Kraśniński 6. számú kódex” feltételezett szövege	409
<i>Eva Frimmová</i> : L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg	424
<i>Monok István</i> : A magyarországi és erdélyi arisztokrácia, és a „mindenkinnek szóló könyv” a 17–18. században	448
<i>Scheibner Tamás</i> : Könyvkiadás a koalíciós években. A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat és a politikai fordulat	456

KÖZLEMÉNYEK

<i>Klinda Mária</i> : Újabb adat Oláh Miklós esztergomi érsek és Thurzó György nádor könyvtárához.....	477
<i>Bánfi Szilvia</i> : Rheda Pál lipcei kapcsolata	480
<i>Antal Alexandra</i> : A bécsi <i>Magyar Hírmondó</i> mecenatúrájának működéséről (Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez)	484
<i>Lengyel András</i> : A <i>Nyugat</i> „iskolájának” elvetélt terve (1918)	489

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona, Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó és könyvtártörténeti szakirodalom 2012-ben	494

FIGYELŐ

<i>Héder Mihály, Láng Benedek, Lévai Szabolcs</i> : Filológiai okok egy monoalfabetikus titkosírásejtő szoftver mellett: a program működése és tapasztalatai	511
<i>Buda Attila</i> : Szombathelyi bibliográfiák	519

NEKROLÓG

Viczián János (1940–2013) (<i>Lengyel András</i>)	523
Somkuti Gabriella (1929–2013) (<i>Szőnyi Éva</i>)	525

SZEMLE

Jubileumi könyv és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról, Szerkesztette Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011 (<i>Nagy Györgyi</i>)	528
Petrőczy Éva, Kagylókörttel harangozni, Újabb tanulmányok a puritán irodalomból, Debrecen–Budapest, Hernád Kiadó, 2011 (Nemzet, egyház, művelődés, VI) (<i>Bíró Csilla</i>)	530
A füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya, katalógus, Összeállította Marti Tibor, Eger, EKF, 2012 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 7) (<i>M. Horváth Mária</i>)	533
Ujvári Hedvig, Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012 (Studien zur Literaturwissenschaft, 7) (<i>Rózsa Mária</i>)	537
A vállalkozó és a kultúra, Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó, Szerkesztette Lipták Dorottya, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség) (<i>Rózsaferi Zsuzsanna</i>)	540
V. Molnár László, Mi és Ők, Magyar–oroszk kulturális kontaktusok 1711–1848, Budapest, Szólótő Kétnyelvű Oktatásért Nonprofit Közhasznú Kft., 2012 (<i>Pirger Orsolya</i>)	544

LESŁAW SPYCHAŁA

**Kiegészítés „A magyar–lengyel vegyes krónika”
kéziratot hagyományához:
a „Kraśinski 6. számú kódex” feltételezett szövege***

Legalább néhány évtizede elterjedt a szakirodalomban az a nézet, hogy „A magyar–lengyel vegyes krónika” („Chronicon Hungar(ic)o–Polonicum”, továbbiakban: ChHP) szövege öt kéziratban maradt fent, melyeket lengyelországi gyűjteményekben őriznek. Arra ugyanakkor határozottan felhívják a figyelmet, hogy ezek közül egy elveszett. Még a közelmúltban is így vélekedett Grzesik Ryszard (1999, 2003, 2010, 2012),¹

* A szerző ezúton szeretné megköszönni Drelicharz Wojciechnek és Mrozowicz Wojciechneknek értékes segítségüket a „Szentkereszthegeyi Évkönyv” új kiadásának előkészítésével kapcsolatos közlésekért valamint a hozzáférést a „Kraśinski 6. számú kódex” leírásának gépelt másolatához, amely az ún. Semkowicz Władysław Szekrényből [Szafa Władysława Semkowicza] származik, a Jagelló Egyetem Történelmi Segéd tudományok (Zakład Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego) részlegéről. Emellett a szerző szeretné megköszönni Tellis Katalinnak és Veszprémy Lászlónak a cikk magyar nyelvű fordításához nyújtott segítségét. Jelen tanulmány lengyel nyelven is megjelenik a *Studia Źródloznawcze* 52. kötetében.

¹ GRZESIK, Ryszard, *Arbeiten an den Testimonien der frühen Geschichte der Slawen = Die Geschichtsschreibung in Mitteleuropa. Projekte und Forschungsprobleme*, szerk. Jarosław Wenta, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999 (Subsidia Hagiographica, 1), 83–85; Uő., *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1999 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej, 56), 21–26; *Żywot św. Stefana króla Węgier czyli Kronika węgiersko-polska*, ford., előszó és kommentár Grzesik, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2003, 40–42; GRZESIK, *Chronicon Hungarico-Polonicum = Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, főszerk. Graeme Dunphy, I: *A–I.*, Leiden, Boston, Brill, 2010, 348–349; Uő., *Historiografia węgierska = Vademecum historyka mediewisty*, szerk. Jarosław Nikodem, Dariusz Andrzej Sikorski, Warszawa, PWN, 2012, 180.

nyomában Veszprémy László (1999, 2007),² Kersken Norbert,³ Kulcsár Péter,⁴ Homza Martin⁵ és Drelicharz Wojciech.⁶ Korábban ez a nézet mindenekelőtt Karácsonyi Béla munkáiban jelent meg, aki – majd utána Grzesik – máig a legrészletesebben írta le az egyes, ChHP-t tartalmazó kéziratokat, röviden emlékeztetve arra az elveszett kéziraatra, amely valaha a varsói Krasiniski Könyvtár tulajdonában volt.⁷

Hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatók egy része, Kownacki Hipolittal kezdve (1823) figyelmüket csak az általuk ismert vagy számukra hozzáférhető, a ChHP

² VESZPRÉMY László, *Chronicon Hungaro–Polonicum (Magyar–lengyel Krónika) = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, kiad. Szentpétery Emericus, II, Bp., Academia Litterarum Hungarica, 1938. Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél, Veszprémy László, Bp., Nap Kiadó, 1999 (A továbbiakban: SRH), 767; Uő., *Magyar–lengyel krónika = Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor*, szerk. Kőszeghy Péter, VII, *Lethenyi-műgyűjtemény*, Bp., Balassi, 2007, 170.

³ KERSKEN, Norbert [recenzió], *Ryszard Grzesik, Kronika węgiersko–polska. Z dziejów polsko–węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu. [Die ungarisch–polnische Chronik. Zur Geschichte der polnisch–ungarischen Kulturkontakte im Mittelalter.] (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, Bd. 56.) Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1999, 247 S., Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2002, 455.*

⁴ *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 / A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, átdolg. Kulcsár Péter, Bp., Balassi, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 641, elérhető online is a Balassi Kiadó oldaláról: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Netre_kulcsar/Anno.htm.

⁵ HOMZA, Martin, *Uhorsko-pol'ská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava, Post Scriptum, 2009 (Libri Historiae Slovaciae, Fontes, 1), 16. Lásd *Uo.*, 115, 197.

⁶ DRELICHARZ, Wojciech, *Idea zjednoczenia królestwa w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim*, Kraków, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2012 (Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 1), 100.

⁷ KARÁCSONYI Béla, *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról*. Szeged, JATE, 1964 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica (A továbbiakban: AUSzeg AH), 16), 13–39, 59; *Chronica Hungaro–Polonica*, kiad., bev., jegy. Karácsonyi, I, Szeged, JATE, 1969 (AUSzeg AH 26), 3–5, 8; GRZESIK, *Kronika węgiersko–polska*, 1. jegyzetben i. m. 21–26; *Żywot św. Stefana króla Węgier*, 1. jegyzetben i. m. 40–42; HOMZA, 5. jegyzetben i. m. 16.

szövegét tartalmazó kéziratokra összpontosították, figyelmen kívül hagyva a krónika kézíratainak hagyományát (Handschriftenüberlieferung).⁸

Az említett ChHP-t tartalmazó kéziratok közül a legrejtélyesebb az 1944 októberében elégett, a sulgostóvi Świdziński Konstanty (1793–1855)⁹ gyűjteményéből

⁸ TÓTH Péter (2004) a ChHP-t illetőleg azt állította, hogy négy kéziratát ismeri. Ezek szerint tehát csak a kéziratok mű máig fennmaradt emlékeit vette figyelembe. *Kronika węgierska na początku wieku XII. Kronika czeska na początku wieku XI. W lacińskim języku pisane, z tłumaczeniem na polski język, tudzież Ziemiopismo Bedy wieku VIII, list Popa Jana wieku XIII*, kiad. KOWNACKI, Hipolit, Warszawa, Glucksberg N., 1823, ajánlás, VIII; WISZNIEWSKI, Michał, *Historia literatury polskiej*, Kraków, Gieszkowski S., 1840, 94, 96; *Kronika węgiersko-polska*, kiad. PILAT, Stanisław = *Monumenta Poloniae historica* (A továbbiakban: MPH), kiad. Bielowski August, I, Lwów, Bielowski A., 1864, 494; ŚWIEŻAWSKI, Ernest, *Zarysy badań krytycznych nad dziejami historyjografiją i mitologiją do wieku XV*, Warszawa, Czerwiński i Spółka, 1871, 9, 15; ROSNER, Ignacy, *Kronika węgiersko-polska. Studium krytyczne z historyjografii średniowiecznej*, Rocznik Filarecki, 1886, 61; *Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. Ad fidem codicum saeculi XII, XIII, et XIV*, kiad. Mátyás Flórián, Quinque-Ecclesiis, Tazis Ny., 1881 (Historiae Hungaricae fontes domestici. Series, I. Scriptorum, I), I, III; KĘTRZYŃSKI, Wojciech, *O Kronice węgiersko-polskiej. (Vita sancti Stephani, regis Ungariae, Ungarico–Polona)*, Rozprawy Akademii Umiejętności, 94. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Sorozat 2, 1897, 355–357, 364–365; HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., MTA, 1925, 41–42; DAVID, Pierre, *Prétendue Chronique hongaro-polonaise*, Paris, Gebethner et Wolff, 1931 (Études historiques et littéraires sur la Pologne médiévale, 4), 29–31; *Chronicon Hungarico–Polonicum*, kiad., bev., jegyz. Iosephus Deér = SRH, 3. jegyzetben i. m. II, 294–295, 297; MACARTNEY, Carlile Aylmer, *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge, University Press, 1953, 173–175; DĄBROWSKI, Jan, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964, 101; KÜRBSÓWNA, Brygida, *Kronika węgiersko-polska = Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, szerk. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński, II, F–K, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964, 522; *Chronicon Hungarico–Polonicum = Repertorium fontium historiae mediae aevi* (A továbbiakban: Repertorium, i. m.), III: *Fontes C, Romae*, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1970, 353; SROKA Stanisław A., *Średniowieczne dziejopisarstwo węgierskie = S. S. A., Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu. Szkice*, Bydgoszcz, Homini, 2002, 29; TÓTH Péter, *A lengyel–magyar vegyes krónika*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio philosophica, 2004/4, 223. A ChHP egyes kiadásait, az alapul vett kéziratokkal 1823-tól 1938-ig részletesen leírta KARÁCSONYI 1964, 7. jegyzetben i. m. 41–57; lásd továbbá: *Chronica Hungaro–Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5–7.

⁹ Lásd lejjebb, 30. lábjegyzet.

származó „Kraśiński 6. számú kódex” (a továbbiakban: KK),¹⁰ ami így az egész Kraśiński Könyvtár sorsában osztozott. A ChHP kéziratos hagyományának kutatói közül e kéziraatra elsőként David Pierre figyelt fel, s a kézirat egy részletét szűkszavú jegyzetében az említett krónika rövid töredékeként írva le, mely a „83-as számú” kéziratban maradt fent a Kraśiński grófok könyvtárában, Varsóban.¹¹ Minden jel arra mutat, hogy annak ellenére, hogy a 83-as számmal jelölte meg (noha annak jelzete a 6-os volt), a francia kutató a Pułaski Franciszek által összeállított, a Kraśiński Könyvtár kéziratait leíró katalógus információira támaszkodott, amelyben a KK ezen szám alatt volt megtalálható, valamint a fentiek szerint a 7r–7v lapokon tartalmaznia kellett a ChHP szövegét.¹² David utalt ugyanakkor Pilat Stanisław ChHP kiadására; ahonnan a Zamoyski-kódexre és a Sędziwoj-kódexre¹³ tett hivatkozásai származnak, amelyek szerint az ezekben olvasható krónika-szövegek és a KK-ban található szöveg között¹⁴ kapcsolat állapítható meg.

Davidtól függetlenül Kamieniecki Witold, aki szintén ismerte a Pułaski által készített leírást, beszámol a Kraśiński Könyvtár kéziratos gyűjteményét ért veszteségekről,

¹⁰ Lásd feljebb, 7. lánjegyzet, valamint: KAMIENIECKI, Witold, *Straty Biblioteki Ordynacji Kraśińskich w zakresie zbiorów rękopiśmiennych = Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, III: *Biblioteki*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955, 143–176 (különösen: 150–151); WIESIOŁOWSKI, Jacek, *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967, 28; KALUDZKA, Anna, *Zbiory dawnej Biblioteki Ordynacji Kraśińskich w Bibliotece Narodowej = Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Fragmenty i rekonstrukcje*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1986, 129; OZÓG, Kazimierz, *Kultura umysłowa w Krakowie w XIV wieku. Środowisko duchowieństwa świeckiego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987 (Polska Akademia Nauk. Prace Komisji Historycznej, 49), 61; *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, kiad. Danuta Kamolowa, Krystyna Muszyńska (egyházi gyűjtemények), Warszawa, Biblioteka Narodowa, 1988, 250 (*Warszawa, Biblioteka Narodowa*); MAJEWSKI, Jerzy S., *Pod złą wróżbą...*, Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej, 2002/4, 16; JABLONKA, Agnieszka, *Średniowieczne rękopisy z Biblioteki Kraśińskich*, Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej 2002/4, 35, 37; *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, kiad. Kamolowa, Teresa Sieniatecka, Warszawa, Biblioteka Narodowa, 2003 (*Zbiory rękopisów w Polsce*, 1), 355 (*Warszawa, Biblioteka Narodowa*); *Biblioteka Ordynacji Kraśińskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej*, [Warszawa, Biblioteka Narodowa, 2004], <http://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf>.

¹¹ DAVID, 8. jegyzetben i. m. 29, 2. jegyzet.

¹² *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Kraśińskich*, kiad. Franciszek Pułaski, Warszawa, Biblioteka Ordynacji Kraśińskich, 1915 (Biblioteka Ordynacji Kraśińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego 23–29), 83 (6) sz., 78–83.

¹³ Krakko, Czartoryski-könyvtár (Kraków, Biblioteka Czartoryskich): 1310. sz. kódex és Varsó, Nemzeti Könyvtár (Warszawa, Biblioteka Narodowa), BOZ Cim. 28. A tárgyrodalom legújabb leírásait és kimutatásait meg lehet találni: DRELICHARZ, *Annalistyka małopolska XIII–XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2003 (Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego 99), 24–56.

¹⁴ DAVID, 8. jegyzetben i. m. 11.

amit a varsói felkelés leverését követő gyűjtogatás okozott 1944 őszén. Beszámolt az elpusztult, középkori műveket tartalmazó kódexek csoportjáról, amihez a ChHP-t tartalmazó kézirat is, azaz a KK¹⁵ tartozott.

A David által megjelölt nyomot követte több későbbi kutató, mint Karácsonyi és Grzesik. Közülük az előbbi David munkájára hivatkozva és a Pułaski-féle katalógus ismeretében felvette a 83-as sorszámú KK-t a ChHP tartalmazó kéziratokat jegyzékébe, ami szerint a krónika részlete a f. 7r–7v alatt található.¹⁶ Grzesik, aki felhasználta Pułaski, David, Kamienicki és Karácsonyi munkáját is, a krónikát a KK első főlíóra valószínűsítette, véleménye szerint az f. 1r–6v lapokon. Ezt bizonyára abból a tényből következtette ki, hogy Pułaski az általa összeállított katalógusban az „ún. Krasiniski Évkönyv kódexének” („Kodeks tzw. Rocznika Krasiniskich”) a leírását a f. 7r–7v-vel kezdte, felborítva ezzel a szövegek sorrendjét. Majd csak leírása további részében adott információkat a 5r–6v főlíókat illetően, vagyis például a f. 1r–2v tartalmáról („történelmi és teológiai miscellanea” megjelölés alatt), ami bizonyára emiatt kerülhetett el a poznańi történész figyelmét.¹⁷ Mindkét kutató, Karácsonyi és Grzesik is megemlítette, hogy a KK ChHP-val kapcsolatba hozható szövegről nem készült másolat, s kiadatlan maradt.¹⁸

David, Karácsonyi és Grzesik ismerték tehát a KK 83-as számmal jelölt kéziratának Pułaski által készített leírását. A Krasiniski Könyvtár kéziratait egyedülként leíró katalógus szerzője szerint a kézirat a 7r–7v főlíókon tartalmazza a ChHP szövegét. Leírásában a kézirat az „ún. Krasiniski Évkönyv kódexe” elnevezés alatt szerepel, amely 1520–1570 körüli lehet, s több kéz másolta. Kiadásra elküldte a „Monumenta Poloniae Historica”-ba (a továbbiakban: MPH), amelyet Pilat el is készített. Pułaski az említett katalógusában a KK 7r–7v lapjain levő szövegének az ’incipit’-jét („Recessus Hungarorum de Scythia”) és ’explicit’-jét („ferocissime fuere”)¹⁹ idézte. E kettő ugyanakkor nem szerves része a ChHP-nak, csak ismeretlen szerzőtől származó

¹⁵ KAMIENIECKI, 10. jegyzetben i. m. 150.

¹⁶ KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 31–32; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 4.

¹⁷ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78, 79 (f. 5r–6v: „Beda de Imagine Mundi”), 80 (f. 1r–2v: „Commendacio philosophiae naturalis et phisicae”).

¹⁸ KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 31–32; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 4; GRZESIK, *Kronika węgiersko-polska*, 1. jegyzetben i. m. 24.

¹⁹ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78.

történetírási bejegyzések,²⁰ melyeket korábban Pilat kiadott, s amelyekre a leírás szerzője felhívta az olvasók figyelmét. Sőt ezek nem kapcsolódnak a ChHP szövegének 1864-es kiadásához sem, hanem csak a kiadáshoz készített előszóhoz, amit Pilat egy Kownacki által 1823-ban kiadott publikációból vett át, s ami egyébként Pułaski számára is ismert volt.²¹ Kownacki idézte ezt a szöveget a ChHP fordítása IV. fejezetének bevezetéseként. Amint írta, a „Swidziński kézirat töredékéből” („ułamek z Rękopismu Swidzińskiego”) származik.²² Pilat, akinek munkájára Pułaski utal, csak azt állapította meg, hogy „Świdziński Konstany könyvtárában egy kéziratot őrzött, amelyben állítólag ismeretlen magyar krónika volt megtalálható. Ebből részleteket valaha Kownacki Hipolit nyomtatott ki, ebben látva valamiféle előszót a jelen magyar–lengyel krónikához. Nagyon szerettük volna megtalálni és megtekinteni a Świdziński-kéziratot, mivel a Kownacki által megadott információk elégtelenek. Hiába fordultunk azonban ez ügyben a Świdziński Könyvtár vezetőségéhez, mivel ott arról tájékoztattak bennünket, hogy a kézirat manapság nem található; így nem

²⁰ Kownacki olvasatának összehasonlítása, melyet később Pilat és Király Péter megismételt, a Deér, Karácsonyi és Homza által készített kritikai kiadásokkal, továbbá a Pułaski és Semkowicz és munkatársai által KK-ról készített leírásokkal, teljesen az általunk leírtakat megerősítő, egyértelmű eredményre vezet. *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. III–VI, 2. jegyzet; *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489–490; *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78; „Kraśniński 6. számú kódex” gépelt leírásának másolata, amely Semkowicz irányítása alatt készült, 2; *Chronicon Hungarico-Polonicum*, 8. jegyzetben i. m. 299–320; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 9–74; KIRÁLY Péter, *A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola – Veszprémi Egyetem, 2004 (Dimensiones Culturales et Urbanales Regi Hungariae, 8), 40–41; HOMZA, 5. jegyzetben i. m. 118–184.

²¹ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78.

²² *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. III, lásd *Uo.*, VIII; *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489; ŚWIEŻAWSKI, 8. jegyzetben i. m. 9–10, 28. Figyelembe véve azt a tényt, hogy Kownacki más publikációiban is hivatkozott a Świdziński gyűjteményében található kéziraatra, bizonyára már korábban is használhatta azt, miként hivatkozik arra egyik 1822-ben kiadott munkájában is. Bielowski fentebbi véleményével kapcsolatban, miszerint a Świdziński gyűjteményéből származó kézirat elérhető volt Kownacki számára az 1822–1823-as években. *Kronika Lechitów i Polaków, napisana przez Godziszława Baszko, Kustosza Poznańskiego, w drugiey połowie wieku XIII. z dawnego Rękopismu Biblioteki Willanowskiéy. Przetłomaczona*, kiad. KOWNACKI, Warszawa, Drukarnia XX. Piarów, 1822, 6, 7. jegyzet; 57, 48. jegyzet; *Kronika polska przez Dżierswę w końcu wieku XII. napisana, z dodatkiem rocznych dziejów w ziemi krakowskiéy w szczególności w wieku XIII, z Rekopisma Biblioteki Towarzystwa Królewsko-Warszawskiego Przyjaciół Nauk Wytłomaczona*, kiad. KOWNACKI, Warszawa, Drukarnia XX. Piarów, 1823, 176; *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. ajánlás, VIII; *Mierzwy Kronika = MPH*, 8. jegyzetben i. m. kiad. Bielowski, II, Lwów, Bielowski A., 1872, 162; KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 41; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5.

maradt számunkra semmi más, mint a szöveg kivonatának itteni megismétlése Kownacki nyomán”.²³

Fontos körülmény, hogy Pilatnak és Kownackinak Pułaski számára is ismert munkái, határozottan állítják, hogy az általuk betoldott részletek nem képezik a ChHP részét. Kownacki csak kiegészítésként illesztette be a krónika 1823-as fordításába, Pilat pedig, minthogy nem sikerült megtalálnia az általa csak hallomásból ismert Świdziński kéziratát, a szövegének sajátosága miatt szerkesztette bele a 1864-es kiadás bevezetésébe. Sem Kownacki, sem Pilat nem állították, hogy a ChHP megtalálható a KK-ban. Előbbi csak utalt egy bizonyos „töredékre a Świdziński-kéziratból”,²⁴ másikuk pedig egy „ismeretlen magyar krónikáról” beszélt, ami a kézirat lapjain található.²⁵

Meg kell említeni, hogy néhány évvel ezelőtt a szlavista Király Péter a Magyarországról szóló lengyel forrásokat elemezve beillesztett munkájába egy szöveget „Magyar krónika” címen, amely már az első pillantásra sem más – mint ahogy maga a magyar kutató is írja – mint a Pilat által Kownacki nyomán ismertté vált

²³ „Konstanty Świdziński posiadał w bibliotece swojej rękopism, w którym znajdowała się podobnież nieznaną dziś kronikę węgierską. Wycinki z niej wydrukował niegdyś Hipolit Kownacki, upatrując w niej jakoby wstęp do niniejszej węgiersko-polskiej kroniki. Pragnęliśmy usilnie odszukać ten Świdziński rękopism i rozpatrzyć się w nim, bo wiadomość o nim przez Kownackiego podana jest niedostateczną. Daremnie jednakże zgłaszaliśmy się o to do zawiadowców Świdzińskiego biblioteki; upewniono nas, że rękopism taki dziś tamże nie znachodzi się; nie zostało nam tedy nic innego, jak powtórzyć tu tekst pomienionych wyimków za Kownackim”. *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489–490 [idézet: 489].

²⁴ Lásd feljebb, 22. lábjegyzet.

²⁵ Pilat egyáltalán nem említette a KK-t mint olyant, amely tartalmazza a ChHP szövegét. *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 489, 494.

szöveg, amely a Świdziński gyűjteményéből származó kéziratörödéket használta fel.²⁶

1872-ben Bielowski August azt állította a Dzierzwa krónika (1306 k.–1320) kiadása során, amelynek a szövegét szintén tartalmazta az eredetileg Sulgostówban őrzött kézirat, hogy „ez a kódex ma ismeretlen; valószínűleg elégett az 1850-es krakkói tűzben Świdziński értékes gyűjteményének egy részével együtt.”²⁷ Néhány évvel később ugyanő a KK-ban szintén megtalálható „Szentkereszthegyi Évkönyv” („Rocznik świętokrzyski”) kiadásának (1878) előszavában, már azt írta, hogy a „Kraśiński grófok könyvtárának kézírata” („Rękopism Biblioteki Ordynackiej hr. Kraśińskich”) a „[...] Kownacki Hipolittól származó egykori pontatlan információk miatt nem találtatott fel hosszú évek során. Miután levelezés útján hiábavalóan tudakozódtam utána, már-már elveszettnek hittem és erről említést tettem a Monumenta 2. kötetében a 162. oldalon. Nemrégiben azonban Varsóba utaztam, ahol a Potocki gróftól származó Kraśiński Róza grófnő nemes jóindulatával találkoztam, csakúgy, mint ahogy ezt a könyvtár tisztelt vezetőjénél, Chomełowski Władysławnál tapasztaltam. Ez tette lehetővé számomra, hogy megtaláljam és megfelelően tájékozódjam a kéziratban. Valójában

²⁶ E forrás megjelölését („Magyar krónika” [Kronika węgierska]) a magyar kutató Pilattól vette át. Király kifejezetten elismerte, hogy Kownacki datálta a szöveget a 12. század elejére. Ez félreértés, mivel az utóbbi kutató nem a „kéziratörödéket” („ułamek rękopismu”) datálta, hanem a ChHP-t, és szerzőjének Hartvik püspököt jelölte meg. Figyelemre méltó, hogy Király Kownacki művének a 494. oldalára hivatkozik, míg az alig 165 oldalas. Információi nem Kownacki munkájának köszönhetőek, hanem Pilat kiadásából származhatnak, aminek nyomán más, így Endlicher kiadásával kapcsolatos hivatkozásokat is hibásan tesz közzé. Szintén felhasználta a Pilat kiadásában szereplő egyik megjegyzést, ami azonban nem az „ismeretlen magyar krónikára” utal, hanem a ChHP kiadásra, visszautalva ismét az 1849-es kiadás 494. oldalára, mely valójában az említett publikációból ismert információval kapcsolatos, s melyet az MPH sorozatának keretein belül kiadtak ki. Ennek a félreértésnek az a körülmény kedvezett, hogy Endlicher a ChHP szövegét „Cronica Hungarorum” név alatt adta ki, ezzel olyan fogalmi jelentést adva, melyet Kownacki is használt a ChHP-val kapcsolatban, amelynek a kiadása Karácsonyi szerint ismert volt számára. Mindehhez hozzáadódik az a körülmény is, hogy – mint maga Király korábban utalt is rá – a Świdziński kéziratából Pilat által megnevezett szöveg szintén „magyar krónika”. Érdemes kiemelni, hogy Király nem azonosította ChHP-ként az elsőként Kownacki által kiadott szöveget, amelyet Pilat is követett. KIRÁLY, 20. jegyzetben i. m. 39–40. Lásd: GRZESIK [recenzió], *Péter Király, A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus”-ának magyar vonatkozásai, (Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, t. 8)*. Örökségünk Kiadó, Nyíregyháza 2004, ss. 247, *Studia Źródloznawcze*, 2005, 186–188. Vö. *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. címlap, VIII; *Kronika węgiersko-polska*, 8. jegyzetben i. m. 494; *Cronica Hungarorum. E codice Warsaviensi saeculi XIII, = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, kiad. ENDLICHER Stanislaus Ladislaus, Sangalli 1849², 60–82; KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 45; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5.

²⁷ „Kodeks ten jest dziś nieznan; prawdopodobnie w czasie pożaru w Krakowie roku 1850 zgorzał razem z jedną częścią zbiorów cennych Świdzińskiego”. *Mierzwa Kronika*, 22. jegyzetben i. m. 162. Lásd szintén: KAMIENIECKI, 10. jegyzetben i. m. 150–151; DAŹBROWSKI, 8. jegyzetben i. m. 122; WIESIOŁOWSKI, 10. jegyzetben i. m. 28. Vö. *Chronica Polonorum auctoris incerti dicti Mierzwa seu Dzierzwa = Repertorium*, 8. jegyzetben i. m. 417.

ez a kézirat későbbi, mert nem 15. századi, mint ahogy Kownacki állította, hanem a 16. századból származik, de számunkra mindig értékes marad az abban található emlékeknek köszönhetően.²⁸ Bielowski eredményeire tekintettel kellett lenniük a lengyel historiográfia kutatóinak, s különösen azoknak, akik az évkönyvekkel és a varsói Krasinski Könyvtár gyűjteményével foglalkoztak,²⁹ ahova a 19. század

²⁸ „[...] z powodu niedokładnej wiadomości, jaką podał o nim niegdyś Hipolit Kownacki, nie mógł być przez długie lata odszukany. Po daremnych wywiadywaniach się o nim za pomocą korespondencyi, miałem go już za stracony, i o tem nadmienilem w II tomie Pomników na str. 162. Świeża jednak podróż moja do Warszawy, i szlachetna uczynność jakiej tak od JW. Róży z hr. Potockich hr. Krasieńskiej, jak i od szanownego zawiadowcy jej biblioteki Władysława Chomętowskiego doznałem, dozwoliła mi go odszukać i rozpatrzyć się w nim należycie. Jest to rękopism późny wprawdzie, bo nie z 15 wieku jak twierdził Kownacki, lecz z wieku 16 pochodzący, ale zawsze cenny dla nas osnową samą zawartych w nim pomników”. *Rocznik Świętokrzyski*, kiad. BIELOWSKI = MPH, 8. jęgyzetben i. m. III, Lwów, Akademia Umiejętności w Krakowie, 1878, 57 [idézet]. Lásd szintén: *Rocznik Krasieńskich*, kiad. BIELOWSKI = MPH, 8. jęgyzetben i. m. III, 127. 1890 tavaszán a Krasieński grófok könyvtárába érkezett CSONTOSI, aki hungaricumokat keresett idegen könyvtári gyűjteményekben. Az ő figyelmét két, a 17. és a 18. századból származó kézirat ragadta meg, amelyeket Rómer Flóris 1874-ben fedezett fel. Jelentésében kitér még három másik kódexre, de nem volt számára ismert az a kézirat, amellyel később összekapcsolták a ChHP-t. CSONTOSI János, *Lengyelországi könyvtárbuvárlatok = Magyar Könyvszemle*, 1890, kiad. 1891, 219–234.

²⁹ A *Rocznik świętokrzyski* (új) szóló kutatások eredményeit, különösen az ún. *Rocznik Krasieńskich*-et Drelicharz tárgyalta. DRELICHARZ, *Osiągnięcia i perspektywy badań nad średniowieczną annalistyką ziemi krakowskiej = Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku, profesorowi Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane*, szerk. Mieczysław Rokosz, Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1995, 190–192. Lásd tovább pl.: WOJCIECHOWSKI Tadeusz, *O rocznikach polskich X–XV wieku*, Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały: Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, 1880, 151; KĘTRZYŃSKI, *Kilka uwag nad Rocznikiem Świętokrzyskim*, Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej, 1883, 85–96 [szórtan]; Uő., *O rocznikach polskich*. Kraków, Akademia Umiejętności, 1896. Különnyomat a „Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie” 34. kötetéből. 111, 113, 114, 119; LABUDA Gerard, *Glównie linie rozwoju rocznikarstwa polskiego w wiekach średnich*, Kwartalnik Historyczny (A továbbiakban: KH), 1971, 827, 832, 833, 834, 835; OZÓG, 10. jęgyzetben i. m. 61, 68; *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, kiad. RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA, Anna, Kraków / Cracoviae, Polska Akademia Umiejętności, 1996 (MPH. Új sorozat, 12), VI, VIII; DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego (Monumenta Poloniae Historica, nova series, t. 12, wyd. Anna Rutkowska-Plachcińska, Kraków 1996 [druk:] 1997)*, = KH, 1999/2, 58–59, 61; GRZESIK, *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, Warszawa, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2003, 20, 21, 43.

hatvanas éveinek elején a Świdziński által létrehozott gyűjtemény egy része került.³⁰

Már az előbbiekből is kiderült, hogy a KK Pułaski leírásának megfelelően több historiográfiai és teológiai jellegű munkát és rövidebb bejegyzéseket tartalmazott.³¹ A kutatók figyelmét mindenképp az évkönyv jellegű szövegek ragadták meg, hiszen a „Szentkereszthegyi Évkönyv” mellett ott kellett lennie az ún. „Kraśiński Évkönyv”-nek is („Rocznik Kraśińskich”). Amint Drelicharz kiemeli, a KK tényleg tartalmazta a „Szentkereszthegyi Évkönyv”-et „terjedelmes kiegészítésekkel, lap-széleken különböző forrásokból származó betoldásokkal”, amit Bielowski egyéként félrevezetően „Kraśiński Évkönyv” néven adott ki.³² Ezen felül a „Szentkereszthegyi Évkönyv” legújabb kiadását figyelembe véve a krakkói kutató Karácsonyihoz és Grzesikhez hasonlóan azt állítja, hogy a KK-et nemcsak a „maga teljességében nem adták ki (együtt más, a „Kraśiński kódex 6”-ból származó történelmi anyaggal), hanem az évkönyvszerű feljegyzések sem kerültek be kiadásának (az 1997-ben megjelent „Szentkereszthegyi Évkönyv”) lábjegyzeteibe”.³³ E megállapításból fontos következtetések adódnak, mert az említett kézirat nem maradt fenn.

A KK lehetséges tartalmának meghatározásában fontos az a körülmény, hogy még az I. világháború előtt a Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága (Komisja Historyczna Akademii Umiejętności) kijelölte Semkowicz Władysław professzort (1878–1949) a lengyel évkönyvek új kiadásának előkészítésére. Ennek eredményeként 1918-ban a Krakkói Történelmi Társaság Körében (Krakowskie Koło Towarzystwa Historycznego), majd 1925-ben a poznańi IV. Lengyel Történészkongresszuson

³⁰ PUŁASKI, *Spory o bibliotekę i zapis Konstantego Świdzińskiego (Fragment z dziejów Biblioteki Ordynacji hr. Kraśińskich w Warszawie)*, *Przegląd Historyczny* (A továbbiakban: PH), 1909, 333–360; MUSZKOWSKI, Jan, *Biblioteka Ordynacji Kraśińskich w latach 1844–1930. Przemówienie wygłoszone w skróceniu na inauguracji nowego gmachu dnia 2-go grudnia 1930 roku*, Warszawa, Ordynacja Kraśińskich, 1930, 4–6; MICHALEWSKA, Anna, *Z dziejów Biblioteki i Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, *Roczniki Biblioteczne*, 1973, 647–648; KALUDZKA, 10. jegyzetben i. m. 126; MALECYŃSKA, Kazimiera, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, 99–100, 123; *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce* [1988], 10. jegyzetben i. m. 250 (Warszawa, Biblioteka Narodowa); *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce* [2003], 10. jegyzetben i. m. 2003, 355 (Warszawa, Biblioteka Narodowa); *Biblioteka Ordynacji Kraśińskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej*, 9. jegyzetben i. m.

³¹ *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 78–83.

³² DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika Świętokrzyskiego*, 29. jegyzetben i. m. 58–59 [idézet]. Vö. *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, 29. jegyzetben i. m. VIII. Korábbi munkájában Drelicharz figyelembe véve az ún. „Kraśiński évkönyv”-et (*Rocznik Kraśińskich*) megjegyezte: „Valójában nem évkönyv, hanem a legkülönfélébb forrásokból származó történelmi anyag [...]”. DRELICHARZ, *Osiągnięcia i perspektywy badań*, 29. jegyzetben i. m. 191–192.

³³ Uó., *O nowym wydaniu Rocznika Świętokrzyskiego*, 29. jegyzetben i. m. 61.

(IV Zjazd Historyków Polskich) jóvá is hagyták az MPH új kiadásának a tervét, aminek meg kellett felelnie a forráskritikára vonatkozó korszerű elvárásoknak.³⁴

Ennek az elhatározásnak lett kései eredménye a „Szentkereszthegei Évkönyv” új kiadása, amelyet Rutkowska-Płachcińska Anna gondozott és 1997-ben jelent meg nyomtatásban.³⁵ A szöveg kiadója az új kiadvány bevezetőjében, valamint Drelicharz a kiadásról írott recenziójában megemlítette, hogy Semkowicz kutatásai eredményeként lefényképezték a különböző évkönyvek szövegeit. Ezeknek eredeti kéziratai – mint ahogy később kiderült – nem egy esetben elpusztultak a II. világháború alatt, s csak az elkészített fényképmások maradtak fent a krakkói Jagelló Egyetem Történelmi Segédtudományok tanszékén. Mindeközben – amint Rutkowska-Płachcińska írja – Semkowicz irányítása alatt Kozłowska-Budkowa Zofia és Friedbergowa Maria rendezték az évkönyv jellegű szövegeket tartalmazó kódexek leírásait. Ezek között a fényképmások között a KK lapjai is megtalálhatók.³⁶ Semkowicz halála – 1949. február 19. – után a kutatásai során összegyűjtött anyagok egy része (fényképek, kódexleírások, szövegmások) a varsói Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének Középkori Forrásokat Kiadó Műhelyébe (Pracownia Edytorska Żródła Średniowiecznych Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk) került. Drelicharz a „Szentkereszthegei Évkönyv” kiadását tárgyalva helyesen felfigyelt arra, hogy az „Évkönyv”-höz kapcsolódó, de eredetiben elpusztult kéziratszövegek esetében „hasznos lenne tájékozódni a fényképmások hollétéről”. A recenzens csak azt adja meg, hogy a Jagelló Egyetem Történelmi Segédtudományok és Levéltári Részlegén őrzött gyűjtemények között „a németek által felgyűjtott „Kraśiński 6. számú kódexe” némely oldalának fényképei is megtalálhatók [...]. E fényképek egy részét még magának Semkowicznek készítették, másik része pedig a Budkowa által a varsói Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének Középkori Forrásokat Kiadó Műhelyébe kikölcsönzött fényképfelvételek másolatai közül származik. Ezek közül a „Kraśiński Évkönyv”-nek a Kraśiński 6. számú kéziratban található felvételeit az Évkönyv új kiadásának gondozója, Rutkowska-Płachcińska a recenzens rendelkezésére bocsátotta”.³⁷ A recenzens szerint Semkowicz valószínűleg a lengyel évkönyvek új kiadását előkészítve a KK esetében csak azokról a kéziratos oldalak-

³⁴ SEMKOWICZ, Władysław, *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski, I. Okres piastowski*, Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój, 1919, 173–179; Uo., *Program i podział pracy wydawniczej*, PH, 1919/1920, 332–334 [különösen: 333]; Uo., *O potrzebie reedycji źródeł historycznych z doby piastowskiej = Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925, I: Referaty*, Lwów, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1925, szakosztály 2, 1–3, 6; *Protokoły obrad. Sekcja 2: Historia średniowieczna i nowożytna polska i powszechna do 1795 r. = Pamiętnik*, 34. jégyzetben i. m. II: *Protokoły*, szerk. Kazimierz Tyszkowski, Lwów, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1927, 39–40; KAMIENIECKI, 10. jégyzetben i. m. 150–151; *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, 29. jégyzetben i. m. VII; DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego*, 29. jégyzetben i. m. 57.

³⁵ *Rocznik Świętokrzyski / Annales S. Crucis*, 29. jégyzetben i. m.

³⁶ Uo., VII–VIII; DRELICHARZ, *O nowym wydaniu Rocznika świętokrzyskiego*, 29. jégyzetben i. m. 58.

³⁷ Uo., 58, 66 [idézet], 70–71.

ról rendelt fényképeket, amelyeken a „Szentkereszthe gyi Évkönyv” volt található, tehát a 86v–90r és 104v–152r fóliókról.³⁸ Ezt a tényt alátámasztani látszik Wojciech Mrozowicz-nak (Rutkowska-Plachcińska egykori munkatársának) a véleménye, miszerint a 86v–90r és 104v–152r fóliók fényképéről egy közelebből nem ismert időpontban mikrofilm másolat is készült, egy listával együtt, mely az egyes oldalak reprodukcióit tartalmazza. Valószínűsíthető tehát, hogy a KK első oldalain található szöveget, mindenekelőtt a 7r–7v lapokat fényképfelvételek nem őrizték meg.

Tehát az egyetlen, jelenleg hozzáférhető bizonyíték, ami a Pułaski által készített leírás hitelesítésében, valamint a KK tartalmának pontosabb meghatározásában segíthet, s egyben megerősítheti vagy meghazudtolhatja a kéziratban a ChHP meglétét, az az új kritikai kiadás számára készített leírás, amelyet Semkowicz kezdeményezésére készült, s melyet Drelicharz önzetlenül közzétett.³⁹ Ennek alapján a 7r–7v fóliókban, amelyeken Pułaski és az ő nyomán további kutatók a ChHP részletét vélték felfedezni, ez állhatott: „Nyomatott szövegrészlet a Kownacki által említett könyv előszavának jegyzetében a III–VI. oldalon és átmásolva azután a MPH I. 489–490. oldalára. A tényleges szöveg ezt foglalja magába: »Recessus hungarorum de Scythya vlteriori seu moskovia ... ferocissimique (ferocissime Pułaskinál) fuere«. Bekezdés »Sub dipoldo ... situantur« ugyanazzal a kézzel a margón a 7r lapon. Bekezdés: »Anno 865 Huni ... nomen« ugyanazzal a kézzel ugyanúgy bejegyezve a 7v fólió margóján. A 7r fólió alján Kownacki (?) megjegyzése, hasonlóan az f. 5r-hez”. A fenti leírás alapján az 5r lapon ez látható „lent tintajegyzet (Kownacki keze?) »Impressum Varsoviae a° 1823 in Libro edito sub Titulo: Kronika Węgierska czeska ... ziemipismo Bedy etc. Varsóban Glücksbergnél”.⁴⁰

Az itt hivatkozott KK 7r–7v lapok tartalmának leírása egyáltalán nem mutat arra, hogy a kódexben bármiféle ChHP-ból származó részlet létezne, csak a f. 7r alján utal vissza Kownacki 1823-as és Pilat 1864-es kiadására, tartalmazva a KK 7r–7v

³⁸ DRELICHARZ által a szerzőnek 2012. 06. 19-én e-mailben elküldött információ.

³⁹ RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA fenti véleménye, valamint a gépelt leíráson egy közelebből meg nem határozható személy megjegyzése szerint a „Krański 6. számú kódex” leírásának egy részét a 60. lapig bezárólag Zofia Kozłowska-Budkowa dolgozta fel. Ettől eltérő véleményének adott hangot Drelicharz, aki hajlamos azt magának a professzornak tulajdonítani, mivel „a kéziratok leírásai általában Semkowicz hatáskörébe tartoztak.” E mellett szól az a körülmény is, hogy a „kutatón az évkönyvekkel csak a professzor halála után foglalkozott, de nincs kizárva, hogy az első leírás egy részét Zofia Budkowa jegyezte le a professzor által készített piszkozat füzetről”. Drelicharz levele a szerzőnek 2012. 06. 19-én.

⁴⁰ „Urywek drukowany we wspomnianej książce Kownackiego w przypisku do przedmowy str. III–VI i przedrukowany następnie w MPH I str. 489–490. Właściwy tekst obejmuje: 'Recessus hungarorum de Scythya vlteriori seu moskovia ... ferocissimique (ferocissime u Pułaskiego) fuere'. Ustęp 'Sub dipoldo ... situantur' dopisany tą samą ręką w poprzek na marginesie k. 7r. Ustęp: 'Anno 865 Huni ... nomen' dopisany tą samą ręką w ten sam sposób na marginesie f. 7v. U dołu f. 7r dopisek Kownackiego (?) podobny jak f. 5r". A f. 5r-t illetőleg meg van jegyezve: „u dołu dopisek atramentem (ręką Kownackiego?) 'Impressum Varsoviae a° 1823 in Libro edito sub Titulo: Kronika Węgierska czeska ... ziemipismo Bedy etc. W Warszawie u Glücksberga'”. A „Krański Kódex 6” írógéptelt másolata, Semkowicz irányítása alatt, 2.

lapjairól származó szöveg kiadását. Ezen felül sem a korábbi fóliókon (1r–6v), mint ahogy Grzesik feltételezte, sem más helyen a KK-ban nem lehet ChHP szöveget felfedezni. Ott ugyanis azonosított szövegek találhatók – összességében a Pułaski által elkészített leírásnak megfelelően –, a következő incipitekkel: „Commendacio philosophie naturalis et phizice doctrine” (1r–1v), „Quia hic unumquodque salubriter complectitur officium” (2r–3r), megjegyzések a Szentíráshoz (3v–4v), Szt. Béda műve a *De imagine mundi de divisione tocius terre* (5r–5v) és a Szt. Béda munkájában megadott földrajzi információk kiegészítései (6r–6v).⁴¹

Grzesik a ChHP szöveget illetőleg, amelynek a KK-ban kellett lennie, leszögezte: „A szöveg felfedezése nem keltette fel a kiadók figyelmét”, Pilat szövegének a kiadását pedig megnehezítette az a körülmény, hogy nem tudta fellelni a kódexet.⁴² A Semkowicz és munkatársai által készített és fennmaradt leírásnak, valamint a kódex tartalmának az ismeretében nem kell csodálkozni az eredetileg Świdziński gyűjteményéből származó, állítólagos kéziratoss ChHP szöveget övező érdektelenségen. A kutatók ugyanis, mint Bielowski és Semkowicz, akiknek Kownacki nyomán önállóan is alkalmuk volt megismerkedni a KK tartalmával, nem láttak semmiféle kapcsolatot a 7r–7v lapokon fennmaradt historiográfiai feljegyzések és a ChHP szövege között. Erre legjobb esélye magának Kownackinak lett volna, aki rendelkezett a krónika másolatával, amelyet 1811-ben Lelewel Joachim szerzett meg czechelbeli Sędziwój kéziratából.⁴³ Ez is azt bizonyítja, hogy a magyarok történetéről szóló feljegyzéseket a ChHP fordításának kiegészítéseként illesztette be a kiadásba, amelyek számára a Świdziński birtokában lévő kéziratból voltak ismeretesek. Minden jel arra mutat, hogy Pułaski, a Krasiński Könyvtár kéziratairól szóló katalógus szerzője, bizonyára Kownacki (1823) és Pilat (1864) munkáinak futólagos átnézése alapján jutott arra a következtetésre, hogy a KK 7r–7v-ban található szöveg alapján a KK a „Kronika węgiersko–polska” szövegét tartalmazó kéziratként azonosítható.⁴⁴ Figyelembe véve

⁴¹ *Uo.*, 1–2.

⁴² GRZESIK, *Kronika węgiersko–polska*, 1. jegyzetben i. m. 24; *Żywot św. Stefana króla Węgier*, 1. jegyzetben i. m. 42 [idézet].

⁴³ Ezt maga Lelewel Joachim (1855) erősíti meg. *Kronika węgierska*, 8. jegyzetben i. m. ajánlás, VIII; LELEWEL Joachim, *Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, I, Poznań, Zupański J.K., 1855, 63; ŚWIEŻAWSKI, 8. jegyzetben i. m. 9; KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 41; *Chronica Hungaro–Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5. Tudvalevő, hogy Lelewel, akinek megvolt „Magyar–lengyel krónika” szövegmásolata, nem csak ismerte Świdzińskit, hanem kapcsolatban is állt vele és érdekelték gyűjteményei. A kettejük közötti legkorábbi ismert levélváltás azonban a KK-ból származó szövegrészletet tartalmazó Kownacki kiadásánál későbbi időszakból származik. Lásd. KAMOLOWA, *Fragment korespondencji Joachima Lelewela z Konstantym Świdzińskim z lat 1826–1830 = PH*, 1963, 480–486.

⁴⁴ A *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* feldolgozói is elismerték ChHP-ként Pilat Kownacki után idézett szavait: „anno Domini 965 Huni Christianitatis sunt aggressi nomen”, melyek a valóságban a KK 7r–7v lapokról származtak. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce / Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum*, I: A–B, szerk. Marian Plezia, Wrocław, Kraków, Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1953–1958, kol. 362.

a fentieket, megállapítható, hogy a ChHP szövege négy fennmaradt kéziratban olvasható, amelyek mindegyikét lengyel tudományos könyvtárak őrzik.⁴⁵ A KK 7r–7v lapjain található állítólagos töredéknek semmi köze nincs ehhez az emlékhöz, csak félreértés miatt vélték úgy, hogy az a ChHP-t tartalmazza.⁴⁶

E félreértésnek az a körülmény is kedvezett, hogy a 19. században, amikor elkészítették a krónika első és mindmáig egyetlen lengyel kritikai kiadását,⁴⁷ Pilat köztudottan igyekezett feltalálni a KK-t, de ugyanakkor sosem írta azt, hogy az tartalmazza a ChHP szövegét. Karácsonyi Béla kifejezetten fájlalta azt a körülményt, hogy Deér József a II. világháború előestéjén a ChHP magyarországi kritikai kiadását előkészítve nem vette figyelembe a Krasiński Könyvtárban őrzött kéziratot, utalva arra, hogy a „az SRH [Scriptores rerum Hungaricarum] kiadása lett volna az utolsó alkalom e kéziratvariáns legalább nyomtatott formában való megmentésére és hasznosítására”. Kiemelte ugyanakkor, hogy Deér ismerte David munkáját, amelyből „tudomást szerezhetett e kézirat létezéséről.”⁴⁸ Ma ezt másképpen is meg lehet fogalmazni: ha Deér valóban nem hagyta volna figyelmen kívül David lábjegyzetbeli említését,⁴⁹ akkor kétségtelenül alkalma nyílt volna annak igazolására, hogy a KK nem tartalmazta a ChHP szövegét.

⁴⁵ KARÁCSONYI, 7. jegyzetben i. m. 13–31, 32–39; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 3–5; GRZESIK, *Kronika wegiersko-polska*, 1. jegyzetben i. m. 21–24, 25–26; *Żywot św. Stefana króla Węgier*, 1. jegyzetben i. m. 40–41.

⁴⁶ KIRÁLY a kutatók közül eddig az egyetlen, aki törekedett a KK 7r–7v lapjain olvasható szövegek teljes körű elemzésére, amelyeket Kownacki nyomán Pilattól ismert. A magyar kutató törekedett megállapítani eredetüket is, de Miechow Maciej (1457–1523) *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis* (első kiadás: Cracoviae, Ioannes Haller, 1517) használatán kívül nem tudta azokat egyértelműen azonosítani. Az általa részletezett esetleges források között volt Maciej egy másik műve is (*Chronica Polonorum*, Cracoviae, Hieronymus Vietor, 1519, 1521²). Az, hogy valóban ismert volt a töredék szerzőinek körében a KK-ban fennmaradt miechowi szerző műve, alátámasztják a Pułaski, valamint a Semkowicz és munkatársai által elkészített kéziratok leírásai a f. 17v-t és a f. 101r–103v-t illetően. Király észrevételei és a Drelicharz megjegyzései alapján (lásd fentebb, 32. lábjegyzet) a szöveg esetében, amelyet valaha „Krasiński évkönyv”-nek neveztek, különböző felhasznált forrásokkal számolhatunk a f. 7r–7v szövegei esetében is, de nem olyan sokféleképpen, mint amilyenre következtetni lehet a magyar szlavista által elkészített összeállításból. Megemlítendő, hogy korábban hasonló összefüggést látott Macartney a magyarok útvonalának leírása között a KK-ban és a névtelen jegyző „Gesta Hungarorum”-ában. *Opis 815 rękopisów*, 12. jegyzetben i. m. 83 (6) sz., 80; „Krasiński Kódex 6” írógépelt leírásának másolata, Semkowicz irányítása alatt, 4, 10; MACARTNEY, 8. jegyzetben i. m. 69, 3. jegyzet; KIRÁLY, 20. jegyzetben i. m. 39–45 [különösen: 44–45].

⁴⁷ Karácsonyi kritikus véleménye: Uő., 7. jegyzetben, i. m. 46–49; *Chronica Hungaro-Polonica*, 7. jegyzetben i. m. 5–6.

⁴⁸ KARÁCSONYI 7. jegyzetben i. m. 53, .

⁴⁹Lásd fentebb, 11. lábjegyzet.

SPYCHAŁA, LESŁAW

Complément à la tradition manuscrite de la Chronique mixte hongaro-polonaise: Texte supposé du codex Krasieński nr. 6

Dans la littérature spéciale qui s'occupe de la Chronique hongaro-polonaise mixte, s'est répandue l'opinion, que le texte de la chronique a survécu dans cinq manuscrits, ceux-ci conservés dans des collections de Pologne. Parmi ces pièces mentionne-t-on celle, conservée à la Bibliothèque Krasieński, détruite à l'automne 1944. Le Codex avait fait partie de la collection inaugurée par Konstany Świdziński (1793–1855). En plus, le manuscrit appelé codex nr.6. Krasieński avait signé dans plusieurs cas par le numéro 83, d'après le seul catalogue décrivant les manuscrits de la Bibliothèque Krasieński. L'auteur de cet ouvrage, Franciszek Pułaski (1915) à la description du manuscrit daté aux années 1520–1570, s'était sans aucune doute fondé aux publications de Hipolit Kownacki et de Stanisław Pilat. L'édition des deux auteurs contient en réalité la traduction et l'adaptation de la Chronique mixte hongaro-polonaise, mais selon la constatation univoque des deux, le texte qui se trouve aux feuilles 7r–7v du manuscrit de la collection Świdziński ne peut être considéré, comme texte de la chronique. Kownacki avait mentionné le codex comme contribution, en ce qui concerne Pilat, il n'a pas réussi de retrouver le manuscrit contenant la chronique hongroise supposée.

D'après la description du catalogue, le chercheur français, David Pierre (1931) fait mention de ce manuscrit, en tant que tel, qui contient une partie de la Chronique mixte hongaro-polonaise. Cette opinion a été acceptée par l'historien hongrois Béla Karácsonyi (1964, 1969) mais lui, il n'a pas eu l'occasion de contrôler cette information, puisque le manuscrit Krasieński s'est anéanti. De la même façon, Witold Kamieniecki (1955) avait consulté le catalogue de Pułaski et sur la liste des pertes de la collection manuscrite de la Bibliothèque Krasieński, il a également mentionné le manuscrit qui avait contenu la Chronique mixte hongaro-polonaise.

D'après les publications de ces chercheurs, s'est répandue l'opinion de la survie du manuscrit en 5 exemplaires, dont un le codex nr.6, Krasieński. Par contre, relisant les feuilles 7r–7v du manuscrit, déjà Kownacki a formulé le point de vue, confirmé par les descriptions du codex Krasieński nr.6, de l'Université Jagellon de Cracovie, que le manuscrit ne contient pas le fragment de la Chronique hongaro-polonaise, seulement plusieurs notes historiographiques, provenantes d'auteurs inconnus, qui entre autres suivent les ouvrages de Maciej Miechow.

EVA FRIMMOVÁ

L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg*

La Slovaquie participe d'une façon significative à la recherche moderne sur les incunables conservés sur son territoire¹ ou à l'étranger et qui ont un rapport avec son territoire actuel.² Selon l'incunabuliste Imrich Kotvan, la Hongrie royale réunissait au XVe siècle les conditions intellectuelles et matérielles nécessaires à la production des livres: des sujets, des auteurs contemporains, une imprimerie et des typographes. Mais, même s'il existait à Presbourg entre 1467 et 1490 l'*Universitas Istropolitana*, et si une vie économique prospère existait dans d'autres villes, surtout les villes minières, même avant cette période, on n'y observe pas une participation importante, plus ou moins directe, à l'invention de la typographie par Johannes Gutenberg.³

Pourtant, Kotvan supposait, comme d'autres spécialistes nationaux et internationaux, qu'un imprimeur a pu exercer à Presbourg⁴ ou dans une autre ville de la Hongrie royale entre 1477 et 1480. On attribue à ce dernier l'impression de quatre incunables suivants:

Antoninus Florentinus: *Confessionale* (1477), 2°. 136 ff. Kotvan 64, Sajó–Soltész 235.⁵
Mathias-*rex*: *Brief gegen Kaiser Friedrich III.* (1477). 1 f. Deperditum.

* Cette étude s'insère dans le cadre des projets Vega au sein de l'Institut Historique de l'Académie des sciences slovaque à Bratislava: Významní humanistickí vzdelanci a politici vo vzťahu k Slovensku, N° 2/20062/12 (Éminents érudits et politiciens humanistes en relation avec la Slovaquie N° 2/20062/12).

¹ KOTVAN, Imrich, *Inkunábuly na Slovensku*, Martin, Matica slovenská, 1979, 560 p. La littérature complète de spécialité sur cette problématique est citée dans le catalogue synthétique, p. 37–39.

² KOTVAN, Imrich, *Inkunábuly so slovenskými vzťahmi*, Bratislava, Univerzitná knižnica, 1974, 96 p., 76 fig.; KOTVAN, Imrich, FRIMMOVÁ, Eva, *Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*, Martin, Matica slovenská, 1996, 96 p., 76 fig.

³ KOTVAN 1979, réf., p. 5.

⁴ Posonium, Pressburg, Pozsony, Prešporok (à partir du milieu du XIXe siècle en slovaque : Bratislava, officiellement du 6 mars 1919)

⁵ SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur, I–II*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1970, N° XIX° 2041. La bibliographie mentionne l'imprimeur du *Confessionale* comme résidant en Hongrie royale. L'incunable se trouve à Budapest: cote – Univ. 862.

Laudivius Vezzanensis, Zacchia: *Vita beati Hieronymi* (1478–1479). 4°. 10 ff. Sajó–Soltész 2041. Hain 1180.⁶

Han, Iohannes: *Litterae indulgentiarum. (Domini Ascensio = le 11 mai 1480)*. 1 f. 4°. Kotvan 599.

L'aspect typographique et le contenu de ces imprimés, l'origine du papier et du filigrane, ainsi que l'attribution de l'imprimeur étaient largement étudiés par les chercheurs slovaques (Anton Dubay, Ján Čaplovič, Richard Lacko, Imrich Kotvan, Ovídius Faust, Leo Kohút) et hongrois (József Fitz, Vilmos Fraknoi, Pál Gulyás, Erzsébet Soltész, Csaba Csapodi, Gedeon Borsa, Judit V. Ecsedy)⁷ ainsi que par l'Allemand Helmut Kind.⁸ On peut dire que tous leurs résultats s'accordent sur le fait que l'atelier utilisait des matrices d'origine italienne, mais dans le cas du *Confessionale*, le *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*⁹ mentionne le nom de Matthias Moravus, lequel exerçait à Naples. Dans le cas des deux autres incunables mentionnés, imprimés de Laudivius¹⁰ et de Han¹¹ les spécialistes supposent comme lieu de l'apparition partiellement l'atelier d'imprimerie de Iohannes Bulle et ceux de Matthias Moravus et d'Andreas Hess. Étant donné que tous les spécialistes supposaient que le *Confessionale* a été imprimé en 1477 par cet imprimeur inconnu, et qu'il y a une coïncidence entre certaines matrices des imprimés cités ci-dessus avec celles de la *Vita sancti Hieronymi* et de la lettre d'indulgence, l'attribution usuelle est celle „l'imprimeur du *Confessionale*“. Les chercheurs slovaques ainsi que H. Kind étaient persuadés que l'imprimeur en question exerçait son métier à Presbourg, leurs homologues hongrois s'accordaient à penser qu'il travaillait dans la bassin des Carpates, voire à Buda. En réalité, son identité et le lieu de son activité sont restés longtemps inconnus.¹² C'est le hasard d'une recherche faite par Anna Žideková, étudiante de

⁶ HAIN, Ludovicus, *Repertorium. Repertorium Bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD, Typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur, I, 1–2; II, 1–2*, Stuttgartiae et Tübingae, Stuttgartiae et Lutetiae Parisiorum, J. G. Cottae, 1826–1838, N° 1180.

⁷ Les résultats du travail des chercheurs hongrois sont résumés dans l'œuvre de – V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Budapest, Balassi Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2004, p. 41–44, 133, 203–210. L'auteur classe les incunables de „l'imprimeur du *Confessionale*“ comme produits à Buda (Presbourg?).

⁸ FRIMMOVÁ, Eva, *Bratislavský tlačiari inkunábulového obdobia = Kniha 2006. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2006, p. 211–220.

⁹ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, (GW) Hrsg., Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, Verlag von Karl W. Hiersemann, 1925–, N° 2108.

¹⁰ SAJÓ, SOLTÉSZ 1970, ref., N° 2041; *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. (= RMNy), ed. Gedeon Borsa, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, N° 5.

¹¹ KOTVAN, *Inkunábuly na Slovensku*, réf., N° 599; ČAPLOVIČ, Ján, *Bibliografia tlači vydávaných na Slovensku do roku 1700, Tome I*, Martin, Matica slovenská, 1972, p. 135, N° 271; *Régi magyarországi nyomtatványok*, réf. 7, N° 6.

¹² FRIMMOVÁ, Eva, *Rekapitulácia poznatkov o najstaršej bratislavskej tlačiarni = Kniha '93–'94*, Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry, Martin, Matica slovenská, 1996, p. 26–34.

la Chaire d'histoire slovaque de la Faculté des lettres de l'Université Comenius à Bratislava, qui a révélé explicitement l'existence de l'imprimeur à Presbourg. Cette dernière, en lisant le *Stadtbuch de 1477* pour son étude sur le droit de bourgeoisie au XVe siècle, a trouvé la mention de l'imprimeur et peintre Andreas. Celui-ci, à peine arrivé de Vienne, prête serment et verse une pièce d'or (florin), c'est-à-dire une livre et deux schillings pour être reçu à la bourgeoisie:

„Item Andre maler oder aufdruckcher von Wienn hat sich zugesagt und purg gesetzt, aber er sol sich Ee persöndlich herziehen darnach ersst des mawtbrief geniessen. Dedit 1 fl. facit 1 lb. 2 ß den.”¹³

Nous sommes alors dans la deuxième moitié de l'année, car l'enregistrement précédent cite un certain Hans Smoll Kursner auquel le droit de bourgeoisie est conféré le 23 mai 1477. Au cours de l'année, dix aspirants furent reçus, dont deux de Tulln an der Donau, un de Zeiselmaurer, un de Hainburg, et trois d'origine inconnue. Les deux derniers, dont le comte Nicolaus, venaient de Saint George¹⁴ (près de Presbourg). Dans plusieurs cas, les professions sont précisées, tandis que certains sont qualifiés de maîtres, ce qui implique qu'ils ont achevé le second degré de leurs études universitaires. Le montant de l'attribution des droits bourgeois se calculait vraisemblablement selon la valeur des biens mobiliers et immobiliers dont les intéressés disposaient. S'ils ne possédaient aucun bien immobilier, ils devaient trouver un garant : ce n'est pas le cas pour l'imprimeur Andreas, ce qui fait supposer qu'il possédait un bien immobilier dans la ville. L'attribution du droit de bourgeoisie permettait à la communauté de la ville de définir un cadre légal par lequel certains de ses membres se distinguaient des domestiques et acquéraient une position déterminée¹⁵ conformément à leur état et aux droits et libertés urbains. Avant de faire sa demande, l'aspirant devait, s'il ne possédait pas de bien immobilier à Presbourg, faire la preuve d'une fortune suffisante et y résider depuis au moins depuis un an et un jour. Il devait en outre s'engager à résider encore pendant trois ans au minimum. Enfin, il fallait prouver son origine légitime et son honnêteté,¹⁶ prêter serment devant

¹³ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – *Komorná kniha* č. 40 (K40), année 1477, p. 98, l'article des comptes pour l'attribution du droit bourgeois „Burgerrecht Innemen”. Cf. ŽIDEKOVÁ, Anna, *Meštianske právo v Bratislave v 15. storočí*, (Thèse de fin d'études) Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2002, p. 59–60.

¹⁴ Sanctus Georgius, Szentgyörgy, Sankt Georgen, actuellement: Svätý Jur pri Bratislave.

¹⁵ MARSINA, Richard, *Reforma stredovekých miest v Uhorsku = Historický časopis* (31)1983, N° 2, p. 164–178.

¹⁶ ORTVAY Teodor, *Geschichte der Stadt Pressbur, II/2.*, Pressburg, Commissionsverlag von Carl Stampfël, Druck von Stampfël, Eder & Comp, 1898, p. 36; *Idem II/3.*, Pressburg, 1900, p. 114.

le Conseil de la ville¹⁷ et payer le droit de „Purgerrechtgeld” (entre un et cinq florins d'or au XVe siècle).

De 1434 à 1500, le droit de bourgeoisie fut octroyé à 83 personnes venant non seulement de la Hongrie royale, mais surtout de la Basse-Autriche. Cette attirance s'explique par la prospérité du pays.

Les cadres culturel et historique de Presbourg et les conditions favorables à l'apparition de l'imprimerie

La ville de Presbourg était en effet en plein essor, en particulier sous le roi Mathias Corvin (1458–1490), lequel y a séjourné pour un certain temps : dès le début de son règne, il cherche à se rapprocher de Presbourg, qu'il visite souvent et qu'il aide sur le plan politique.¹⁸ Sa seconde épouse, Béatrice d'Aragon (1476), y établit sa cour de 1477 à 1485, pour se rapprocher de son mari alors en guerre avec l'empereur Frédéric III.¹⁹

Le Chapitre de St.-Martin était alors en pleine activité : fondé à la mi-XIIIe siècle, il servait de *locus credibilis* (notariat) : il possédait un atelier de copistes²⁰ d'où est sorti un nombre relativement élevé d'ouvrages²¹ ; la bibliothèque capitulaire constitue jusqu'à aujourd'hui l'un des plus anciens et plus précieux ensembles historiques de la Hongrie royale. Nous connaissons en outre la mention d'une bibliothèque à l'*Univer-*

¹⁷ Le texte du serment traduit : „Item. Je prête serment à notre seigneur, le roi le plus aimable, à la sainte couronne hongroise et à la ville Presbourg d'être juste pour les pauvres et les riches, pour les orphelins et les veuves, de ne tenir compte ni l'amitié ni de l'amitié, mais de suivre la justesse de Dieu. Que Dieu et tous les saints m'aident.” Cf. KIRÁLY János, *Pozsony Város joga a középkorban*, Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1894, p. 416.

¹⁸ Matthias Corvinus confirme les privilèges de 1291, connus depuis Andreas II sous le nom de *Aurea Bulla*. Cf. Bratislava, Archív hl. mesta Bratislavy – *Zlatá bula kráľa Mateja*; le 27 mai 1464 (cote Lad. 33. N° 4698; Lad. 19, N° 1862). Cf. *Zlatá bula bratislavská*, ed. Vladimír Horváth, Bratislava, Archív hl. mesta SR Bratislavy, 1991, 18 p.

¹⁹ BEL, Matej, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, I, Viennae Austriae, Impensis Pauli Straubii bibliopolae, typis Johannis van Ghelen, typographi caesarei, 1735, capitola III, §. XXXVII–XLV (p. 171–173).

²⁰ ŠEDIVÝ, Juraj, *Vzťahy v písomnej kultúre Bratislavskej kapituly a mesta = Diplomatická produkcia v stredovekom meste*, ed. Júlia Ragačová, Bratislava, Ministerstvo vnútra SR – Odbor archívov a registratúr, 2005, p. 214–225.

²¹ ŠEDIVÝ, Juraj, *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava, Chronos, 2007, p. 178–205.

*sitas Istropolitana*²², où l'on copia d'importants textes en relation avec Presbourg.²³ On connaît aussi les activités du prévôt Georgius Schomberg²⁴ et du chanoine Iohannes Han²⁵, qui collectionnaient les livres et les faisaient copier et illustrer. Certains de leurs manuscrits²⁶ sont célèbres, comme l'*Antiphonarium Posoniense*²⁷ ou encore le *Codex de Han*, œuvre de deux copistes et de l'enlumineur M(?) Prenner réalisée en 1487–1488 sur une commande du chanoine et curé de St-Martin Iohannes Han.²⁸ Cette activité était reconnue par les bourgeois de Presbourg, qui lui apportaient leur soutien.²⁹ Les commandes les plus onéreuses étaient passées individuellement, et réalisées à leur compte par des ateliers ou des copistes: on peut cependant penser, par analogie avec d'autres villes, que le travail se concentrait dans les ateliers de copistes et d'enlumineurs, pour des raisons économiques évidentes. On suppose que l'enlumineur Ulrich Schreier, de Salzbourg, employait dans son atelier viennois des enlumineurs de Presbourg, et qu'il exécuta plusieurs commandes: il travaillait en effet pour les Dominicains de Vienne, eux-mêmes en relations avec l'*Universitas Istropolitana*.³⁰

On n'a pas à ce jour pu identifier le local réservé aux copistes près du chapitre de Presbourg: il pourrait s'agir de l'intérieur-même de la cathédrale St.-Martin,

²² JANKOVIČ, Vendelín, *Bratislavská univerzita – Universitas Istropolitana v kultúrnych dejinách Slovákov = Literárnomúzejný letopis* (23)1990, p. 100–101; JANKOVIČ, Vendelín, *Stredoveká bratislavská univerzita vo svetle nových prameňov = Historický časopis*, (40)1992, N° 2, p. 153–156. Une histoire de l'*Universitas Istropolitana* détaillée, et d'histoire des mouvements académique en Hongrie Royale. Cf. KLANICZAY, Tibor, *Alle origini del movimento accademico ungherese*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2010 (Ister, Collana di studi ungheresi, 1).

²³ LEHOTSKÁ, Darina, *Kultúrny vývoj Bratislavy v 15.–16. storočí = Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica*, (18)1967, p. 109–134.

²⁴ Georgius Schomberg/ Peltel de Schönberg († 30. IX. 1486, enterré au Dôme St. Martin de Presbourg); 1455 prévôt du Chapitre de Presbourg, vice-chancelier, 1472 chancelier d'Istropolitana.

²⁵ Iohannes Han de Weytra (Autriche Basse) († 8. V. 1500); magistère et recteur de l'université de Presbourg, 1456 chanoine, 1470 curé du Dôme St. Martin, commettant de fameux codex. Il ne s'agit pas de Iohannes Han de Vép, chanoine et magistère. Cf. HLAVAČKOVÁ, Miriam, *Kapitula pri Dóme sv. Martina. Intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*, Bratislava, Historický ústav SAV, 2008, p. 128–129, 42–43.

²⁶ Certains exemplaires ont été classés sur la liste mondiale du précieux héritage documentaire dans le cadre du programme Mémoire du monde déclaré par l'organisation UNESCO. Cf. SOPKO, Július, BURAN, Dušan, *Antophony of Bratislava II*, Edícia Memoria Slovaciae–medii aevi manuscripta I., ed. Eubomír Jankovič, Dušan Buran, Jozef Hanus, Martin, Slovenská národná knižnica, 2000, CD-ROM.

²⁷ SOPKO, Július: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin, Matica slovenská, 1981, p. 6, 30.

²⁸ BURAN, Dušan, ŠEDIVÝ, Juraj, *Listiny a knižné maliarstvo na sklonku stredoveku = Gotika, Dejiny slovenského výtvarného umenia*, ed. Dušan Buran a kol. Bratislava, Slovenská národná galéria, Vydavateľstvo Slovart spol s. r. o., 2003, p. 513–527.

²⁹ HLAVAČKOVÁ 2008, réf., p. 129.

³⁰ BURAN, Dušan, *Katalóg 6.1.7. Bratislavský misál = Gotika*, 2003, réf., p. 782.

ou encore de la maison du prévôt ou d'un des chanoines.³¹ Tous ces édifices, sauf l'église elle-même, ont été détruits par l'incendie du 30 avril 1515³². La prévôté, rue du Chapitre (*Pfaffen Gasse*), à l'emplacement actuel de la Faculté de théologie catholique Cyrille et Méthode, brûla entièrement. Le prévôt Hieronymus Balbus³³ la fit reconstruire à grands frais, grâce à diverses aides financières. Les flammes ravagèrent aussi autres maisons au coin des rues de la Paroisse et du Chapitre, et une suite de maisons abritant quatorze chanoines, y inclus le doyen, les bénéficiaires (*altaristes*), les éducateurs et les serviteurs.³⁴

D'importants professeurs italiens, allemands et polonais enseignait en outre à l'*Universitas Istropolitana* de Presbourg : créée le 29 mai 1465³⁵ par le pape Paulus II,³⁶ elle n'ouvrit dans la ville sur le Danube (ce que suggérait son nom grec : *Istropolis*) qu'en 1467, et fonctionna probablement jusqu'en 1490. Beaucoup d'études ont été publiées sur sa fondation, ses activités, ses enseignants et ses locaux : les travaux les plus importants sont les ceux des chercheurs hongrois, slovaques, tchèques et polonais,³⁷ mais on ne peut pas omettre de mentionner les apports de Lacko,³⁸ Jankovič³⁹ et Frank⁴⁰, ou les sources publiées dès 1914 par Császár.⁴¹ L'*Universitas Istropolitana* dès sa fondation était largement influencée par l'université voisine de Vienne et par l'ordre dominicain. Parmi ses éminents savants et professeurs „in artes et theologiam”, on peut citer les humanistes dominicains Giovanni Gatti (Johannes

³¹ RIMELY, Carolus, *Capitulum insignis Ecclesiae collegiatae Poseniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*, Posenii, Typis Caroli Angermayer, 1880, p. 120–122.

³² BARTOLINI, Riccardo, *Hodoeporicon, id est itinerarium reverendissimi in Christo patris et domini domini Mathei sancti Angeli cardinalis Gurcensis coadiutoris Saltzburgensis generalisque imperii locumtenentis, quaeque in conventu Maximiliani caesaris augusti serenissimorumque regum Vladislai, Sigismundi ac Ludovici, memoratu digna gesta sunt*, Viennae, Hieronymus Vietor, 1515. D^{3r-v}.

³³ Hieronymus Balbus (cca 1465–1535); humaniste, poète, juriste, diplomate, évêque, prévôt de la cathédrale St. Martin de Presbourg de 1514 à 1522.

³⁴ FRIMMOVÁ, Eva, *Bratislavský požiar roku 1515 = Rozprawy k slovenským dejinám*, ed. Viliam Čičaj, Bratislava, Slovak Academic Press, s. r. o., 2001, p. 102–110.

³⁵ CSÁSZÁR Mihály, *Az Academia Istropolitana, Mátyás király Pozsonyi egyeteme*, Oklevéltárral, Pozsony, Eder István könyvnyomdájából, 1914, p. 102–104.

³⁶ Paul II. (Pietro Barbo); 1464–1471 pape.

³⁷ Karol Rebro, Vendelín Jankovič, Peter Ratkoš, Adrian Vallašek, Karel Fischer, Tibor Kardos a Jerzy Zathy. Cf. *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*, ed. Ľudovít Holotik, Anton Vantuch, Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1967, p. 1–99.

³⁸ LACKO, Michal S. J., *Newly discovered sources regarding the first university of Bratislava „Academia Istropolitana“ = Slovak Studies XIX.*, Cleveland, Rome, Slovak Institute, 1979, p. 201–211.

³⁹ JANKOVIČ 1992, réf., p. 145–170; JANKOVIČ 1990, réf., p. 95–119.

⁴⁰ FRANK, Isnard Wilhelm, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Preßburg aus dem Jahre 1467 = Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, Marburg, N. G. Elwert-Verlag, (16)1967, N° 1, p. 418–439.

⁴¹ CSÁSZÁR 1914, réf., p. 110–123.

Gattus),⁴² Marzio Galeotti,⁴³ Petrus de Verona, Nicolaus Schricker de Hüttendorf⁴⁴ ou Stephanus de Brug. Il semble que le projet d'installer les dominicains à Presbourg est né lors des discussions de Johannes Vitéz et Schomberg avec les dominicains viennois.⁴⁵ L'archevêque d'Esztergom Johannes Vitéz de Zredna,⁴⁶ chargé de fonder l'*Universitas Istropolitana*, était en effet en pourparlers en 1467 avec Leonhardus Huntpichler⁴⁷, lequel était chargé de la réforme de la province dominicaine de Hongrie royale⁴⁸, selon les intentions de Mathias Corvin. Le roi proposa au pape Paul II d'installer les dominicains au couvent des clarisses, puisqu'ils devaient avoir la gestion des facultés de Théologie et de Lettres.⁴⁹ Même si le projet de Mathias Corvin de faire s'installer les dominicains à Presbourg ne se réalisa pas, ils jouèrent

⁴² Giovanni Gatti (1420–1484); dominicain sicilien, évêque de Cefalu, puis de Catanee (1475), professeur à la Faculté des arts à Ferrare (1461), puis professeur de théologie (1464–1465) et docteur en droit canon (1465). Cf. AUBERT, Roger, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, Tome XX, Gatien–Giry*, Paris, Letouzey et Ané, 1984, coll. 11–12.

⁴³ Marzio Galeotti († post 1497 en Bohême); dominicain, professeur de droit. Il étudia à Ferrare avec Iohannes Pannonius qui l'invita en 1465 à Buda, qu'il quitta de 1472 à 1482. Il est retourné au service de Mathias Corvin de 1484 à 1486. Cf. ÁBEL Jenő, *Annalecta ad historiam resurgentium in Hungaria litterarum spectantia* ed. Stephanus Hegedüs, Budapestini, Hornyánszky, 1903, p. 229–294.

⁴⁴ Nicolaus Schricker (Popp?) de Hüttendorf (diocèse de Passau), chanoine de Presbourg (1459–1479), licencié en théologie et doyen. Cf. RIMELY 1880, réf., p. 257.

⁴⁵ FRIMMOVÁ, Eva, *Pósobenie dominikánov na Istropolitane = Slovensko a Svätá stolica*, ed. Marta Dobrotková, Mária Kuhútová, Trnava, Slovenský historický ústav v Ríme, Trnavská univerzita v Trnave, 2008, p. 100–106.

⁴⁶ Iohannes Vitéz (1408–1472): chancelier du roi (1453), archevêque d'Esztergom et chancelier de l'université *Istropolitana* (1465). Cf. BORONKAI Iván, *Johannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, p. 11–12.

⁴⁷ Leonhardus Huntpichler (*ante 1405–1478); professeur de théologie et doyen à l'université de Vienne. Cf. AUBERT, Roger, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, Tome XXI, Hubert–Iriarte Estañán*, Paris, Letouzey et Ané, 1995, coll. 404–406. Entre 1450 et 1475 en tête des études des dominicains à l'université de Vienne. FRANK, Isnard, Wilhelm, *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*. Wien, Hermann Böhlau Nachf., Graz, Wien, Köln, Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 1968, p. 223–260. Cf. FRANK 1968, réf., cit. 31.

⁴⁸ Surtout après 1446 il y eut des réformes dans la province de Basse-Autriche sur la proposition de Leonhardus Huntpichler, responsable entre 1450 et 1475 des études des dominicains à l'université de Vienne. Le but était d'améliorer la formation des religieux. Cf. BARTL Július, HUDÁKOVÁ, Hedviga, *Školstvo a kultúra = Dejiny Bratislavy*, Bratislava, Obzor, 1978, p. 3.

⁴⁹ Nous connaissons une copie de la lettre du pape du 31 janv. 1469 adressée à l'archevêque d'Esztergom (Strigionium) Johannes Vitéz : à la suite de la requête du roi de laisser le couvent de Ste.-Claire de Presbourg aux dominicains séjournant dans cette ville pour assurer l'enseignement de la philosophie, il faut faire déménager les sœurs de Sainte-Claire dans un autre couvent situé à Budapest sur l'île des Lièvres (auj. île Marguerite). Cf. Vatican, Archivum Secretum Vaticanum – VII. *Bullarum Domini Pauli papae II. Registri Vaticani* – cote Reg. Vat. 530, fol. 151v–153r; FRIMMOVÁ 2008, réf., p. 92–95; REBRO, Karol, *K dejinám Academie Istropolitany = Slovenská archivistika*, Bratislava, (2)1967, n° 1, p. 23–25.

grâce à leur présence prolongée un rôle important dans la vie spirituelle de la ville.⁵⁰ Malheureusement, la majorité des professeurs abandonnèrent l'université après la conjuration contre le roi, ce qui bientôt mit fin à son fonctionnement (1471). Johannes Vitéz figurait parmi les conjurés, ce pour quoi il fut condamné.

Les imprimeurs de Presbourg du XVe siècle cités dans la littérature ancienne

On suppose que l'archevêque d'Esztergom Johannes Vitéz, qui s'engagea de manière déterminée en faveur de la nouvelle université⁵¹, avait l'intention, en prenant l'exemple des autres universités européennes, d'établir à Presbourg une imprimerie. Johann Kriebel suivait le même projet, en pensant que l'archevêque voulait faire imprimer les œuvres du célèbre astronome Johannes Müller Regiomontanus, professeur auprès de l'*Universitas Istropolitana*.⁵² Cette hypothèse est probable.

Parti de Basse-Autriche pour Nuremberg, Johannes Regiomontanus y obtint du conseil municipal le 29 novembre 1471 un permis de séjour. L'année suivante il y installa sa propre imprimerie, qui continua jusqu'en 1475: il comptait éditer 51 titres, 29 étaient des textes d'autres auteurs, et 22 ses propres travaux, tous concernant l'astronomie, les éphémérides, les calendriers, les cartes et les éditions d'auteurs antiques. Il est probable que Johannes Regiomontanus continua ses efforts, à Nuremberg, pour diffuser, grâce à l'art de l'imprimerie, des œuvres astronomiques importantes, selon les accords passés avec Johannes Vitéz. Il décéda à Rome en 1476, dans les circonstances obscures⁵³. Ce n'est que dans les années 1480, quand le vice-chancelier de l'*Universitas Istropolitana* et prévôt de Presbourg Georgius Schomberg devint son chancelier, qu'on put, dans un second temps, fonder une imprimerie auprès de l'université. L'atelier collaborait avec le chapitre de Presbourg, même si leurs rapports ne peuvent être qualifiés des meilleurs. Dans cette optique, on pourrait situer plus facilement l'arrivée de l'imprimeur à Presbourg comme survenant sur

⁵⁰ FRIMMOVÁ, Eva, *Podiel dominikánov na kultúrnom vývoji v Bratislave v 2. polovici 15. storočia = Dejiny a kultúra rehol'ných komunit na Slovensku*, ed. Jozef Šimončíč, Trnava, Trnavská univerzita, 1994, p. 182–183.

⁵¹ Johannes Vitéz obtint pour l'université la sécurité financière, les immeubles faisant partie des biens royaux, la garantie professionnelle de la part des dominicains et de l'université de Vienne était assurée avec l'invitation de Leonhardus Huntpichler. Il y fit venir d'éminents professeurs. Cf. FRIMMOVÁ 2008, réf., p. 87–91.

⁵² BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások I, A hazai nyomdászat 15–17. század*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1996, p. 106.

⁵³ Johannes Müller Regiomontanus de Königsberg (1436–1476) accompagne en 1461 le cardinal Bessarion en Italie, et entre en 1467 au service de Mathias Corvin en tant qu'astronome. Il établit des calendriers, rédigea son manuel astrologique et une œuvre sur les triangles, traduisit l'*Almagest* de Ptolémée, et engagea la réforme de l'astronomie. Cf. METT, Rudolf, *Regiomontanus. Wegbereiter des neuen Weltbildes*, Stuttgart, Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1996, p. 88–102, 112, 120–121, 142.

l'initiative du nouveau chancelier. Les quatre années d'activité de l'imprimeur dans la ville correspondent au délai usuel lors de la procédure de l'attribution des droits de bourgeoisie à Presbourg. A la lumière des connaissances actuelles, on peut donner l'aperçu suivant de la situation concernant l'identité discutable de l'imprimeur itinérant désigné dans la littérature spécialisée comme le « *Typographus Confessionalis* » : les sources plus anciennes nommaient d'abord Matthias Moravus, Johannes Bulle et Andreas Hess. Selon les sources plus récentes, Hess apparaît le plus probablement comme „l'imprimeur du *Confessionale*“, car, outre son nom, plusieurs indices le désignent comme « Andreas » de Presbourg. Ces indices sont le fruit à la fois de l'analyse typographique, de l'étude du contenu des imprimés et des filigranes, et de celle des exemplaires conservés.

Matthias Moravus

Parmi les trois imprimeurs pris en considération, on peut définitivement exclure Augustinus Matthias Moravus comme étant celui des imprimés cités ci-dessus : il est impossible qu'il ait donné, dans un atelier à peine ouvert et médiocrement équipé, un imprimé aussi coûteux que le *Confessionale* d'Antoninus Florentinus. En 1474, après un court séjour de travail à Gênes, ce *Iurisprudentiae atque artium doctor*, originaire d'Olmouc (Olmütz) partit pour Naples avec Michael di Monaco et le moine cistercien et correcteur d'imprimerie, Blasius Romerus, à l'appel de Ferdinand d'Aragon, lui-même célèbre bibliophile. Il y travaille à Naples jusqu'à la fin de 1491 ou à février 1492.

Matthias Moravus était copropriétaire de l'imprimerie, avec Michael di Monaco, Johannes Marcus Cinico et Peter Molino, Cinico assurant en même temps les fonctions de copiste et de conservateur de la bibliothèque d'Aragon.⁵⁴ Le roi soutenait l'atelier, qui publiait des œuvres précieuses et importantes, typographiquement très équilibrées, avec des caractères parfaits, parfois produits par Nicolaus Jenson.⁵⁵ Les contemporains de Matthias Moravus louaient son travail : Junianus Maius de Naples écrit, dans la dédicace de son *De priscorum proprietate verborum*, qu'après l'invention allemande de l'imprimerie, c'est surtout Matthias Moravus, homme d'excellentes qualités, qui prospéra dans l'activité d'imprimeur en se comportant très habilement et avec noblesse:

⁵⁴ FAVA, Mariano, RESCIANO, Giovanni, *La stampa a Napoli nel XV secolo*, Vol. I. = *Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten*, ed. Konrad Haebler, Leipzig, Verlag von Rudolf Haupt, (II. Serie, 15. Heft.) 1911, p. 59–143.

⁵⁵ Nicolaus Jenson, d'origine de Tours, imprimeur à Venise. Sa célèbre «antiqua» comptait parmi les plus belles créations du XVe siècle, comme variante de l'écriture ronde. Cf. GELDNER, Ferdinand, *Inkunabelkunde, Eine Einführung in die Welt des frühesten Buchdrucks*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1978, p. 37, 59–61.

„Accedit ad haec, quod Germani sollerti ac incredibili quodam invento: nuper novam quandam imprimendi rationem invenerunt: praecipue Matthias Moravus, vir summo ingenio summaque elegantia in hoc genere impressionis effloruit”.⁵⁶

L'étude des imprimés de Matthias Moravus, surtout livres liturgiques, permet d'identifier douze types de caractères – rappelons que l'atelier est l'un des premiers à utiliser la mise en page rouge et noir. L'ISTC⁵⁷ dénombre 64 imprimés de Matthias Moravus. Nous donnons ci-dessous la liste de ceux produits à Naples jusqu'en 1475, pour démontrer le fait que son activité d'imprimeur a alors été ininterrompue dans cette ville : onze titre de 1475 à 1476, dix-neuf de 1477 à 1480, alors même qu'il est supposé avoir séjourné en Hongrie royale (cinq en 1477 et 1478, deux en 1479 et sept en 1480). Que les datations sont connues ou rétablies, on est à un chiffre de l'ordre de trente titres⁵⁸.

1475–1476

1. THOMAS de Aquino, *Commentum in octo libros Physicorum Aristotelis*. [Genua?, noté comme Napoli], Matthias Moravus, cca 1474–80], Goff T247.
2. MAIUS Junianus, *De priscorum proprietate verborum*, [Napoli], Matthias Moravus, Blasius Romerus, 1475. Goff M95.
3. SENECA Lucius Annaeus, *Opera philosophica. Epistolae*, ed. Blasius Romerus, Napoli, Matthias Moravus, 1[4]75. Goff S368.
4. BERNARDUS Claravallensis, *Declamationes super evangelio Ecce nos reliquimus omnia*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1475–76] [noté: cca 1480], Goff B374.
5. DATI Gregorius, *La Sfera*, [Italice] [Napoli, Matthias Moravus, cca 1475–1476], GW 8019.
6. *Biblia latina, Cum additamentis Thomae Taqui et Biagio Romero*, Napoli, Matthias Moravus, [Biagio Romero], 1476, Goff B545.
7. CICERO Marcus Tullius, *Partitiones oratoriae*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1476], Goff C667.

⁵⁶ La préface de l'exemplaire de Prague dans la Bibliothèque nationale de la République Tchèque: MAIUS Junianus, *De priscorum proprietate verborum*, [Napoli], Mathias Moravus, Blasius Romerus, 1475. Cf. GOFF, Frederik, R., *Incunabula in American Libraries. A thirds census of fifteenth-century books recorded in North American collections*, New York, The Bibliographical Society of America, 1964, N° M95.

⁵⁷ ISTC – Incunable Short Title Catalogue : ce catalogue synthétique, par titres courts des incunables, renvoie à la bibliographie, surtout celle de GOFF 1964, réf., 798 p. Depuis 1984, il est en cours est en court de mise en ligne à la British Library à Londres. Cf. HELLINGA, Lotte, GOLDFINCH, John, *The Incunable Short Title Catalogue (ISTC) = Bulletin du bibliophile*, Paris, 1990, N° 1, p. 125–132.

⁵⁸ Selon la base des données de l'ISTC (les références sont citées : GOFF, *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* ou Hain, Copinger).

8. CICERO Marcus Tullius, *Rhetorica ad C. Herennium*, Napoli, Matthias Moravus, [cca 1476]. Goff C678.
9. *Horae: ad usum Romanum (Rome)*, Napoli, Matthias Moravus, 11, VI, 1476, H 11986.
10. PEROTTUS Nicolaus, *Rudimenta grammatices*, Napoli, Matthias Moravus, [cca 1476]. H 12642.
11. PLINIUS Secundus Gaius Caecilius (iunior), *Epistolae*, ed. Junianus Maius, Napoli, Matthias Moravus, Julius 1476, Goff P806.

1477

12. ANTONINUS Florentinus, *Confessionale: Defecerunt scrutantes scrutinio*, Add: *Titulus de restitutionibus*, [Typographus 'Confessionalis?'], [noté: Napoli, Matthias Moravus], 1477. GW 2108.
13. AUGUSTINUS Aurelius, *De civitate dei*, Napoli, Matthias Moravus, 1477, Goff A1237.
14. *Breviarium Romanum*, Napoli, Matthias Moravus, 1477, Hain 3893
15. *Missale Romanum*, ed. Franciscans of S. Maria la Nova, Napoli, Matthias Moravus, 1477, HC 11367*.⁵⁹
16. CHERUBINO da Siena, *Regola della vita spirituale*, [Napoli, Matthias Moravus, 1477–1480], GW 6594.

1478

17. CAMBANIS Vitalis de, *Tractatus clausularum*, ed. Paris de Puteo, Napoli, Matthias Moravus pro Iohanne Antonio Camos, 9, IV, 1478, Goff C68.
18. DURANTI Guillelmus, *Rationale divinatorum officiorum*, Napoli, Matthias Moravus, 28, VII, 1478, Goff D416.
19. *Horae: ad usum Romanum (Rome)*, [Napoli, Matthias Moravus], 13, VI, 1478. Goff O34.
20. *Horae: ad usum Romanum (Rome)*, Napoli, Matthias Moravus, 10, XI, 1478. Goff O35.
21. NICOLAUS Salernitanus, *Antidotarium; Scientia ponderum medicinalium; Synonyma*, Napoli, [Matthias Moravus], 1478. H 11766*.

⁵⁹ HAIN, réf.; COPINGER, Walter, Artur, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum... I–II*, 1–2, Berlin, Josef Altmann, 1926.

1479

22. CARACCIOLUS Robertus, *Sermones quadragesimales de poenitentia*, Napoli, Matthias Moravus, 10. VIII, 1479. Goff C177.
23. MONTALDO Adam de, *Carmina contra Teucros*, [Napoli, Matthias Moravus, 1479–1494].

1480

24. CATO, Dionysius, *Disticha de moribus*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480], GW 6256.
25. CICERO Marcus Tullius, *Orationes selectae*, ed. Junianus Maius, Napoli, Matthias Moravus, 17, XI, 1480. Goff C550.
26. CLAUDIANUS Claudius, *De raptu Proserpinae*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480], GW 7066.
27. *Diurnale Romanum*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480], GW 8495.
28. MONTALDO Adam de, *Passio Christi*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480]. Goff M818.
29. PEROTTUS Nicolaus, *Rudimenta grammatices*, Napoli, [Matthias Moravus], 24, II, 1480. H 12664.
30. CICERO Marcus Tullius, *Epistolae selectae*, [Napoli, Matthias Moravus, cca 1480–81], GW 6869.

En parcourant cette liste, on peut constater que, dès 1475 et 1476, Matthias Moravus et ses collaborateurs donnaient des titres nombreux, intéressants, mais aussi volumineux. Ils étaient exigeants du point de vue typographique, de la qualité du produit, et de la décoration de textes comme les *Missels* de 1477, *Sur la communauté de Dieu* de saint Augustin ou le *Confessionale*. On lit en outre dans le *Vitale di Cambanis* du 9 avril 1478 que Matthias Moravus assurait aussi le travail de correction. Celui-ci, peu à peu, devient alors une spécialité à part, qui exigeait la présence de l'imprimeur et du correcteur lors de l'impression. Matthias Moravus avait l'habitude de'indiquer tout les donnés importants sur l'apparition d'une édition. Notre ancien clerc d'Olmütz, soutenu dans sa formation personnelle par le milieu cultivé de Naples ⁶⁰, était considéré et respecté dans cette ville, et il dédicaça plusieurs de ses œuvres au roi sous les auspices duquel elles étaient imprimées.⁶¹ On lit même, dans

⁶⁰ VOIT, Petr, *Úvahy nad pohybem a periodizací českého předbělohorského knihtisku = Knihy a dějiny*, Praha, (18/19.) 2011–2012, p. 55–56.

⁶¹ „Juniani Maii Parthenopaei ad invictissimum regem Ferdinandum Liber de priscorum proprietate verborum finit. Editum opus sub felicissimo Ferdinando rege inclitae Neapolis impressere Mathias Moravus, impressor solertissimus & venerabilis Monachus Blasius theologus vir integerrimus...” Cf. MAIUS 1475, réf., colophon.

la dédicace des *Sermones de laudibus sanctorum* de Robertus Caracciolus (1489) à la fille du roi Béatrice, alors reine de Hongrie, que 2000 exemplaires furent imprimés en son honneur :

„Beatrici Aragoniae, Hungariae Bohemiaeque reginae inclitae Iohannes Marcus Cinicus Parmensis: Christi et honestatis famulus: cum Matthia Moravo Olomucense eleganti, ac eruditissimo impressore, et Petro Molinis, sociis, plurimum se commendat et beatitudinem dicit... Decevi cum praestanti tuo Moravo immo nostro et Petro: hoc toti orbi in tui laudem commune facere et bis mille voluminis impressis et tuo beatissimo nomini bene ac merito inscriptis: primum horum istud Celsitudini tuae transmittere, ut eum numero saepe lectitando cognoscas te propter claras tuas heroicasque virtutes: fide servata, cursu consumato. Bravio comprehenso: facile inter heroum caelestium coetum aliquando, ut opto posse connumerari. Vale. Cinici tui et Moravi necnon et Petri memor.”⁶²

Parmi les mécènes de Matthias Moravus, il y avait aussi Diomède de Carafa, à qui il dédia plusieurs de ses éditions et qui l’aida à obtenir la main de Giovanna Ferrillo, des nobles de Muro.⁶³ Quand Béatrice d’Aragon vint en 1476 en Hongrie pour devenir la deuxième épouse du roi Mathias Corvin, son cortège comptait presque 800 personnes dont 350 de Naples et 529 de Hongrie. Dans les documents d’archives, on mentionne un certain nombre d’artisans⁶⁴: si Matthias Moravus y avait figuré, il aurait certainement été nommé. De plus – et ce fait exclus Matthias Moravus parmi les imprimeurs de Presbourg –, la reine quitta Naples le 28 septembre 1476, avant que n’aient lieu son couronnement comme reine de Hongrie à Buda, et son mariage (22 décembre)⁶⁵: dans le même temps, l’imprimeur Andreas travaillait déjà depuis quelques mois à Presbourg.

Matthias Moravus se range parmi les représentants les plus notables de l’art de l’imprimerie en Italie; établi à Naples, il est impensable qu’il ait abandonné pour quatre ans son atelier où à peu près, avec huit ouvriers travaillant de façon continue. De plus, il serait venu dans un pays inconnu, dans les temps incertains de la guerre avec les Turcs et avec Frédéric III (auquel Mathias déclare la guerre le 12 juin 1477), et alors que le conflit avec la Bohême vient à peine de s’achever⁶⁶. Il est plus probable que dans un pays, où l’imprimerie n’existait pas encore mais où plusieurs personnages avaient l’intention de l’établir, Matthias Moravus aida un imprimeur qui avait l’intention de s’installer et de travailler à Presbourg en lui donnant quelques-unes de ces matrices. On peut en déduire que le *Confessionale* d’Antoninus Florentinus produit en 1477 par l’imprimeur du « *Confessionale* » est le travail de Matthias Moravus, mais à Naples et certainement pas à Presbourg.

⁶² CARACCIOLUS, Robertus, *Sermones de laudibus sanctorum*, Naples, Matthias Moravus et socii, 31, I, 1489, fol. 1^v.

⁶³ FAVA, RESCIANO 1911, réf., p. 135, 65–67.

⁶⁴ BERZEVICZKY Albert, *Béatrice d’Aragon, reine de Hongrie (1457–1508), I–II*, Paris, Honoré Champion, 1911, p. 111–118, 168–170.

⁶⁵ BERZEVICZKY 1911, réf., 127–147.

⁶⁶ Roi de Lusace et de Silésie depuis 1469, Mathias conclut, le 2 février 1479, la paix d’Olmütz avec la maison des Jagellons.

Iohannes Bulle ou Bremer

De même, il est peu probable que Johannes Bulle ou Bremer qui n'indiquait pas toujours son nom dans le colophon de ses imprimés, soit venu lui-même en Hongrie. On suppose qu'il travailla quelque temps avec Johannes Schurener à Rome⁶⁷, avant de venir dans les pays germaniques, où il utilisa le nom de Bremer. Il était à Rome entre 1477 et 1480. Beaucoup de ses plus petits types s'approchaient de ceux de Matthias Moravus, et il est donc possible que ce dernier les lui donna(?) pour produire des titres plus petits et moins aboutis. Il semble que Bulle confia quelques types de ces matrices à l'imprimeur ayant l'intention d'exercer son métier à Presbourg. La liste de ses imprimés montre qu'entre 1477(?) et 1479 il travaillait pour la curie, publiait des œuvres écrites par les papes, liées avec les activités des papes et des hommes d'Eglise en général.

Sine anno

1. MONTANUS Cola, *Oratio ad Luccenses*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. Hain 11574, BMC IV, p. 79.
2. POLITIANUS Angelus, *Coniurationis Pactianae commentarium*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. Hain 13240, BMC IV, p. 80.
3. POLITIANUS Angelus, *Coniurationis Pactianae commentarium*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. BMC IV, p. 80.
4. *Interpretationes seu Somnia Danielis*, [Romae, Iohannes Bulle], s. a. BMC IV, p. 79.

1478

5. GUIDO de Monte Rocherii (Montrocher), *Manipulus curatorum* Romae, Iohannes Bulle, 18, XI, 1478, Indice Generale 4571,⁶⁸ Reichling 931.⁶⁹
6. PIUS II-papa [= Aeneas Silvius Piccolomini], *Epistolae in cardinalatu editae*, [Romae, Iohannes Bulle, 1478–1480], Hain–Reichling [Suppl.] 164, BMC IV, p. 79, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. IV, 506.

⁶⁷ *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British museum, IV*, (BMC), London, The Trustees of the British Museum, 1963, p. 56.

⁶⁸ *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia, III*, Roma, La Libreria dello stato, 1954.

⁶⁹ REICHLING, Dietericus, *Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum additiones et emendationes, I*, Milano, Görlich editore, 1953.

1479

7. SIXTUS IV-papa, *Bullae duae revocatoriae circa beneficia*, [Romae, Iohannes Bulle], post 23, I, 1479, Hain 14819, BMC IV, p. 79.
8. *Formularium procuratorum Curiae Romanae*, Romae, Iohannes Bulle, 12, III, 1479, Hain 7292; BMC IV, p. 79.
9. HERULUS Bernardus, *Oratio in funere cardinalis Spoletani*, [Romae, Iohannes Bulle], post 2, IV, 1479, Hain 12022, BMC IV, p. 79, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. Ross. 1882/22.
10. *Taxa Cancellariae apostolicae*, Romae, [Iohannes Bulle], 30, IV, 1479, Hain 15349.
11. *Constitutiones Clementis V*, Hain 5409.
12. FLISCUS Stephanus, *Sententiarum variationes seu Synonyma* [latine et italice], Romae, Johanne Bulle, 1479, Hain–Copinger 7144, GW 10021, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. Ross. 150.
13. HUGO de Sancto Charo, *Expositio missae seu Speculum Ecclesiae*, [Romae, Iohannes Bulle, cca 1479], Copinger–Reichling 3182, BMC IV, p. 79. Vatican: Bibliotheca Apostolica – cote Inc. Ross. 1863.
14. RODULPHIUS de Viglevano Petrus, *Officium S. Bernardini Senensis*, [Romae, Iohannes Bulle, cca 1479], Accurti II, 34,⁷⁰ Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Cod. Ottob. Lat. 1982, ff. 163–170.

1480

15. PIUS II-papa [= Aeneas Silvius Piccolomini], *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*, [Romae, Iohannes Bulle, cca 1480], Copinger 70, Vatican, Bibliotheca Apostolica – cote Inc. V. 229.

Andreas Hess

L'imprimeur qui s'identifie le plus probablement avec celui dont nous traitons est en définitive Andreas Hess, propriétaire d'un petit atelier d'imprimerie à Buda entre 1473 et 1474, soutenu par le protonotaire du pape et prévôt de Buda László Karai. Ce prélat fut au tournant des années 1470–1471 envoyé par Mathias Corvin à Rome. Il recommanda probablement Hess aux typographes italiens, comme un Georgius Lauer, qui travaillait depuis 1470 au monastère de St. Eusebius à Rome – sans doute par l'intermédiaire du cardinal Caraffa, ancien abbé de ce monastère.⁷¹ En effet, Hess

⁷⁰ ACCURTI, Thomas, *Aliae editiones saeculi XV pleraque nondum descriptae, I–VI*, Florentiae, 1936.

⁷¹ FITZ, Josef, *König Matthias Corvinus und der Buchdruck = Gutenberg-Jahrbuch*, Mainz, (14)1939, p. 129.

dédia à Karai sa *Chronica Hungarorum* imprimée à Buda en 1473. Les rapports avec Lauer sont confirmés par l'emploi de différentes matrices de lettres romanes rondes majuscules, plus tard réparées dans l'atelier de Georgius Lauer, même s'il y persiste des différences dans l'espacement entre les lettres et les lignes. On sait de Lauer qu'il imprimait dès octobre 1470 à St. Eusebius, et que, à la mi-1472, il se mit à travailler avec Léonard Pflugel. Il utilisait treize fontes typographiques.⁷² Selon ses propres mots, il fit l'apprentissage de son métier au Latium, c'est-à-dire à Rome et au Monastère de Ste.-Scholastique à Subiaco.⁷³ C'est Johannes Vitéz, archevêque d'Esztergom, qui donna vraisemblablement l'impulsion nécessaire pour faire venir Hess en Hongrie royale : il avait en effet l'intention d'établir une imprimerie à Buda et prévoyait vers 1471 une certaine somme à investir pour ce faire,⁷⁴ mais il décéda en 1472 sans voir son projet se réaliser. Hess sortit à Buda, l'année suivante, les deux imprimés qu'on lui connaît :

Chronica Hungarorum, Budae, Andreas Hess, in vigilia Penthecostes (le 5 juin) 1473, 2°, 70 ff, Hain-Reichling 4994, GW 6686, Sajó-Soltész 986.⁷⁵

BASILIIUS Magnus, *De legendis antiquorum libris, sive De liberalibus studiis*. Add: XENOPHON, *Apologia Socratis*, trad. Leonhardus Brunus Aretinus, Budae, A[ndreas] H[ess], cca 1473].⁷⁶

Après 1474, on perd sa trace, mais on suppose par déduction à partir de différents éléments sur le plan international qu'il quitta Buda pour Venise. En 1476 en effet, un typographe de Hongrie royale du nom de Andreas Corona était signalé dans cette ville et après 1484 Andreas Corvus Burciensis de Corona. L'identification de ces deux noms sont restés sans conclusion malgré les efforts de István Horváth et, cent ans plus tard, de József Fitz.⁷⁷ Dans le cas où il s'agirait d'une seule et même personne, l'imprimeur aurait pu, après 1474, effectuer un voyage pour acquérir et compléter les matrices et fontes abîmées ou celles qui lui manquaient, peut-être chez Iohannes Bulle à Rome ou à Naples chez Matthias Moravus. Comme les relations entre la

⁷² BMC 1963, réf., Italy, Subiaco and Rome, p. 35.

⁷³ „Cum superiori tempore venerandae dominae in Latio versarer: videreque quanto emolumento ac decori hominum generi hi viri forent.” Selon Vilmos Fraknoi, Andreas Hess a pu faire son apprentissage à Ste. Scholastique de Subiaco, où depuis 1464 travaillaient les premiers imprimeurs en Italie, Konrad Sweinheim et Arnold Parnatz. Cf. *Chronica Hungarorum*, (Budae, Andreas Hess, 1473.) Faksimile, ed. Elisabeth Soltész, Budapest, Magyar Helikon, imprimerie Zrínyi, 1972, p. 3.

⁷⁴ BORSA Gedeon, *Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? = Magyar Könyvszemle*, (105)1989, p. 237–246.

⁷⁵ Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – cote Bibl. nat. 326 et Budapest, Egyetemi Könyvtár – cote Univ. 10. Cf. SAJÓ, SOLTÉSZ 1970, réf., p. 986.

⁷⁶ BASILIUS Magnus, *De legendis antiquorum libris, sive De liberalibus studiis*. Add: XENOPHON, *Apologia Socratis*, trad. Leonhardus Brunus Aretinus, Budae, A[ndreas] H[ess], cca 1473]. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, réf., N° 3702.

⁷⁷ BORSA Gedeon, *A hazai könyvnyomtatás megalapítása = Magyar Könyvszemle*, (105)1989, p. 338–354.

cour de Naples et Rome étaient très bonnes, il y avait des connexions à différents niveaux. On ne peut pas exclure non plus que Andreas Hess vint à Presbourg, à l'invitation de Georgius Schomberg, lequel avait de très bons rapports avec le prévôt de Buda et le vice-chancelier royal László Karai.⁷⁸ Si ce dernier était le patron d'Andreas Hess, il est possible qu'il le recommanda pour le poste d'imprimeur à Presbourg. Il faut rappeler ici l'intérêt des Hommes d'Eglise du plus haut rang pour soutenir la diffusion de l'instruction en Hongrie royale, donc aussi à Presbourg, et le soutien que les papes (Pie II, Paul II et Sixte IV) et les Dominicains ont accordé à Mathias Corvin – lequel devait affronter non seulement l'empire ottoman mais aussi la Bohême utraquiste⁷⁹.

L'analyse typographique des imprimés

Des quatre imprimés supposés avoir été imprimés à Presbourg, on exclut le *Confessionale* d'Antoninus Florentinus. Comme le *Brief gegen Kaiser Friedrich III.* (1477) de Mathias Corvin a disparu, il reste deux imprimés à attribuer pour un des trois imprimeurs: Matthias Moravus, Ioannes Bulle et Andreas Hess. Erzsébet Soltész signale, en accord avec d'autres chercheurs hongrois, qu'on utilisa, pour imprimer les titres des chapitres dans l'imprimé de Laudivius, certaines lettres identiques à celles du texte de *Confessionale*.⁸⁰ Plusieurs types de petits caractères de Bulle ressemblent plutôt à ceux de Matthias Moravus : c'est pourquoi il est probable que ce typographe célèbre les donna(?) à Iohannes Bulle pour des travaux plus faciles à réaliser, et ce dernier put les transmettre à l'imprimeur ayant l'intention de s'installer à Presbourg.

Dans le cas de la lettre d'indulgence, les caractères ressemblent davantage à ceux de Bulle comme le démontrent l'analyse typographique de son miroir de la page 158 x 85 mm, avec 19 lignes imprimées. Anton Dubay⁸¹, qui conduisit l'analyse, signale les caractères de Bulle vu la forme de la 'M' maiuscule conformément à l'identification donnée par le tableau de Haebler :⁸² on a relevé quatre fois cette lettre

⁷⁸ HLAVAČKOVÁ 2008, réf., p. 104, 156.

⁷⁹ Le pape Paulus II excommunia le roi tchèque Georgius de Poděbrad et il le priva du trône le 31 mars 1468. Cf. BARTL, Július et col., *Lexikón slovenských dejín*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997, p. 55; „Matthiam eo tempore, ad facinora quaeque clarissima accomodatissimum, ac non tam natum, quam a Deo sibi datum reputabat, cuius ductu et auspiciis profanum aequae haereticum protereret. Georgium, Boemium regem execrabilis haereseos plane convictum, publico gravique edicto, regno ac dignitate privaverat.“ Cf. BONFINI, Antonius, *Rerum Hungaricarum decades libris XLV. Editio septima*, ed. Carolus Andreas Bel, Lipsiae, Sumptu Iohannis Pauli Kraus, 1771, p. 561.

⁸⁰ SOLTÉSZ Erzsébet, *Vydanie Confessionale od Antonina Florentina z roku 1477 = Kniha '74, Zborník pre problémy a dejiny knižnej kultúry na Slovensku*, Martin, 1976, p. 66–67.

⁸¹ DUBAY, Anton, *Bratislavská prvotlač = Slovanská Bratislava, I (II–III)*, Bratislava, 1950, N° 1–2, p. 114–116.

⁸² HAEBLER, Konrad, *Typenrepertorium der Wiegendrucke, IV*, Leipzig, Verlag von Otto Harrassowitz, 1922, p. 94.

en majuscule, dans les mots „Martini”, „Millesimo”, „Misereatur” et „AMEN” (1ère, 10e, 12e et dernière ligne). Or, ce caractère ne fut utilisé avant 1480 que par Johannes Bulle/Bremer.⁸³ Les lettres sont uniformes, seule l'expression „forma Absolutionis” est différente, même sa grandeur: elle dépasse un peu de la ligne. De plus, la lettre “r” est utilisée à l'envers, la lettre “C” rappelle la partie gauche de la lettre “Q”. Enfin, on observe des imperfections dans l'emploi des lettres, mal distribuées dans la même ligne: elles sont arrondies comme les lettres gothiques allemandes, ce qui fait penser à un aménagement provisoire de l'imprimerie et à l'insuffisance des fontes.

Les filigranes

Les filigranes constituent d'autres indicateurs déterminants dans l'identification des imprimés de Presbourg: ils représentent les balances dans un cercle, et sont similaires à ceux utilisés par Hess à Buda. Le même papier fut utilisé pour l'impression de l'imprimé de Laudivius *Vita beati Hieronymi* avec un filigrane de balance; les deux exemplaires de l'imprimé *Confessionale*⁸⁴ cité ci-dessus contiennent des filigranes similaires. Les chercheurs plus anciens pensaient que le papier venait d'Italie,⁸⁵ mais les études plus récentes de Gerhard Piccart, sur les filigranes des imprimés de Hess élaborés à Buda et ayant le même qu'autres feuilles connues, aboutissent à l'hypothèse selon laquelle le papier d'impression sort probablement du moulin de Buda.⁸⁶

Les auteurs des imprimés édités, le contenu et la provenance des exemplaires conservés

Le contenu des imprimés étant en rapport avec l'imprimeur de Presbourg confirme cette hypothèse. A l'exception de *Confessionale*, il y a trois autres imprimés pour lesquels la possibilité qu'il aient été imprimés à Presbourg est forte.

Le *Confessionale: Defecerunt scrutantes scrutinio. Add: Titulus de restitutionibus* de 1477 sert de référence pour identifier l'imprimeur inconnu qui a exercé son métier à Presbourg pour une période limitée, et présenté comme le „typographus *Confessionalis*”. Le *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* attribue cet imprimé à Matthias Moravus à Naples (GW 2108) qui le réédita en 1489 avec Johannes Marcus Cinico de Parme et Peter Molinus (GW 2177). Le plus probable est qu'il l'édita en 1477 sur

⁸³ HAEBLER, Konrad, *Typenrepertorium der Wiegendrucke, II*, Leipzig, Rudolf Haupt, 1908, N° 96.

⁸⁴ SOLTÉSZ 1976, réf., p. 66.

⁸⁵ LACKO, Richard, *Správa z výskumu k otázke prvej bratislavskej tlačiarne Confessionale = Kniha '74, Zborník pre problémy a dejiny knižnej kultúry na Slovensku*, Martin, 1976, p. 70–71; BRIQUET, Charles, *Les Filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, I–IV*, Hildesheim, G. Olms, 1977, Reprint, Leipzig, K. W. Hiersemann, 1923.

⁸⁶ BORSA Gedeon, *Hess nyomtatványinak papírja és kötése = Magyar Könyvszemle*, (105)1989, p. 1–19.

une commande des Dominicains, lesquels l'apportèrent par la suite à Presbourg où ils devaient s'installer. Cette œuvre (aussi connue sous les titres de *Le Confessionnal*, *La Confession* ou *Medicina dell'anima*) est un vrai manuel de vie dans l'ordre dominicain. Elle traite de la consolation spirituelle, de la grâce, et de la préparation des mourants à la mort. Le Dominicain Antoninus Florentinus⁸⁷ fut archevêque de Florence, ville où le *Confessionale* sort pour la première fois en 1469 (GW 2080). Nous en connaissons jusqu'en 1500 102 éditions latines (GW 2075–2177), quelques éditions en italien et neuf en espagnol (GW 2143–2151). *L'Indice generale* enregistre 74 éditions (IG 611–685),⁸⁸ dont trois ne sont pas signalées dans le *Gesamtkatog* (671, 680, 685).

On a déjà mentionné l'intention des dominicains de s'installer à Presbourg; mais il faut aussi souligner la collaboration de Matthias Moravus avec les institutions religieuses et avec les dominicains, qui se rangeaient parmi ses mécènes. Il imprima pour eux deux éditions du *Confessionale* (1477 et 1489), un *Missale Romanum* (1477) et deux éditions de *Breviare Romanum* (1477 et 1485, Hain 3893 et GW 5155). Ses relations avec l'Eglise étaient très bonnes, comme le montre sa collaboration avec le moine, son associé et correcteur Blasius Romerus. Lui-même devint maître, puis docteur en théologie, comme il le mentionna dans certaines de ses œuvres.

Moravus tirait habituellement à 400 exemplaires. La provenance de cinq exemplaires conservés du *Confessionale* de 1477 et leur lieu de conservation font penser qu'ils se trouvaient au XVe siècle sur le territoire de la Hongrie royale, et plus précisément aux alentours de Presbourg. Un de ces exemplaires est conservé à la Bibliothèque nationale slovaque de Martin, où il est parvenu par l'intermédiaire des Piaristes : l'exemplaire provient de la maison piariste (jadis appartenant à l'ordre dominicain) de Bistritz in Nösen en Transylvanie ;⁸⁹ au XVIIIe siècle il fut porté à Nitra.⁹⁰ Le deuxième exemplaire vient des Pauliniens de Lepoglava, d'où il entre sous Joseph II à la Bibliothèque universitaire de Budapest (Egyetemi Könyvtár). Il en va de même pour le troisième exemplaire, qui provient en revanche des jésuites. Le quatrième est conservé à la Bibliothèque des Franciscains de Gyöngyös, tandis que le dernier est passé des jésuites de Tyrnavie⁹¹ à la Bibliothèque universitaire de Budapest, puis, par échange, à la *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* à Berlin (1927).⁹²

La « Lettres contre l'empereur Frédéric III » (*Brief gegen Kaiser Friedrich III.*), dans laquelle Mathias déclare la guerre à Frédéric III de Habsbourg le 12 juin 1477,

⁸⁷ Antoninus Florentinus (1389–le 1er mai 1459), archevêque de Florence (1446) auteur de plusieurs œuvres dont les multiples éditions et les traductions témoignent du succès non seulement en Italie, mais aussi dans d'autres pays. Cf. JÖCHER, Christian, Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, I, Leipzig, 1750, p. 450–451.

⁸⁸ *Indice generale*. I, 1954, réf., 1943.

⁸⁹ KOTVAN 1979, réf., N° 64; La ville se trouve en Roumanie: Bistrița.

⁹⁰ Civitas Nitriensis, Nyitra, Neutra, Nitra (en Slovaquie).

⁹¹ Nagyszombat, Tyrnau, Türrnau, Trnava (en Slovaquie).

⁹² CSAPODI Csaba, *Wo war die zweite ungarische Inkunabeldruckerei tätig?* (Buda oder Pozsony/Pressburg?). (Auszug) = *Gutenberg-Jahrbuch*, Mainz, (58)1983, p. 164; FRIMMOVÁ 1996, réf., p. 27–28.

a disparu, mais elle est mentionnée dans les Archives de Weimar.⁹³ Mathias séjournait alors souvent à Presbourg: de 1477 à 1487⁹⁴, il était en guerre avec l'empereur, mit vraisemblablement à profit la présence de l'imprimeur dans la ville: il n'est pas à exclure qu'il s'adressa à lui pour faire imprimer la déclaration de la guerre, ce qui n'aurait rien d'insolite étant donné que c'était une forme déjà courante de diffusion des informations. Ses contemporains, surtout les papes et les empereurs, faisaient la même chose: nous connaissons 29 unités bibliographiques publiées par Frédéric III pour demander de l'aide contre les Turcs et contre le roi de France, ou relatives à l'élection d'un archevêque ou encore à propos de questions de politique et de diplomatie. Mentionnons aussi les 84 unités bibliographiques conservées et relatives à Maximilien Ier de Habsbourg.⁹⁵

La *Vita beati Hieronymi* (1477–1479) de Laudivius se rattache à l'influence spirituelle et religieuse de *Devotio moderna*⁹⁶ qui se propageait depuis les Pays Bas et qui, dans la seconde moitié du XVe siècle, était très présent en Hongrie royale. Ce mouvement tendait à séculariser religiosité et dévotion; ses adhérents s'intéressaient aux personnages de la période de la patristique, notamment à saint Jérôme, alors vénéré dans le pays. L'auteur de l'imprimé, le cardinal Laudivius Zacchia de Gènes, passa probablement quelques années à la cour royale de Naples,⁹⁷ très active pour ce qui concerne la vie culturelle. Elle est considérée comme l'un des principaux centres littéraires de la Renaissance italienne; à cette époque, on y rencontrait Diomède Carafa, ou encore l'humaniste Nicolaus Perottus⁹⁸, secrétaire du cardinal Bessarion. Au service de Frédéric III, il passait les commandes à Vespasianus da Bisticci des livres destinés à la curie papale ou au roi de Hongrie. Certaines œuvres de Perottus furent imprimées par Matthias Moravus, après l'impression des *Rudimenta grammaticae*, les bases de la grammaire latine, chez Pannartz et Sweinheim en 1473. Grâce à ces figures, on peut aujourd'hui documenter assez facilement les rapports étroits existant entre les savants de ces deux pays relativement éloignés l'un de l'autre: c'est ainsi que les livres à imprimer pouvaient atteindre Presbourg. Le livre de Laudivius Zacchia est conservé à la Bibliothèque universitaire de Budapest, avec de nombreux

⁹³ FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat = Magyar Könyvszemle*, (23)1915, N° 1–2, p. 1.

⁹⁴ Le 1er juin 1485 Matthias Corvinus occupa Vienne qu'il assiégeait depuis 5 mois et qui devint par la suite sa résidence. Il conclut la paix avec l'empereur à Sankt Pölten. Cf. BARTL 1997, réf., p. 57.

⁹⁵ HAEBLER, Konrad, *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts, Ein bibliographisches Verzeichnis*, Halle, Verlag von Erhardt Karras G. M. B. H., 1914, N° 599–628; 909–993.

⁹⁶ SOPKO, Július, *Devotio moderna a jej podoby na Slovensku v 15. storočí = Trnavská univerzita 1635–1777*, Trnava, Trnavská univerzita, 1996, p. 281–294.

⁹⁷ Cardinal Laudivius Zacchia de Gène provenait de la famille de Castello di Vezzano. Cf. MORONI, Gaetano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni, Viv–Zyt, Vol. CIII*, Venezia, Tipografia Emiliana, 1861.

⁹⁸ Nicolaus Perottus (1429–1480); humaniste italien.

autres exemplaires provenant de la bibliothèque de l'université de Tyrnavie⁹⁹ qui y sont entrés en 1777. Dans les provenances des imprimés les plus anciens, on notera la présence fréquente des Franciscains de Presbourg.

Le dernier imprimé à signaler ici est la lettre d'indulgences du 11 mai 1480, pour *Agnes de Posonio*, octroyée par Johannes Han, chanoine de Presbourg. Nous savons que, pendant presque la moitié du Moyen Âge, c'est-à-dire pendant 500 ans, il a été possible dans le monde chrétien d'acquérir les indulgences (*Litterae indulgentiarum*, *Ablässbriefe*). Il fallait, pour obtenir le pardon pour les péchés passés ou futurs, ou pour l'indulgence plénière, s'adresser à l'Église, laquelle libérait les pécheurs qui regrettaient leur comportement, qui manifestaient leur vertu, mais aussi qui payaient en termes financiers ou sous forme de soutien. Les lettres d'indulgence se composaient de deux parties: dans la première on indiquait le nom de son auteur, ses pouvoirs et la mesure de la rémission des péchés. Dans la deuxième partie, il y avait la formule de la rémission (*absolutio*), les punitions éventuelles, et l'attribution de l'indulgence. En mourant, on pouvait obtenir une indulgence à plein pouvoir. La dame Agnès n'était pas à cette époque sur son lit de mort, mais elle voulait soutenir la croisade antiturque. C'est pourquoi Johannes Han ajouta à la fin de la lettre une note manuscrite selon laquelle l'indulgence serait réservée si la personne ne mourait pas: „Si hac vice non morietur reserva etc.“

La curie papale et ses délégués ayant plein pouvoir produisaient les indulgences. En 1095, Urbain II proclama pour la première fois des indulgences, dans le but de soutenir la première croisade pour la libération de la Terre Sainte du joug païen. Les indulgences se diffusèrent dès lors à travers l'Europe, et leur commerce devint par la suite la cible de la critique des réformateurs. Cette pratique disparut après le Concile de Trente dans la deuxième moitié du XVIe siècle. Dans l'histoire de l'imprimerie, les indulgences occupent une position stratégique, étant donné que l'impression d'une feuille ou de petits imprimés étaient peu exigeante sur le plan de la typographie et assez fructueuse en termes financiers. On imprimait des indulgences déjà à Mayence chez Gutenberg. Une grande partie de la production était destinée à la défense contre les Turcs. Peu à peu, du 30 mars 1476 jusqu'au début 1480, les indulgences de Sixte IV¹⁰⁰ furent imprimées dans différentes villes, en latin ou en allemand, pour aider à la croisade contre les Turcs (ce qui se répéta encore le 25 juillet 1482).¹⁰¹ Les Turcs menaçaient Chypre, Rhodes et le monde chrétien. Les papes proclamaient des croisades, qu'ils voulaient financer par des indulgences.

La proclamation dont traite le document fut faite par Sixte IV pour aider la croisade antiturque en 1480, et c'était le cardinal Johannes d'Aragonia (frère de la reine Béatrice),¹⁰² légat du pape, qui fut chargé de l'entreprise en Hongrie royale. La lettre

⁹⁹ Nagyszombat, Tyrnau, Trnava. L'actuelle Université de Trnava n'a aucun livre qui provienne de cette université de XVIIe siècle.

¹⁰⁰ Sixtus IV (Francesco della Rovere); 1471–1484 pape.

¹⁰¹ HAEBLER 1914, réf., N° 1331–1356, 1383.

¹⁰² Iohannes VII d'Aragonia; 1477–17. X. 1485 archevêque d'Esztergom.

d'indulgences en question est conservée dans les archives de la ville de Presbourg avec deux autres lettres manuscrites de Han, de 1476 et de 1481, toutes deux avec le même texte. La lettre du 1er février 1481 était adressée à Nicolaus de Frauendorf¹⁰³, sacristain „*vitricus*” à Saint-Laurent de Presbourg.¹⁰⁴ Le 4 avril 1476, Han avait écrit une autre lettre adressée au boucher Nicolaus de Frauenmarkt.¹⁰⁵ Ces circonstances font penser que l'imprimeur n'était pas encore à Presbourg en 1476, et que, en 1481, il ne s'y trouvait plus, de sorte que Johannes Han put faire imprimer la lettre d'indulgence en 1480¹⁰⁶. Cette dernière est identique à la version imprimée. Les trois lettres sont frappées du sceau de Han, la copie imprimée portant aussi le nom, manuscrit par Han, de la personne à laquelle elle est destinée: „*honesta Agnes de Posonio*”. Han a donc été chargé, au titre de sa fonction, par le pape Sixte IV et par l'intermédiaire du cardinal-légitime Iohannes d'Aragonia, de faire produire ces lettres d'indulgences comme on le lit dans l'extrait suivant de cette lettre:

„Iohannes, canonicus et plebanus Ecclesiae Sancti Martini Posoniensis, commissarius in Sancto negotio iubilei in eodem loco deputatus per reverendissimum et illustrissimum dominum Iohannem de Aragonia, tituli Sancti Hadriani Sacrosanctae Romanae Ecclesiae presbyterum, cardinalem apostolicum de latere legatum ad Hungariae Bohemiae et Poloniae regna a Sanctissimo domino nostro Sixto papa Quarto destinatum.”

La fonction de mettre en forme les indulgences est liée aussi avec le fait que le chapitre de Presbourg avait une position privilégiée pour ce qui concernait la juridiction religieuse, surtout dans les temps de l'existence de l'université. Le prévôt du chapitre de Presbourg Georgius Schomberg acquiert le 13 août 1469 du pape Paul II le droit d'utiliser les compétences d'évêque dans les affaires religieuses „*in spiritualibus*” et les insignes sur le territoire délimité par le Danube et les rivières Morava et Vág (Váh, Waag).¹⁰⁷ En se basant sur les comparaisons avec les lettres d'indulgences dans d'autres pays, on peut constater que dans la majorité des cas l'édition des indulgences était directement liée avec un centre religieux important, comme le chapitre de Presbourg. La tradition de cet imprimé est documentée par Ovidius Faust signalant que la ville l'a reçu en héritage du rédacteur en chef du *Pressburger Zeitung* František Pichler, dont le nom erronément indiqué a été corrigé par A. Dubay en Alojz H.¹⁰⁸

¹⁰³ Boleráz en Slovaquie.

¹⁰⁴ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – cote 3789.

¹⁰⁵ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – cote 3720.; Frauenmarkt, Bât en hongrois, Bátovce en Slovaquie.

¹⁰⁶ Bratislava: Archív hl. mesta Bratislavy – cote 1832.

¹⁰⁷ *Právo používať biskupské insignie od pápeža Pavla II. pre Juraja Schomberga, Rím, 13, VIII, 1469*. Bratislava: Slovenský národný archív, Archív Bratislavskej kapituly – cote Cap. A, fasc. 1, N° 1; Cf. CSÁSZÁR 1914, réf., p. 113–114; *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*, Bratislava, Národné literárne centrum, 1998, p. 168–168; FRIMMOVÁ 2008, réf., p. 96–99.

¹⁰⁸ FAUST, Ovidius, *Najstaršie tlačiarne v Bratislave = Slovenský typograf*, Bratislava, (6)1944, p. 74–76.

Il reste toutefois plusieurs questions irrésolues à l'égard du premier imprimeur de Presbourg du nom de Andreas (Hess?), et de son activité auprès de l'*Universitas Istropolitana*. Grâce au registre des archives, on sait qu'il obtint les droits de bourgeoisie à Presbourg, où il imprima trois petits textes. On peut en être sûr vu leurs analyses de la typographie, de l'auteur et du contenu, et les liens qui existaient entre les personnalités actives en Italie comme à Presbourg dans les années 80 du XVe siècle. L'imprimeur utilisa les matrices de Matthias Moravus et de Johannes Bulle, mais il reste à découvrir comment il se les procura. Malgré tous les points obscurs, on peut finalement confirmer avec certitude que l'on vient de changer la datation des débuts de l'imprimerie à Presbourg, dont dans l'actuelle Slovaquie.

FRIMMOVÁ, EVA

Andreas nyomdász tevékenysége Pozsonyban 1477 és 1480 között

Jelen tanulmány az „Andreas typographus”-ként ismert személy kilétét kísérli meg azonosítani az 1477 és 1480 közötti években, Pozsonyban működő nyomdászra vonatkozó kutatások alapján.

Elsőként a nemzetközi szakirodalom által részletesen tárgyalt, az adott időből származó, és esetleg azonos műhelyhez köthető nyomtatványok számbavételét végzi el. Ezek nyomdakészlete, papíranyaga, vízjelei alapján a nyomtatványok egy adott műhelyhez, esetleg személyhez való kötése régóta foglalkoztatja a kutatót. Legutóbb egy véletlennek mondható felfedezés vezetett újabb nyomokra. E szerint 1477-ben a pozsonyi városi tanács előtt esküt tett egy Andreas nevű, nyomdászattal foglalkozó személy („Andre maler oder aufdrucker von Wienn”), és polgárjogot szerzett.

Pozsony ebben az időben kulturális szerepe és történeti hagyományai miatt alkalmas helyszín lehetett a nyomdászat megtelepítéséhez. Mátyás király gyakran időzött itt, Beatrix 1477 és 1485 között udvartartást rendezett be, hogy a Frigyes császárral háborúzó férjéhez közelebb lehessen.

A 13. század közepén alapított pozsonyi Szent Márton-káptalan nemcsak hiteleshely (*locus credibilis*), de másoló műhellyel is rendelkezett. A káptalan könyvtára a mai napig az egyik legrégebbi és legjelentősebb történeti gyűjtemény birtokosa, emellett jól ismert az Universitas Istropolitana egykor gazdag könyvtára is. Georgius Schomberg, a káptalan prépostja, majd 1472-től az Universitas kancellárja, valamint Johannes Han magiszter és az egyetem rektora sokat tettek a könyvkuhára fellendítéséért, maguk is számos, gazdagon illuminált kézirat megrendelői voltak.

A II: Pál pápa által 1465-ben engedélyezett Universitas Istropolitana 1490-ig működött a városban, és számos nagyhírű olasz, német lengyel professzor tanított itt, mint például az olasz domonkos humanisták, Giovanni Gatti, Galeotto Marzio, Petrus de Verona vagy Stephanus de Brug. A domonkosok pozsonyi letelepítéséről – minden bizonnyal Mátyás király intenciói szerint – Vitéz János tárgyalt Schomberggel, és ha a terv nem is valósult meg, a rend jelenléte gazdagította a város szellemi életét.

Az új egyetem létrehozásában meghatározó szerepet vállaló Vitéz János minden bizonnyal más városok példájára tekintve tartotta fontosnak, hogy Pozsonyban is működtessenek egy nyomdát. Egyes vélemények szerint Vitéz Johannes Regiomontanus munkáit is ki akarta adatni. A tervek végül Nürnbergben váltak valóra, ahol Johannes Regiomontanus 22 saját művét valamint 29 más szerzőtől származó művet jelentetett meg 1471 és 1475 között.

Vitéz és Johannes Regiomontanus halála után csak 1480-ban vált lehetővé egy újabb nyomda alapítása az Universitas Istropolitana kancellárja, Georgius Schomberg erőfeszítéseinek köszönhetően. A városba érkezett vándor nyomdász azonosítása a régebbi szakirodalomban gyakori téma, de nem

alakult ki konszenzus a kérdésben. Matthias Moravus, Johannes Bulle valamint Andreas Hess életművét hozták Pozsonnyal összefüggésbe.

A tanulmány részletesen tárgyalja a felmerülő nyomdászok tevékenységét, bizonyítva – elsősorban Matthias Moravus esetében –, miért nem lehetett a pozsonyi „Andreas” nyomdász. Az általa használt betűkészletek részletes vizsgálata, a nyomda kiadványainak áttekintése arra mutat, nem valószínű, hogy egy sikeres, folyamatosan működő nyomdát üzemeltető mester elinduljon a bizonytalanba, egy új műhelyt létrehozni. Ezzel szemben elképzelhető, hogy Matthias Moravus segített egy újonnan alapítandó officinát felszerelni, akár a saját betűkészlete egy részének átengedésével(?) is.

Andreas Hess esetében más a helyzet. Két nyomtatványát ismerjük mindössze, majd 1474 után nyoma vész. 1476-ban Velencében feltűnik egy bizonyos Andreas Corona, majd 1484 után egy Andrea Corvus Burciensis de Corona. A két név azonosítása mind Horváth István, mind Fitz József erőfeszítései ellenére eredménytelen maradt. Elképzelhető, hogy Hess eltűnése, itáliai(?) utazása, arra szolgált volna, hogy kiegészítse betűkészleteit akár Johannes Bulle akár Matthias Moravus római, illetve nápolyi műhelyében. Az sem zárható ki, hogy Andreas Hess Pozsonyba ment Schomberg hívására, talán Karai László budai prépost ajánlásával.

A nyomtatványok vizsgálatok feltűnőbb a hasonlóság Johannes Bulle típusaival. Egyes típusok – Anton Dubay vizsgálata szerint – 1480 előtt csak Johannes Bulle-nél fordulnak elő. A papírok vízjelei azonban ismét csak Hessre utalnak.

A pozsonyi nyomdással kapcsolatba hozott nyomtatványok tartalmi és elterjedtségi vizsgálata hasonló eredményre vezetett, több nyomtatvány esetében a feltételezés bizonyosként tárgyalható. A *Confessionale* öt példánya a 15. században Pozsony környékén, majd később a királyi Magyarország különböző gyűjteményeiben is megtalálható volt.

A III. Frigyes császárral kapcsolatos, 1477. június 12-i hadüzenetet rögzítő irat elveszett ugyan, de a weimari levéltár említi állományában. Mátyás 1477 és 1487 között gyakran időzött Pozsonyban, alkalma lehetett egy számára fontos irat megrendelésére.

Laudivius Zacchia *Vita beati Hieronymi* című műve szorosan kötődik a *devotio moderna* szellemi áramlatához, amely a királyi Magyarországon is hatott. Zacchia műve 1777-ben került a budapesti Egyetemi Könyvtárba – számos más művel együtt – a nagyszombati egyetemi könyvtár állományából.

Az 1480. május 11-én Agnes de Posenio számára, Johannes de Han által kiadott bünbocsánati levél az utolsó, amely a műhelyhez köthető. A pozsonyi káptalan által kiadott, Johannes Han pecsétjével megerősített levél egyúttal a pozsonyi káptalannak az egyházi jogrendben elfoglalt privilegizált helyzetére is utal.

Számos megválaszolatlan kérdés maradt a pozsonyi nyomdász személyének Hess Andrással való azonosítása előtt. Levéltári adatokból tudjuk, „Andreas” megkapta a polgárjogot a városban, ahol három kis szöveget nyomtatott. Bizonyosak lehetünk a városnak Itáliával fennállott kapcsolatait látva, valamint a tipográfiai, és tartalmi elemzések alapján, hogy használta Matthias Moravus és Johannes Bulle típusait. Az viszont megválaszolatlan kérdés maradt, hogy hogyan jutott hozzájuk.

MONOK ISTVÁN

A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században

A „mindenkinek szóló könyv” csoportba többféle kiadvány sorolható. Népenként, országonként is változó a csoport elnevezése, és az is, hogy milyen műfajú írásműveket értünk a megnevezés alatt. Amely műveket a francia szakirodalomban a „les livres pour tous” kategóriában említenek, a „les lectures populaires” csoportba nem feltétlenül sorolják, de biztosan van egy metszete a két halmaznak. Ráadásul, mivel a 16. század második felében a „Bibliothèque bleue”, mint kiadói vállalkozás, nagy sikert mondhatott magáénak, az ebben a kiadványkörben megjelent egyes műveket már egyféle műfaji csoportként emlegetik. Azoknak a könyves vállalkozóknak, a mögöttük álló mecénásoknak (mondjuk: a kulturális politika alakítóinak) és értelmiségieknek, akiknek szándékukban és érdekükben állt az olvasásnak, az irodalmi ízlésnek elterjesztése, a társadalom kulturáltsági szintjének az emelése, a „Bibliothèque bleue” népszerűsége alkalmat adott arra is, hogy az ájtatos, a szerelmi és a briganti történetek mellett, azok között, komolyabb erkölcsi tartalmú műveket, történelmileg hiteles anyaggal dolgozó népszerű históriákat is kiadjanak.¹ Ha megnézzük a „Bibliothèque bleue” vállalkozásban megjelent kiadványok jegyzékét, jól láthatjuk ezt.² Az olasz szakirodalom „libri per tutti” és a „libri da risma” kifejezéseivel hasonló a helyzet.³

Külön érdekes kutatási téma lehetne, ha ugyanezt a könyvtörténeti jelenséget megvizsgálnánk a francia, az olasz, majd a német nyelvterületen, majd a közép-európai népeknél is. Prekonceptióként – a retrospektív nemzeti bibliográfiák első, felületes olvasása után – kijelenthetjük, hogy egy, a 16. századtól a 20. század elejéig elnyúló folyamatról van szó. Jól látszik az, hogy a „Bibliothèque bleue” egyes kiadványai, alaptörténetei mindenütt megjelennek német, olasz változatban. Majd a 17. századtól kezdődően az egyes közép-európai nyelveken is: lengyelül, csehül, magyarul és a 18. század végi, 19. század eleji nyelvújítási mozgalmak megjelenésével észtül vagy szerbül, románul. Sokszor a francia verziótól függetlenül, hiszen ókori, bibliai

¹ MANDROU, Robert, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles : la Bibliothèque bleue*, Paris, Imago, 1985.

² LECLERC, Marie-Dominique, ROBERT, Alain, *Des éditions au succès populaire, les livrets de la Bibliothèque bleue XVII-XIXe siècles : présentation, anthologie, catalogue*, Troyes, C.D.D.P., 1986; ANDRIES, Lise, *La bibliothèque bleue au dix-huitième siècle : une tradition éditoriale*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1989.

³ CARNELOS, Laura, *I libri da risma*, Milano, Franco Angeli, 2008.

vagy középkori események, alakok és történetek szolgálnak ezek alapjául. Népenként változóan alakul át ennek a kiadványcsoportnak a tartalmi összetétele is, hiszen a katolikus vagy éppen protestáns kegyességi mozgalmak erejének és társadalmi befolyásoló képességének függvényében több helyen és rövidebb, hosszabb ideig ilyen jellegűvé alakul. Mindenképpen érdekes megfigyelni, hogy az egyes 16–17. századi alaptörténetek sokszor csak a 18. század végén vagy a 19. század közepén jelennek meg közép-európai nemzeti nyelven. Csak egyetlen példát említve: Giulio Cesare Croce, a 17. század elejének bestsellere, a 19. század elején már nem volt korszerű olvasmány Bolognában, viszont a budai Királyi Egyetemi Nyomda ekkor adta ki szerbül.⁴ A kulturális politikai szándék jól érzékelhető a jelenség mögött. Ezt a bevezető gondolatot lezárva emlétek még egy dolgot: a magyarországi könyvkiadásban a 19. század második felében látható az a jelenség, amely a Francia Királyságban a 17. század elején. A ponyvairodalom népszerű témáit, mondjuk úgy a „livres pour tous” témáit, a nemzeti irodalom akkor népszerű, ma klasszikusnak számító írói (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán) kezdik újraírni, és megjelenik az a műfaj, amit „Jó könyvek”-nek neveztek el,⁵ amely sorozat később „Olcsó könyvtár” néven az 1980-as évekig élt, nagyban hozzájárulva ahhoz, hogy Magyarországon megszűnt az analfabetizmus. (Szimbolikusan tekinthető, hogy az ilyen sorozatok eltűntével, a posztmodern, áldemokratikus Európában újra létezik az írástudatlanság.)

Visszatérve azonban a kora újkori kiadványok és könyvtárak világába, a bevezető gondolatok között mindenképpen fontos megemlíteni, hogy ez a „mindenkinek szóló könyv” csoportba nem soroljuk bele a tankönyveket, jóllehet a tankönyv több, hasonló csoportelnevezésnek a része (pl. a „libri da risma” ezeket is magában foglalja). Vagyis akkor, amikor az arisztokrata könyvtárak 17–18. századi anyagát vizsgáljuk, a tankönyvek jelenlétével nem foglalkozunk. Figyelmet szentelünk azonban a nap-táraknak, azok tartalmi változatossága miatt.

Néhány gondolatot elmondok még a címben jelölt téma kutathatóságáról. A kora újkori arisztokrata könyvtárak katalógusai ugyanis nem túl gyakoriak. Ennek oka az, hogy a főnemesi hagyatéki eljárásokban általában az ingó javak csak akkor szerepeltek, ha azok különösen nagy értéket képviseltek: ékszerek, arany-, ezüst dísztárgyak, fegyverek. Általában egy-egy birtokot, a rajta lévő udvarházzal, kastéllyal hagyományoztak. Ha például egy peres eljárás során katalogizálták is a könyveket vagy összeírták azokat, például, a kalendáriumokat, a kis füzetkéket – márpedig a „mindenkinek szóló könyv” általában ilyen formátumú – csak nagyon ritkán említik. Elhasználtságuk, értéktelenségük okán tették ezt. Jó példa erre a herceg Esterházy család kismartoni könyvtárának katalógusai: a kalendáriumok nem tűnnek

⁴ *Le stagioni di un cantimbanco. Vita quotidiana a Bologna nelle opere di Giulio Cesare Croce*, a cura di Zita ZANARDI, Bologna, Editrice Compositori, 2009, 52.

⁵ CSÁSZTVAY Tünde, *A Hét bagoly esete a magyar irodalomban* (Kiss József, Budapesti rejtelmek) = *Tömegkultúra a századfordulón*, szerk. Gyáni Gábor, Budapesti Negyed, 1997/Nyár–Ősz, 243–264.; Uő., *A halottak nem kérdeznek vissza?* (Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzai) = *Kegelet és irodalom*, Kultusz történeti tanulmányok, szerk. Kalla Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997, 60–68.

fel ezekben, jóllehet, amikor Johann Harich könyvtáros 1938-ban külön jegyzéket készített a naptárakról, 294 kiadást sorolt fel 1923-ig tartó megjelenéssel és ezek közül 74 cím 1800 előtti (a példányok fennmaradási esélyeire jellemző, hogy több 17. századi kalendárium kiadás csak e jegyzékről ismert, sajnos maguk a példányok elvesztek azóta).⁶

A katalogizálásnak más jellemzői is vannak a „mindenkinek szóló könyv” tekintetében. Az egyik nem pusztán az összeírón múlik. Egyes kiadók – például a Remondini vagy a Trattner család – az eladási esélyeiket növelendő, népszerű, közismert írók neve alatt adtak ki egyszerű történeteket. A 18. század második felében Voltaire például vonzó név volt sokaknak, az arisztokrata családok tagjai is kedvvel vásárolták könyveit. A család könyvtárosa azután a Voltaire szerzőségű köteteket mindig katalogizálta, sorolta a francia irodalom vagy a filozófia csoportba anélkül, hogy a könyvet olvasta vagy ismerte volna. Ha a könyvtárról csak egy egyszerű jegyzék maradt fenn a szerző és egy címszó említésével, nehéz ma már megmondani, hogy valóban Voltaire munkája volt meg egy családban vagy éppen egy „mindenkinek szóló könyv”, Voltaire neve alatt.⁷

Az e csoportba tartozó könyvek egyes példányait a közép-európai régióban általában, de Magyarországon és Erdélyben gyakrabban felsorolták, ha nem nemzeti nyelvűek voltak. A francia, a német vagy az olasz könyv címét sokszor nem értette az, aki az összeírást készítette, ráadásul idegen nyelvűsége okán értékesebbnek nyilvánították, mint például magyar vagy éppen latin nyelvűeket.

A „mindenkinek szóló könyv” jellegénél fogva persze anyanyelven íródott. A Lengyel és a Magyar Királyságban is, ahol a hivatalos nyelv a latin volt a dolgozatok tárgyát képező időszakban. Akkor is gyakran anyanyelvűek vagy legalább részben azok, ha például egy kalendárium címe latinul van.

Az anyanyelvűség tehát az egyik biztos jellemzője a „mindenkinek szóló könyv” kategóriájú kiadványoknak. Az ilyen kiadványok azonban akkor születnek, amikor a társadalom egy mérhető része már tud olvasni, és van az illető kulturális közösségben megfelelő számú könyvkiadó, akinek elsőrendű érdeke a könyvek kiadása és főként eladása, és esetleg még emellett van olyan szándéka is, hogy a meglévő olvasni tudó réteg szélesítésével a közösség kulturális színvonalát emelje (és egyben a kiadványai felvevő piacát szélesítse). Amint ez az olvasni tudó létszám megnő, egyre több olyan könyv szól majd mindenkinek, amelyet egy megelőző időszakban csak kevesek érdeklődésére számot tartóként ismerünk.

A főnemesi családok tagjai több tekintetben érdekszövetségbe kerültek ezekkel a kiadókkal. A birtokaikon élők életének minőségéhez egyre inkább hozzátartozott az iskola, az alapvető, csak az írástudáson keresztül megszerezhető ismeretek. Ezért ha kellett, a kiadványok mecénásaiként léptek fel.

Magyarországon és Erdélyben a 16. század folyamán megjelent nagyon kisszámú könyvnek jelentős része magyar nyelvű lett a század utolsó harmadára. Az a műfaj,

⁶ Vö.: PERGER Péter, *Érdekségek és nehézségek az RMNy kalendárium-leírásai körül = Sylvae Typographicae*, szerk. Vásárhelyi Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012, 84–92.

⁷ Lásd a 3. jegyzetben említett katalógus tételeit és bevezetőjét.

amelyet „széphistória”-ként vagy „históriás ének”-ként ír le az irodalomtörténet, a korszakban a mindenkihez szóló irodalomként értelmezhető.⁸ Az ókori és a bibliai történetek szabad, magyar nyelvű elmesélése, a magyar történelem egyes, sokak által ismert, illetve a közel kortárs és kortárs események elmondása adta ezeknek a témáját. Ugyancsak ismertek voltak a kalendáriumok is.

A 17. század első felében azonban a Kárpát-medence könyvkiadásában egy relatinizálódási és egy reteologizálódási jelenséget regisztrálnak a korszak elemzői.⁹ Ha megnézzük a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia köteteinek tárgymutatóját, akkor a francia „livres pour tous” körbe a következőket sorolhatjuk: „vallásos olvasmányok”, amely tárgyi megjelölés az ájtatos, léleképítő (Erbauungsliteratur) jelenti; „kalendáriumok”, „sorsvető és álomfejtő könyvek”, „gazdasági kiadványok”, amely utóbbi csoportba egy méhézeti könyv, egy ’practica arithmetica’, vagyis számolást tanító könyvecske tartozik. Érdekes, hogy az első magyar nyelvű európai útikönyvet, Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*-át (Kassa, 1620)¹⁰ a „tudományos kiadványok” közé sorolják. Pedig ez „mindenkihez” csak a kis példányszáma miatt nem szólhatott. (Zárójelben megjegyzem, hogy ez a tárgyi felosztás önmagában is jelzi a magyar és erdélyi kultúrának német meghatározottságát és szellemiségét.)

Ha ezt a tárgyi felosztást összehasonlítjuk a 18. század végi kiadványok tartalmi csoportjaival, akkor a „mindenkihez szóló könyv” kategóriában a lassan növekvő számú szépirodalmi kiadványon túl sokat nem tudunk említeni. Az egyes tárgyi csoportokon belüli gazdagodás persze figyelemre méltó, hiszen a földműveléssel kapcsolatos könyveken belül már van tudományos és a hagyományt bemutató is. A tudományos kiadványoktól világosan elválnak a természetrajziak, illetve a természetleírások, amelyek részben az utazási irodalom körébe tartoznak. Részben népszerű magyarázatot adnak természeti jelenségekre (eső, villámlás, szélvihar, stb.). Utalok itt az olyan könyvcímekre, mint a „Miért és azért”.¹¹ A léleképítő munkákon belül is elkülönülnek a teológiaiailag jellemezhető munkák (a műfaj klasszikusa, Thomas de Kempis,¹² a pietista vagy a janzenista szellemű írások), a vallásos regényektől, az ájtatos – akár egyes szentek csodáihoz kötődő – történetektől. Ez utóbbi kiadványkör

⁸ Gazdag bibliográfiával lásd: Kőszeghy Péter, PAPP Ágnes, *Históriás ének = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, IV, köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 137–141.

⁹ Az erre vonatkozó szakirodalmi vitát is összefoglalta HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban, 1601–1655*, Budapest, Universitas Kiadó, OSZK (Res libraria, II.)

¹⁰ RMNy 1219

¹¹ *Miért és azért, vagy a közönségesebb természeti tünemények rövid, egyszerű megfejtése*, ford. Spolity János, Pozsony, 1844 (hasonmás: Budapest, Kossuth Kiadó, 2007 (Amor librorum))

¹² Vö.: *Édition et diffusion de l'« Imitation de Jésus-Christ » (1470–1800)*, *Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne*, Sous la direction de Martine DELAVEAU et Yann SORBET, avec la collaboration de Frédéric BARBIER, Hélène DELÉPHINE, Pierre Antoine FABRE, Martine LEFÈVRE, Philippe MARTIN, Jean-Dominique MELLOTT, Véronique MEYER, Mario OGLIARO, Fabienne QUEYROUX, Nathalie ROLLET-BRICKLIN, Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.

kapcsán mindenképpen említést érdemel a nagyszámú kép, amellyel főleg Bécsből, illetve Bassanóból látták el a magyarországi és erdélyi olvasókat.¹³

A főnemesség szerepe is változott ezeknek a helyi, vagyis magyarországi és erdélyi kiadványok létrejöttében. A 16. század végén, 17. század elején még a magyar irodalmi nyelv kialakítását támogatták, pontosabban – lévén többségükben protestáns – a magyar nyelven olvasni tudók vallásos tudatosságát is erősíteni akarták, de mindenképpen támogatták a közösség kulturális megerősítését.¹⁴ A pozitív történelmi példák kapcsán (például a töröktől sikeresen megvédett vár), a magyar történelem kiemelkedő alakjaihoz kötődő hőstettek elmondásával a török elleni összefogást is erősítették, és persze a saját hatalmi reprezentációjukhoz is hozzátartozott a dicső elődök életének a felmutatása. Ilyen történetek Hunyadi Mátyás királyhoz vagy ennek neves hadvezéréhez, Kinizsi Pálhoz kötődtek, de az ókori hadvezérek sem maradtak le a tablóról.

A 17. század második felében, de főként utolsó harmadában, majd a 18. század elején a többségükben rekatolizált főnemesség jelentős körében – és a nádorok sora is ide sorolható – a magyarországi lakosság kulturális felemelésének a programja két fontos dologgal kötődött össze: az egyik egy egységes nemzeti kultusz felépítése, és ezzel szoros összefüggésben Magyarországnak, annak történetének és egyház-történetének a Habsburgoktól független létének a felmutatása.¹⁵ A Habsburg örökös tartományokban és elsősorban az udvarban ugyanis azt a képet erősítették és hirdették Magyarországról, hogy a kereszténység osztrák találmány, nélkülük ez egy pogány, barbár ország, a magyar nem tartozik a nyugati keresztény és civilizált népek sorába (ez a kép napjainkig sem változott semmit). Erdélyben ez a törekvés egy aktív rekatolizációs politikával együttesen valósult meg, hiszen a Habsburg Birodalom részévé vált Nagyfejedelemség magyar lakosságának többsége és a németek protestánsok (kálvinista, unitárius, illetve lutheránus) voltak.

Az a jelenség tehát, hogy a „mindenkinek szóló könyv” Magyarországon és Erdélyben messze túlnyomó többségében vallásos tartalmú volt, ennek a nyomásnak is köszönhető, és persze az is, hogy a főnemesség még a 18. század első felében is mecénásként szerepelt az ilyen kiadványok létrejöttében. A 18. század második felétől ez a szerep háttérbe szorult, azt az egyházak vették át. A könyvkiadói anyagi érdek – lévén az olvasni tudók száma csak lassan emelkedett – önmagától még nem

¹³ Vö.: *Remondini: Un Editore del Settecento*, a cura di Mario INFELISE, Paolo MARINI, Milano, Electa, 1990; *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*, a cura di Alberto MILANO, Rovereto, ViaDellaTerra, 2008.

¹⁴ A keszthelyi Helikon Kastélymúzeum 1997 és 2004 között 7 konferenciát rendezett „Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra” címmel, amelyek anyagából válogatás három kötetben jelent meg (2000, 2003, 2005) a *Kastélykonferenciák*, szerk. Czoma László sorozatban. Lásd még összehasonlításként BELLÁGH RÓZSA, *Mecénatúra Bod Péter korában = Magyar Könyvszemle*, 2005, 328–335.

¹⁵ TUSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Esterházy Pál Mária-atlasza = UÖK, Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151) 106–149.; UÖK., *Der ungarische Atlas Marianus*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1995, 35–56. (teljes bibliográfiával a kérdést illetően)

működtette a piacot. A főnemesi mecénatúra egyre inkább a magyar nyelvű irodalom és tudományosság irányában nyilvánult meg.

A főnemesi olvasmányok között tehát mindenképpen számolnunk kell ezzel a kiadványkörrel, legalábbis úgy, mint az általuk támogatott és ismert kiadványokkal. Külön érdekes jelenséget mutat az erdélyi és a magyarországi kálvinista asszonykönyvtárak vizsgálata ebből a szempontból. Bármelyik könyvtárat is tekintjük – Bornemisza Anna (1630?–1688), Veér Judit (1631?–1707), (Bethlen Kata (1700–1759), Gyulay Klára (?–1757), Ráday Eszter (1716–1764), Wesselényi Kata (1735–1788), Bethlen Zsuzsanna (1754–1797) stb.¹⁶ –, a vallásos történetek domináltak a most vizsgált kiadványkörben. Annak ellenére, hogy jelen vannak szép számban a gazdasági ismereteket taglaló népszerű, vagyis nem tudományos kiadványok, a történelmi alakokról szóló regényes történetek, természetismereti munkák. Külön kiemelhetjük, hogy gyakran magyar és török témájú, eredetileg francia vagy német sikerkönyvek magyar fordításai is feltűnnek a könyvjegyzékeiken (például a Buda pasa története Aranka György tolmácsolásában)¹⁷ vagy francia klasszikus irodalom magyar parafrázisa (Corneille *Cid*-je Teleki Ádám megverselésében).¹⁸ Ezeket a szövegeket a magyar írók is meg tudták volna írni – hiszen sokszor nagyon kevés köze van ahhoz, amiről „fordították” –, de az idegen irodalmi tekintély segítette a könyv eladhatóságát, elterjedését, használatát. Rögtön megjegyezném, hogy a „mindenkinek szóló könyv”, amely kiadványkör tagjai nem tartoztak az irodalmi kánonba abban a kulturális közegben, ahol keletkeztek, azzal, hogy egy neves magyar értelmiségi fordította le vagy interpretálta, a magyar irodalmi kánon által számon tartott szöveggé vált. De az említett *Cid*-példa azt is jelzi, hogy előfordulnak azok az esetek is, amikor a főnemesi olvasmányokba bekerült irodalmi szöveg úgy válik magyar nyelven népszerűvé, hogy nem irodalmi fordításként ismerték meg először.

A főnemesi könyvtárakban azonban a 17. század második felétől kezdődően jellemzően francia, de gyakran német, ritkábban olasz nyelvű népszerű irodalmat találunk. Ennek oka lehet egyfelől az, hogy a török kiűzését közvetlen megelőző időtől kezdve az osztrák, délnémet és itáliai családok gyakran házasították össze leányaikat, fiaikat magyar főnemesi családok ifjaival. Ez gyakran összekötődött a magyar protestáns család egy ágának a katolizálásával is. A Magyarországra érkező házastárs magával

¹⁶ Vö.: DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, EME, 1996, 134–147.

¹⁷ *A budai pasa*, ford. Aranka György, Bécs, 1791.

¹⁸ Péter KORNEILLE, *Cid, szomorú játék*, mellyet ... magyar versbe foglalt Gróf Teleki Ádám, Kolozsvár, 1773.

hozta olvasmányait, egyben modernizálta az itteni családi könyvtárat.¹⁹ A főnemesek nyelvi kultúrája is jelentősen bővült, hiszen a latin mellett németül, olaszul részben tudtak – a család birtokainak elhelyezkedése függvényében –, és a korszak koinéja, a francia, szükségessé, no meg divattá is vált.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a 18. századi főnemesi könyvtárak anyagát, akkor azt kell kiemelnünk, hogy első sorban az utazási irodalom tömegtermékei, a galanterie, majd szentimentalista regények sokasága terjedt el. Még a konzervatívabb kálvinista főnemesek könyvtáraiban is ezt látjuk. Jó példa lehet erre a jelenségre Ráday Gedeon (1713–1792) könyvvásárlási jegyzéke azokról a könyvekről, amelyeket Esterházy Miklós (1711–1764) könyvtárának árverésekor vett.²⁰ A vásárlás jelentős része a kortárs, nagyon modern felvilágosult irodalom (például Rousseau művei) és gazdag színházi gyűjtemény (olasz, francia, német darabok) mellett az az irodalom, amelyet a *La Belle et Bête* szerzőjének, Gabrielle-Suzanne de Villeneuve-nek a *La jardinière de Vincenne*-je, Philippe Poissonnak a *Le fou du qualité*-je jellemez.

Az ókori szerzők népszerű művei már nem eredeti nyelven, hanem franciául átdolgozva kerültek a könyvtárakba. Példaként Jean-Chrysostome Bruslé de Monpleinchamp Esopus kiadását (próza és vers) említem, természetesen gazdagon illusztrált volt a kiadás, de számos más példa is hozható (például Esterházy János Nepomuk Kázmér (1774/74–1829) lajtakáta könyvtárából).²¹ Ez utóbbi könyvtár tematikus rendjében a „Biographies fictives ou Romans” nem is a „Littérature” szakba került, jelezve, hogy maga a katalógus készítője sem érezte az irodalmi kánon részének ezeket a szövegeket.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a „mindenkinek szóló könyv” a magyarországi és erdélyi főnemesség számára magyarul nem olvasmányként, hanem kulturális politikai eszközként szolgált. A 16. század végétől a 18. század közepéig aktív mecénásként támogatták ennek megjelenését, különösen a kiadványcsoport vallási jellegű, erkölcsnemesítő darabjait. A francia, a német és az olasz hasonló jellegű könyvanyag már könyvek összeírásában is szerepel. Az is igaz, hogy jellemzően

¹⁹ A külföldről való házasodás politikai indíttatásairól, de kulturális jelentőségéről is lásd KOLTAI András, *Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században = Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Budapest, MTA TTI, 2007 (*Történelmi Szemle*, 2007/2. szám CD-ROM melléklete) <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf> 313–323. Kifejezetten a családi könyvtár anyagának megváltozására példa lehet Forgách Ádám (1601–1681) házassága Anna Katharina von Rechberggel, de az Esterházy családból is bőven említhető hasonló eset, főként a 18. századból. Vö.: MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség) vonatkozó fejezeteivel, és az összegzésben: 273

²⁰ BEREZC Ágnes, *Középnemesi barokk-életmód a Ráday-család levelezése alapján (1750–1779)* = BEREZC Ágnes, LANGI József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, Budapest Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003, 9–70.

²¹ *Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff, écrit 1805*, Szegedi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár MS 1826 (Esterházy LIV/2394)

az ókori szövegek modern parafrázisait, illetve a népszerű irodalmat vásárolták. Ezek a szövegek magyar változatukban, a magyar irodalomtörténeti kánon részévé is válhattak, ha egy kanonizált magyar szerző fordításában vagy adaptációjában kerültek a piacra. Hasonlóképpen a nem magyar irodalom jelentős darabjai magyarul nem fordításként, hanem a mű cselekményének elmesélésével váltak népszerűvé a Kárpát-medencében.

MONOK, ISTVÁN

L'aristocratie en Hongrie et en Transylvanie au 17e-18e siècles et „le livre pour tous”

Plusieurs types de publications peuvent être classés dans la rubrique *livre pour tous*. Le nom qu'on accorde à cette rubrique varie d'un pays à l'autre. La nature des textes qu'inclut la rubrique en question est également très variée. Après une première lecture, même superficielle, des bibliographies nationales retrospectives, on peut supposer qu'il s'agit d'un processus prolongé dans le temps, qui avance progressivement entre le 16e et le 20e siècle. On peut clairement observer la parution en version allemande et italienne de certaines histoires publiées en *Bibliothèque Bleue* – et cela souvent en toute indépendance de la version française, puisqu'il s'agit de narrations qui mettaient en scène des événements et des figures bibliques, antiques ou médiévaux. A partir du 17e siècle, les mêmes histoires „transeuropéennes” se voient publiées en polonais, en tchèque et en hongrois, puis, au tournant des 18e-19e siècles, grâce aux efforts des derniers mouvements nationaux en faveur du renouvellement des langues, en serbe, en roumain ou en estonien. Les contenus de ce type de publications varient d'un peuple à l'autre, en fonction surtout de l'importance et de l'influence sociale des mouvements de piété catholiques ou protestants. Il est remarquable que quelques histoires incontournables ne font leur apparition en langues d'Europe centrale qu'à la fin du 18e, voire au milieu du 19e siècle.

Pour l'aristocratie de Hongrie et de Transylvanie les *livres pour tous* servaient non pas de lecture, mais d'instrument de politique culturelle. Entre la fin du 16e et le milieu du 18e siècle, ils avaient exercé une mécénature active en faveur de l'édition d'ouvrages pieux et d'édification. On peut retrouver les traces des ouvrages français, allemands et italiens appartenant à cette rubrique dans les catalogues de leurs collections. Certes, ils s'intéressaient surtout aux adaptations modernes de textes antiques et à la littérature de grande diffusion. Ces textes – si traduits ou adaptés par un illustre auteur hongrois – pouvaient facilement entrer dans le canon littéraire hongrois. En revanche, quelques chefs d'oeuvres de la littérature étrangère devinrent populaires dans le bassin des Carpates non pas en traduction, mais par l'intermédiaire de la simple narration de leur intrigue.

SCHEIBNER TAMÁS

Könyvkiadás a koalíciós években

A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat és a politikai fordulat

A Kádár-korszak történetírása, legyen szó bármilyen műfajú szövegről, a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Rt. működésének kezdeti időszakát a szocialista könyvkiadás alapjainak dicsőséges lefektetéseként beszélte el. A ritkán részletezett „kezdeti nehézségek” említése ebben a narratívában leginkább csak azt a funkciót látta el, hogy alkalmat adjon azok hősi erőfeszítéssel történő legyőzésére, melyhez természetesen elengedhetetlenül hozzájárult a szovjetek „baráti támogatása”. A Szikra alapításának és kezdeti működésének epizódja tökéletesen illeszkedett a „felszabadulástól” a „demokratikus néphatalom megszilárdításáig” tartó tágabb politikai sikertörténetbe. Fennmaradt iratanyagára támaszkodva azonban valamilyest árnyaltabb kép alkotható arról, hogy miként indult meg a munka a kiadóban és milyen helyzetben volt kezdetben versenytársaihoz képest – beleértve az egyházi könyvkiadókat, melyeket az említett időszakban gyakran úgy kezeltek, mintha nem is léteztek volna. Az alábbiakban nem vállalkozhatok a szerteágazó tevékenységű vállalat működésének rendszeres feldolgozására, csupán néhány hangsúlyt szeretnék áthelyezni, elsősorban a könyvkiadásra és könyvterjesztésre vonatkozóan, noha a dolog természetéből fakadóan érvelésben szerepet kap a sajtókiadás is.

A Szikra kiadó megalapításának körülményeit illetően nem sokat tehetek hozzá a már ismert történethez. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége már 1944. november 7-i szegedi ülésén határozatot hozott megalapításáról: a szervezési munkálatok vezetését Vas Zoltánra bízta, az első kiadói tervet pedig Révai József dolgozta ki. A nyomdai tevékenység Háy Károly László és Sulyok Béla irányításával még helyben, Szegeden kezdődött meg. A vörös hadsereg támogatásától kisérvé Vas Zoltán azonban már az ostrom alatt, 1945. január 16-án lefoglalta a Szikra számára a Pallas és Stádium nyomdát: hó végétől így a kiadó budapesti székhellyel működhetett. A munka beindítását és a Szikra igazgatását Cserépfalvi Imre vállalta.

Az infrastruktúra

A korábban szélsőjobboldali kiadványokat is megjelentető Pallas és Stádium több üzemből álló nyomdája viszonylagos épségben vészelte át a világháború leghosszabb és egyik legnagyobb ostromát.¹ Egy rommá lőtt városban ez már önmagában igen sokat jelentett, hiszen a nagyobb nyomdák közül a Pátria és a Franklin tulajdonában lévők gyakorlatilag megsemmisültek.² Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy ez masszív, megbízható technikai háttérrel biztosított. Annak ellenére, hogy a szovjet előrenyomulással párhuzamosan – az elfoglalt területeken szabad mozgást biztosító különleges igazolványok birtokában – a kommunisták keríthették birtokukba az épségben és felügyelet nélkül maradt nyomdai gépeket,³ folyamatosan technikai problémákkal küszködtek, az alkatrész-utánpótlás akadozásától vagy megszűnésétől nyilván nem függetlenül. Horváth Márton még 1946 januárjában is arról számolt be Révai Józsefnek, hogy mindössze három kifogástalanul működő szedőgépre számíthatnak, s bár többet is használnak, azok megbízhatatlanok, előfordul, hogy újra kell szedni a könyvet, ami késlekedést okoz.⁴

A nyomdagépek felügyelete – dolgozzanak bár kisebb-nagyobb hibákkal vagy hibátlanul – önmagában még nem biztosított döntő versenyelőnyt a Szikra számára az induláskor, hiszen a Révai Testvérek vagy a Szent István Társulat üzemeit, a kisebb vállalkozások közül pedig a Forrás vagy a Hungária nyomdáját például szintén nem sújtotta végzetes találat az ostrom alatt.⁵ A gépek birtoklása mellett épp olyan fontos volt, hogy azok működésének feltételeit biztosítsák. Ez azonban egyáltalán nem volt egyszerű feladat tél és tavasz fordulóján. A nyomdagépek zavartalan üzemeltetéséhez ugyanis legalább húsz fokos hőmérséklet szükséges volt, ezt viszont a kitért ablakok pótlása nélkül nehezen lehetett elérni. Az üveg ritka árucikk volt, a közellátási kormánybiztos utalhatta csak ki. Egy 1945. március elején kelt jelentés arról tájékoztatta az MKP Központi Vezetőségét, hogy bár a kiutalás meglehetősen

¹ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963*, Bp., Gondolat, 1989, 16–18. Az ostrom méreteiről lásd UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Bp., Corvina, 2005 (5., átdolgozott kiadás), 317–323. A harcok hevesességét illetően csak Sztálingrád, Leningrád és Varsó ostroma vetekedhet a budapesti ütközettel. *Uo.*, 9.

² ZÖLD Ferenc, *A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története, 1945–1985 = Magyar Könyvszemle*, 1985/3–4, 242–261, itt: 243.

³ Vö. VARGA Sándor, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme, 1945–1957*, Bp., Gondolat, 1985, 32–34.

⁴ Horváth Márton Révai Józsefnek, Budapest, 1946. január 10., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. css. 17. ő. e.

⁵ VARGA 1985, i. m. 44; MÉSZÁROS István, *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998*, Bp., Szent István Társulat, 1998, 240.

lassan zajlott, a Szikra megkapta a szükséges üvegmennyiséget.⁶ Legfeljebb az eljárás késlekedése okozhat meglepetést, ha tudjuk: a közellátási kormánybiztos nem volt más, mint Vas Zoltán, aki a Szikra megszervezése után sem vette le a kezét a vállalatról, annak felső szintű gazdasági pártellenőrzését biztosította.⁷ Innen érthető az is, hogy az MKP minden más politikai pártot hónapokkal megelőzve már februárban megnyithatta könyvesboltját, mely a városban egyedülálló módon üvegkirakattal rendelkezett.⁸

A Vörös Hadsereg jelenléte valóban számos előnyt biztosított a kommunisták számára a már említetteken kívül is. A szovjet városi parancsnokság arra törekedett, hogy a nem kommunista kézen lévő nyomdák üzemeltetését legalább átmenetileg felfüggeszék: február–március folyamán ezek közül többet lepecsételtek, s ha nem volt a vállalatok mögött megfelelő politikai lobbierő, csak lassan adták meg a működési engedélyt. A Forrás nyomda, melyet a pártközi megállapodások alkalmával a Szociáldemokrata Párt rendelkezésére bocsátottak, még viszonylag hamar elkezdhette a munkát.⁹ A Révai Testvérek üzeme azonban május végéig lakat alatt pihent,¹⁰ akárcsak a Szent István Társulat nyomdája.¹¹ A Szikra meglehetősen épen fennmaradt iratanyagában nincs nyoma, hogy a nyomdai munkálatokat adminisztratív okokból fel kellett függeszteni, s ha esetleg le is állt emiatt a munka, az az ügymenet folyamatosságából következően csak nagyon rövid időre történhetett.

A papírkérdés

Sokkal komolyabb gondot okozott a papírhány. Azok a papírkészletek, melyeket a kommunisták – a már fent jelzett előjogok birtokában – a front mögött elsőként birtokukba vehettek,¹² nem sokáig fedezték a szükségleteket. Ehhez járult, hogy

⁶ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e. Ugyanebben a dokumentumban az Elektromos Művek és a fővárosi szervek ellen is panasszal éltek a Szikra vezetői, akik állításuk szerint nem segítették elő, hogy villanyáramot kapjon a nyomda.

⁷ TAMÁS Aladár, *Látomástól a valóságig*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 186. Vasnak köszönhető, hogy a Szikra megalakulásakor soron kívül hitelt kapott, melynek folyósítására a bankok a bizonytalan gazdasági-politikai körülmények közt nem szívesen vállalkoztak. Vö. CSERÉPFALVI 1989, i. m. 17.

⁸ VARGA 1985, i. m. 48–49; 39; 383.

⁹ *Uo.* 44.

¹⁰ Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság 1947. január 1-ji megnyitó forintmérlege és az igazgatóság üzleti jelentése a XLIX. évi rendes közgyűléshez az 1943. július 1-től 1946. december 31-ig terjedő időszakról, Budapest, 1947., MOL XXIX–I–34 (Szépirodalmi Kiadó iratai), 131. raktár, 11. polc, 3. negyed, 4. szint

¹¹ MÉSZÁROS 1998, i. m. 240.

¹² VARGA 1985, i. m. 30–32. Rákosi és Vorosilov marsall közbenjárására a hadiszákmányként lefoglalt papír is a Szikrához került. Vö. König Frigyes Horváth Antalnak, Budapest, 1945. december 3., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ö. e.

a könyvkiadás irányítása az ezen a téren kevés tapasztalattal rendelkező König Frigyes kezébe került, aki inkább politikai szempontok alapján igyekezett döntéseket hozni, így háttérbe szorult a gazdaságosság és a hatékonyság kérdése.¹³ A problémák nemcsak a könyvkiadót érintették: folyamatosan próbálkoztak az átszervezéssel és a vezetői poszton többször is cserék történtek.¹⁴ Nagyrészt a politikai akaraton és a szovjet segítségen múlt, hogy a piaci szempontokat kevésbé érvényesítő, pazarló gazdálkodás nem vezetett a Szikra csődjéhez, melynek lehetősége az első években végig napirenden volt.¹⁵

Az MKP az ún. elhagyott javakból való kiemelkedően magas részesedés, valamint a tervszerűen folytatott illegális vagyontulajdonítás révén jelentős tőkét halmozott fel és éves költségvetése is messze meghaladta a többi pártét.¹⁶ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Szikra mindent megengedhetett magának. Egy 1947-es kimutatás szerint az MKP vállalati vagyonának legnagyobb részét éppen a Szikra jelentette, mely egyben a legtöbb alkalmazottat foglalkoztató és a második legnagyobb pénzforgalmat bonyolító cég volt,¹⁷ a fiskális fegyelem megbomlása így az egész párt gazdálkodására döntő hatással volt. Mivel a vállalat pénzügyi egyensúlya nem volt megnyugtató, és konszolidálása lassan haladt, az MKP vezetése még 1946 tavaszán sem volt meggyőződve arról, hogy ebben a formában érdemes fenntartani egy ekkora céget. Rákosi egy májusi előterjesztésében azt javasolta, hogy csak a napilapok elő-

¹³ A párton belüli szakemberek a felelőtlen gazdálkodásra már 1945 első felében felhívták a figyelmet. Lásd például Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

¹⁴ HUBAI László, SZABÓ Éva, *A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása (1944–1948) = A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok*, szerk. Vida István, Bp., Gondolat, 2008, 47–100, itt: 96. Azzal kapcsolatban, hogy mikor hogyan és kik között oszlottak meg a felelősségi körök, a források ellentmondásos képet mutatnak.

¹⁵ 1945 őszén a vezetőség nyíltan felvetette a csőd lehetőségét és azzal számolt, hogy a könyvkiadó tevékenysége hamarosan megszűnik. Vö. Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz. 1947 tavaszán azon a pártszervezeti aktívaülésem is felvetődik a lehetőség, melyen bejelentették a foglalkoztatottak nagyarányú leépítését – igaz, csupán mint állítólag alaptalan feltételezés. Vö. A Szikra Rózsa F. utcai MKP üzemi pártszervezet aktíva-ülésének jegyzőkönyve, Budapest, 1947. március 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁶ Az MKP vagyonának forrásairól és gazdálkodásáról a koalíciós években lásd HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. Teherautós brigádjai például számottevő valuta és nemesfémkészletet tulajdonítottak el őrizetlenül hagyott ingatlanokból. Uo. 63. A költségvetések összevetését lásd uo. 75. Fontos kiegészítés, hogy a választási költségvetést a pártok külön tartották számon. VIDA István, *Bevezető = A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok*, szerk. Vida István, Bp., Gondolat, 2008, 7–19, itt: 17.

¹⁷ Az arányok érzékeltetésére: óvatos becslés alapján is a kommunisták által a pártvagyon kezelésére létrehozott Dunavölgyi Bank által felügyelt vállalatok összvagyonának legalább felét tette ki a Szikra. E vállalatok fő adatait lásd HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 94–95. A meglévő információk szerint a Szikra 20 milliós vagyonával szemben minden más vállalaté összesen kevesebb, mint 3,5 millió forintot tett ki, de – néhány kisebb cég mellett – a Magyar Filmipari Rt. vagyonára vonatkozó adat hiányzik: ez indokolja a becslés óvatosságát.

állításához szükséges vállalatrészt tartásuk meg, felére csökkentve az alkalmazottak számát, a további igényeket majd más nyomdák kielégítik, könyveket pedig ki lehet adatni Moszkvában is.¹⁸ Bár a politikai akarat végül más irányba fordult, nem sokon múlt, hogy a Szikrát – legalábbis eredeti állapotában – fel ne számolják. A javaslat egyben azt is sejtetni engedi, milyen elhanyagolható jelentőséget tulajdonított Rákosi a könyvkiadásnak.

Ami a vörös hadsereget illeti, egyrészt közvetlenül juttatott papírt – más, a megszállítás során szerzett javak mellett – az MKP-nak, másrészt élelmiszerral támogatta a kommunistákat, akik azt barter keretében a csehszlovák testvérpárttal papírra cserélhették.¹⁹ Érdemes emlékeztetni azonban arra is, hogy a szovjetek nagypolitikai és helyi léptékben egyaránt hajlamosak voltak saját gazdasági érdekeiket az elvi-pártpolitikai megfontolások (a kelet-európai kommunisták támogatása) elé helyezni.²⁰ A magyarországi szovjet vagyont kezelő hivatal vezetője, Nyikolajev őrnagy például a birtokba vett német tulajdon bérbeadásakor annak ellenére sem volt hajlandó az MKP-nak engedményeket adni, annak ellenére is szigorúan piaci alapon tárgyalt a magyar kommunistákkal, hogy Rákosi a Külügyi Népbiztosságnál maga próbált meg kialkudni kedvezőbb feltételeket. A moszkvai döntéshozók még a legnagyobb engedmény elvének érvényesítésére sem adtak lehetőséget.²¹

A papírbeszerzés gyakorlata kapcsán jól látszik, hogy a szovjetek és a magyar kommunisták közt – bár komolyabb feszültség nem alakult ki – a mindennapi ügymenet során szó sem volt olajozott együttműködésről. Ebben bizonyára közrejátszott az a körülmény is, hogy Magyarország ellenséges háborús fél volt, és Budapestet a szovjet hősi érdemrendeken sem mint „felszabadított”, hanem mint „elfoglalt” várost jelölték meg,²² ráadásul a magyar kommunisták – több más ország fiaival ellentétben – nem fejtettek ki hatékony földalatti tevékenységet.²³ A szovjetek már csak ezért sem segítették feltétel nélkül mindenben a magyar elvtársakat. A legtöbb nyomdához hasonlóan 1945 februárjában az orosz hatóságok a papírraktárakat is lezárták, ez azonban már a Szikrát is érzékenyen érintette. A vállalatvezetők a párttitkárságon keresztül próbálták a feloldás megszüntetését elérni,²⁴ de egy március 7-i

¹⁸ Uo. 97.

¹⁹ Uo. 62.

²⁰ 1944 decemberétől mintegy 420–600 ezer magyar állampolgárt hurcoltak el a Szovjetunió újjáépítését segítő kényszermunkára, akik közül 200 ezere tehető azok száma, akik soha nem tértek vissza, noha az MKP vezetői a párt támogatottságának növelése érdekében kifejezetten kérték a deportáltak és a hadifoglyok hazaengedését, ahogy a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitások mérséklését is – kevés eredménnyel. Vö. BORHI László, *Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Bp., Corvina, 2005, 62–63; 67.

²¹ HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 92–93.

²² ÜNGVÁRY 2005, i. m.

²³ Kállai Gyula visszaemlékezéseiben fel is idézi a magyar kommunisták lelkiismeret-furdalását emiatt. Vö. KÁLLAI Gyula, *Két világ határán*, Bp., Magvető, 1987.

²⁴ Levélfogalmazvány Vas Zoltánnak [szignó nélkül], Budapest, 1945. február 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat iratai) XXIX–815, 1. doboz

jelentés szerint csak a csepeli rotációs raktár esetében értek el eredményt.²⁵ Sokkal többet – hivatalos úton – ezután sem sikerült keresztülvinni, olyannyira, hogy májusban a *Szabad Nép* és a *Szabadság* megjelenetéséhez szükséges rotációs papírt már a Független Kisgazdapárt lapjától, a rivális *Kis Ujságtól* kellett kölcsönkérni – melyet aztán késlekedtek visszaadni.²⁶ A szovjet parancsnokság nem sietett teljesíteni a magyar kommunisták kéréseit, ugyanis ebben az esetben jelentős bevételi forrástól fosztotta volna meg saját tiszttállományát: ez derül ki abból a bűnügyi esetből, amely a párton belül komolyabb vizsgálatot indított el és az ügyészségre is eljutott.

A papírellátás biztosítása érdekében tett erőfeszítések egyik legszínesebb, de korántsem lényegtelen epizódja a Szente István-ügy volt. A Szikra papírbeszerzéssel foglalkozó, egy idő után a Belügyminisztérium érdeklődését is felkeltő tisztviselője, amennyire a dokumentumokból összerakható, egy jogszerűtlenségtől sem visszariadó országos machinátor volt – a kiadó hatalmas szerencséjére. Bár Szente a Szociáldemokrata Pártba lépett be, az alacsonyabb fokozatú szovjet tisztekkel kitűnő kapcsolatot ápolt. Állandóan a vidéket járta, minden fellelhető papírforrást kiszagolt, sőt kalandozásai során még Ausztriából is behozott papírt, megvesztegetve az ottani felügyeletet ellátó szovjet katonai előljárókat. Itthon is hasonló módszerrel dolgozott: a gödi papírraktár parancsnoka, Karasov főhadnagy például nemcsak pénzt, hanem karórát, gramfont, pálinkát és banánt is követelt magának és barátnőjének a juttatott bálákért cserébe.²⁷ Szente a kívánt értékcikkekert beszerezte, országszerte seftelt, követhetetlen manőverekkel alkatrészt paradicsomra, paradicsomot kismalacra, kismalacot cigarettára cserélt vagy hasonlóan ügyeskedett, és ennek köszönhetően valahogy mindig került papír a Szikra nyomdáiba. Csakhogy felfedezték: sikkasztott és a papírkészletből feketén más kiadóknak is juttatott.²⁸ Az MKP érdekeltségi körébe tartozó belügyi szervek ekkor akcióba lendültek, bevitték Szentét. Rövid időn belül azonban arra kényszerültek, hogy szabadlábra helyezték, ugyanis nélküle – az idézett jelentés szerint – a Szikra kifogyott a papírból.

A törvénytelen módszerek, úgy tűnik, egyébként sem voltak idegenek a Szikra gyakorlatától, mivel több más kiadó azzal gyanúsította a vállalatot, hogy visszaélve helyzeti előnyével a közös papírraktárból eltulajdonította az ő készletük egy részét

²⁵ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ó. e.

²⁶ Dr. Márton a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Rt.-nek, Budapest, 1945. május 23., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

²⁷ Horváth Antal Révai Józsefnek, Budapest, 1945. december 10., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ó. e. Más alkalommal cigaretta, öngyújtó, bőrtárca és csizma is az asztalra került. Az egyik feljegyzés szerint a therautó megrakását a veszteséget Schaffhausen órája bánta, melynek vagy pénzben vagy természetben történő kompenzációját kérte az állítólagos óratulajdonos. Jelentés 30 vagon rotációs és íves papír behordásáról, Budapest, 1945. június 28., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

²⁸ Szente saját bevallása szerint különösen az Universumnak, az Athenaeumnak és a Hungáriának – vagyis a kommunistákhoz közel álló vállalatoknak – juttatott a papírból. Vö. Jelentés, Budapest, 1945. december 19., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ó. e.

is, vagy legalábbis valamilyen okból kifolyólag nem engedi, hogy saját állományukhoz hozzáférjenek, leltári kimutatást pedig nem hajlandóak adni. Sente ezekben az ügyekben is főszerepet vitt, de Cserépfalvi Imre kiállt mellette.²⁹ Gergő Zoltán, a Dunavölgyi Bank által a vállalat gazdálkodásának felülvizsgálatára kiküldött tisztségviselő még 1946 közepén is arról számolt be Révai Józsefnek, hogy a hat papírraktár vezetője feketézett a papírral, több vagon lopott Szikra-papír volt a levél születésének időpontjában a piacon. Nem vezettek raktárkönyvet a részlegeken, a számlákat, kintlévőségeket nem tartották nyilván, a behajtások több hetes csúszással történtek.³⁰ Utóbbi már csak azért is gondot jelentett a fenntartóknak, mert a 1945 nyarán meglóduló infláció egyre nagyobb ütemre váltott, így néhány hetes csúszás a követelések teljes elértéktelenedéséhez vezethetett.

Az egyébként is rendkívül kedvezményezett helyzetben lévő Szikra tisztségviselőinek, mint látható, a törvényi felelősségre vonástól sem kellett túlságosan tartaniuk, és így valóban minden más kiadóvállalatnál több papírmennyiség fölött rendelkeztek. Más kiadókkal ellentétben papírgondjaikat nem elsősorban a szűken vett saját kiadói programjuk megvalósítása okozta, hanem a rengeteg állami és pártmegrendelés. A főváros, a posta, a Belügyminisztérium, a vörös hadsereg, a szakszervezetek és az MKP nagy tételben rendelt a Szikrától egyebek mellett időszaki kiadványokat, nyomtatványokat, rölapokat, tagsági könyveket, plakátokat. Számos szovjet érdekeltségi körbe tartozó vállalat továbbá hirdetések elhelyezésével és nyomtatványok rendelésével támogatta a Szikrát.³¹ Mindezek többsége olyan típusú megbízás volt, amit nem lehetett lemondani vagy halasztani súlyos politikai következmények nélkül: a Szikránál így prioritást élveztek. Ugyanakkor az állami igények kielégítése lehetővé tették, hogy ezekre hivatkozva a Szikra a kormányzattól a papírkiutalás megkönnyítését kérje.³²

Miközben könyvek nyomtatására alkalmas íves papírból kezdettől elegendő mennyiség állt a Szikra rendelkezésére, a rölapok, brosúrák és napilapok előállítására

²⁹ Lásd például Háy Gyula (Szovjet–Magyar Művelődési Társaság) Cserépfalvi Imrének, Budapest, 1945. augusztus 29.; Levélfogalmazvány a Szovjet–Magyar Művelődési Társaságnak, Budapest, 1945. augusztus 31.; Várkonyi (SzMMT) a Szikra Irodalmi, Lapkiadó és Nyomdai Rt.-nek, Budapest, 1945. szeptember 4.; Várkonyi a Szikra Irodalmi, Lapkiadó és Nyomdai Rt.-nek, Budapest, 1945. szeptember 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz. A főként ponyvakiadással foglalkozó Nova Irodalmi Intézet is panasszal élt. Vö. Levélfogalmazvány a Nova Irodalmi Intézetnek, Budapest, 1945. december 11., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁰ Gergő Zoltán [Dunavölgyi Bank] Révai Józsefnek, 1946. június 12., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e. Nem meglepő, hogy a megfigyelésre is nagy gondot fordítottak. 1946 novemberében például Elek László, a lapkiadó igazgatója telefonfigyelőt kért „és az a véleménye, hogy erre a legjobb volna az államvédelmi osztályról kérni egy politikailag megbízható és ebben a munkában jártas elvtársnőt”. Lajos Géza [Dunavölgyi Bank] Kolozs Mártának [MKP Központi Káder osztály], Budapest, 1946. november 29., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

³¹ Gergő Zoltán Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. november 7., MKP KV iratai 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

³² A Szikra vállalatok íves- és rotációs papírjelentése 1945. I. 20.-i állapottól az 1945. VI. 1.-i állapotig, h. n. [Budapest], 1945. június 8., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat iratai) XXIX–815, 1. doboz

használt rotációs papírból alig volt a vállalat indulásakor valamennyi.³³ A piacon forgó áru kevés és rossz minőségű, az orosz raktárakból kiutalt mennyiség pedig kevés volt: a rotációs papír nagy részét a fent bemutatott ügyeskedések révén kellett beszerezni, mely természetesen igencsak bizonytalan módszer volt. 1945 nyarán és őszén olyan papírválság alakult ki, mely azzal fenyegetett, hogy más pártok napilapjaihoz hasonlóan a *Szabad Nép* és a *Szabadság* sem tud majd megjelenni.³⁴

A papírválságból az egyik kivezető utat a már bemutatott eljárásokon kívül a fasisztának minősített könyvek selejtezése, illetve ezek bezúzása jelentette.³⁵ A Szikra és az MKP abban volt érdekelt, hogy minél több könyv kerüljön a listára, hiszen ez nagyobb nyersanyagmennyiséget jelentett. Miután 1945 júliusában Révai József irányítása mellett felmérték a párt papír szükségletét, augusztusban egy fuvarlevél szerint a Szikra munkatársai már azt számolgatták, hogy a csepeli Neményi Papírgyárban újrahasznosított „selejtes” kiadványok mennyivel fogják gyarapítani papírkészletüket, illetve hány fuvarral tudják majd a tiszta papírost elszállítani.³⁶ Csakhogy szeptemberben újabb probléma adódott: a gyárban elfogyott a szén, így kénytelenek voltak leállni a papírgyártással. Kállai Gyula révén³⁷ azonban intézkedett az MKP és a csehszlovák–magyar áruforgalmi egyezmény keretében jelentős mennyiségű rotációs papírt juttattak – napi áron – a Szikrának.³⁸ Ezzel ezt a válságot sikerült átvészelnie a Szikrának, de 1946 márciusában már ismét Rákosi személyes intézkedésére volt szükség: a Titkárság megbízta, hogy próbálja meg miniszterhelyettesi felügyeleti körébe vonni a papírelosztást.³⁹ Mivel a papírgondok permanensen jelentkeztek, következő év novemberében a Dunavölgyi Bank megbízottja véglegesnek tűnő megoldásról tájékoztatta a Szikra ügyeit kézbe vevő Farkas Mihályt:⁴⁰ az egyetlen

³³ Uo.

³⁴ Vö. Jegyzőkönyv a Budapesti Napilapok Szövetsége teljes üléséről, Budapest, 1945. július 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁵ Vö. Z. KARVALICS László, *Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban = Magyar Könyvszemle*, 1993, 404–418.; BÁNEI Szilvia, *Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában” = A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok*, szerk. Monok István, Bp., OSZK, Gondolat, 2003, 22–39., itt: 27. Lásd még KATSÁNYI Sándor, *Indexek, könyvzúzdák, könyvtárosok. Könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban, 1945–1950 = Könyvtári Figyelő*, 2004/3; SIPOS Anna Magdolna: *Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon (Könyvindexek 1945–1946) = Könyvtári Figyelő*, 2007/3; NAGY Gábor, *Fasisztának minősített könyvek kivonása a Magyar Országos Levéltár könyvtárából (1945–1947) = Levéltári Szemle*, 2010/3, 47–58; NAGY Gábor, *Szovjet könyvrázta a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában. 1946. szeptember – Révész Imre püspök küzdelme = ArchivNet*, 2012/4.

³⁶ Vö. A Neményi Papírgyárba leszállított fasiszta könyvek jegyzéke (kilogrammban), h. n., d. n. [1945. augusztus második fele], BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁷ Levélfogalmazvány Kállai Gyulának, Budapest, 1945. szeptember 29., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁸ Levélfogalmazvány a Kollektíva Gazdasági és Kulturális Szövetkezetnek, Budapest, 1945. október 3., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

³⁹ HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 97.

⁴⁰ Farkas Mihályt 1945 decemberében bízták meg az MKP Gazdasági Osztályának felügyeletével, ebben a minőségében ellenőrizte a Szikrában folyó munkát is. Uo. 11.

magyarországi, szovjet tulajdonban lévő papírgyár át fogja segíteni a Szikrát az átmeneti papírnehézségeken.⁴¹

Szállítás, terjesztés

A gépjárművek kérdése több szempontból is kulcskérdésnek bizonyult. Egyrészt a papírt el kellett juttatni a nyomdába, másrészt a dolgozókat a nehéz körülmények közepette élelmezni kellett (mely csak vidékről volt megoldható), harmadrészt pedig a kész termékek terjesztésére volt szükség. A papír beszállítását a közelebbi lelőhelyekről lovas kocsival is meg tudták oldani, egyébként azonban nélkülözhetetlen volt az autó vagy teherautó. 1945 márciusában még mindössze egy tehergépkocsi állt rendelkezésre, de az sem a Szikra tulajdonát képezte és elérhetősége bizonytalan volt.⁴² A helyzet rendezését, kölcsönjármű(vek) biztosítását a Párttól várták.⁴³ Az igazgatóság számítása nem volt megalapozatlan: az MKP a háborút követő viszonyokhoz mérve figyelemreméltó járműparkkal rendelkezett, mely a nyár folyamán gyorsan gyarapodott.⁴⁴ A flotta ugyan állandó javításra szorult – ezért képeztek nagy értéket a „szerzett” vagy a szovjetektől kapott roncsok –, de így is az MKP összvagyonának legnagyobb hányadát a gépkocsik adták. A párt lehetőségeihez mérten (július elején 14, októberben 23 teherautó fölött rendelkezett, a személyautók száma ezt jóval meghaladta)⁴⁵ valóban segítőkésznek bizonyult, de a szállítási kérdést önmagában nem tudta megoldani.

Járműveket a Polgármesteri Orosz Tehergépkocsi Elosztó Irodától is lehetett igényelni. Adatok hiányában nehéz megítélni, hogy önmagában a kiutalás ténye kevesek privilégiumának számított-e, illetve, hogy más vállalatokhoz képest a Szikra kedvezményben részesült-e. Annyi biztos, hogy 1945 májusától Budapest polgármestere Vas Zoltán volt, aki – Kállai Gyula emlékei szerint – a szovjetektől minden

⁴¹ Gergő Zoltán Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. november 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ó. e.

⁴² A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ó. e.

⁴³ Jegyzőkönyv a Szikra igazgatósági értekezletről, Budapest, 1945. április 26., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

⁴⁴ HUBAI, SZABÓ 2008, i. m. 68–70.

⁴⁵ Eközben a Független Kisgazdapárt „kezdetben egyáltalán nem, és később is csak alig rendelkezett gépkocsikkal”, teherautójuk pedig nem is volt, 1948 tavaszán–nyarán sikerült egy darabot beszerezniük. VIDA István, *Adatok a Független Kisgazdapárt anyagi helyzetéről és gazdálkodásáról (1945–1948)* = *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok*, szerk. Vida István, Bp., Gondolat, 2008, 127–183., itt: 135.

segítséget megkapott, főként közlekedési vonalon.⁴⁶ Mindenesetre 1945 augusztusában a kiadó felszólítást kapott, hogy a bérbe vett teherautók miatt felhalmozódott hátralékát azonnal rendezze,⁴⁷ vagyis a szovjetek ebben az esetben is üzleti alapon tárgyaltak a cég képviselőivel. Ugyanakkor a vörös hadsereg felügyelete alatt álló raktárakból vételezni olyan feltételek mellett is lehetett, hogy a szállítást maguk a szovjetek végezzék.⁴⁸

A vidéki terjesztést kezdetben megkönnyítette, hogy a Szikra működésének első hónapjaiban nemcsak Budapesten jelentettek meg kiadványokat, hanem a szegedi üzem is folytatta működését. Innen szovjet teherautókon Románia magyar lakta vidékeire is szállítottak,⁴⁹ nyilvánvalóan azt számításba véve, hogy a béketárgyalásokon előfordulhat olyan döntés, mely a trianoni határok kiigazítását vonja maga után.⁵⁰ Más kiadók nyomdai tevékenysége lényegében a fővárosba szorult, hiszen a nagyobb üzemeket – a békéscsabai Tevant, a gyomai Knert és a pécsi Új Dunántúlt – a szovjet katonaság vette használatba.⁵¹

A vidéki terjesztés ezzel együtt meglehetősen nehezen ment. Még a politikai szempontból fontosabbnak ítélt napilapok is csak nagy nehézségek árán jutottak el az ország fővárostól távol eső részeire. Egy 1945. május elején elhangzott javaslat szerint a kisebb községek esetében le is mondott volna a Szikra igazgatósága az orgánumok naprakész eljuttatásáról: ide vasúton szállították volna az újságokat, vállalva az ezzel járó tetemes késést.⁵² A gépkocsikat, motorkerékpárokat a főútvonalakra irányították volna, de ennek az volt a feltétele, hogy a cég járműveket vásároljon. Erre azonban nem volt fedezet, így az a döntés született, hogy a vidéki terjesztést teljes egészében közvetítő útján oldják meg. Csakhogy ez sem feltétlenül növelte a hatékonyságot, visszaélésekre adott alkalmat, a vállalkozók munkáját botrányok

⁴⁶ Vas politikai tőkét az kihasználva növelte, hogy állítólag a „Vörös Hadseregtől, Vorosilov marsalltól a megyei és városi titkárokig, főispánokig és polgármesterekig mindenki a segítségére sietett. A háborúban megmaradt vasúti kocsipark felett is sokkal inkább ő rendelkezett, mint az egyébként szintén kommunista, de teljesen tehetetlen Gábor József közlekedésügyi miniszter.” KÁLLAI Gyula, *Két világ határán*, h. n. [Bp.], Kossuth, 1984, 186.

⁴⁷ Az Orosz Tehergépköcsi Elosztó Iroda a Szikra Lapkiadó Vállalatnak, Budapest, 1945. augusztus 4., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

⁴⁸ Szerződéstervezet Plotnikov őrnagy (Katonai Ügyosztály parancsnoka) és az MKP GO között, Budapest, d. n. [1947], BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

⁴⁹ VARGA 1985, i. m. 33.

⁵⁰ Erre, mint ismeretes, Rákosiék pártjuk legitimitásának megerősítése végett a béketárgyalások idején törekedtek is, még ha – Borhi László kutatásai alapján szinte biztosra vehető – Sztálin nem számolt ennek lehetőségével. Vö. BORHI 2005, i. m. 94–98.

⁵¹ Vö. ZÖLD 1985, i. m. 242.; VARGA 1985, i. m. 24. Többek közt a makói és kisújszállási nyomdák is kommunista kiadványokat nyomtak. Vö. KÁLLAI 1984, i. m. 220.

⁵² Jegyzőkönyv a Szikra Rt. 1945. május 3-i igazgatósági megbeszéléseiről, h. n. [Budapest], d. n., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

kísérték.⁵³ Alternatívaként pedig maradt a késedelmes vasúti szállítás, mely természetesen a többi lapkiadót is sújtotta.⁵⁴

Az időszaktól függően mintegy 20–30%-os remittendával forgalmazott, s így a fenntarthatóság határán egyensúlyozó⁵⁵ napilapok mellett a konkrét politikai kérdésekben az MKP véleményét közvetítő brosrák nyomtatása is a Szikra kiemelt feladatai közé tartozott. Csakhogy nagyon gyakran ezek is olvasatlanul a megsemmisítés sorsára jutottak. Már 1945 első felében felmerült, hogy a példányszámokat ésszerűbben kellene meghatározni. Előfordult, hogy „valamilyen aktuális kérdést tárgyaló füzet nagy példányszáma nem juthat el időben az érdekeltekhez, esetleg már egy hét múlva, mint makulatura tömeg fekszik a raktárban”.⁵⁶ Ez különösen olyan esetekben fordulhatott elő, amikor a célközönség a vidéki lakosság volt, vagyis például az ekkoriban éppen a politikai viták középpontjában álló földreform kapcsán. Az MKP propagandagépezete döcögött.

A könyvkiadás tekintetében sem volt sokkal kedvezőbb a helyzet. A Szikra könyvkiadói részlegét – mely, mint már utaltam rá, nem volt elsőrendű fontosságú Rákosi számára – csak 1945 augusztusában, vagyis az első háború utáni könyvnapot követően kezdték szervezettebb formába hozni.⁵⁷ A korábban ecsetelt sokrétű helyzeti előnyt a Szikra nem tudta javára fordítani, a könyvkiadás jelentős veszteséggel járt: elvitte a Szikra akkori „aranybányája”, a Ludas Matyi, illetve a szerényebben teljesítő, de a többi napilappal ellentétben még hasznot hajtó Szabad Nép által együttesen termelt nyereség csaknem harmadát. Az igazgató, König Frigyes a könyvkiadó gyengélkedését a kiadványok magas árának, illetve a forgalmazás hiányosságának tulajdonította: 1945 szeptemberében arról tájékoztatta Rákosit, hogy a terjesztés csak Budapesten működik megfelelően, vidéken és a szomszéd országokban egyaránt gyengén halad.⁵⁸

Különösen annak fényében volt ez aggasztó a kommunisták számára, hogy az egyházszervezetnek köszönhetően a katolikus könyvkiadás az ellenséges körülmények dacára viszonylag hamar lábra tudott állni. A Szent István Társulatnak nem csupán a – korábbi kiadványok közül számosat újra kiadó – nyomdája vészelté át a pusztítást, ahogy már említettük, hanem könyvesboltjai is hamar megnyíltak szerte az országban: Budapesten kívül Cegléden, Balassagyarmaton, Szegeden,

⁵³ Jegyzőkönyv a Szikra Rt. Honvéd utcai üzemében tartott ülésről, Budapest, 1946. szeptember 27., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

⁵⁴ Vö. Jegyzőkönyv a Budapesti Napilapok Szövetsége teljes üléséről, Budapest, 1945. július 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

⁵⁵ Lásd többek közt: Vészi Miklós: Hites könyvvizsgálói jelentés a „Szikra” Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Nyomdai R. T. Budapest, VIII., József-körút 5. sz. a. lapkiadó üzeménél megtartott vizsgálatról, 1947. december 21., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁵⁶ Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁵⁷ Dr. Antalné: Jelentés a Szikra Rt-nél folyamatban lévő átszervezés első három heti eredményeiről, Budapest, 1945. augusztus 5., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁵⁸ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

Debrecenben, Győrben és Pécsen.⁵⁹ A háború vége és Mindszenty József bebörtönzése közötti időszakban a két nagy katolikus kiadó lendületesen dolgozott: a Stephaneumot 108 kötete, melyek közül csupán 38 volt imakönyv vagy lelki olvasmány, a könyvpiacra az egyik legjelentősebb tényezővé tette, s nem sokkal maradt mögötte a Korda, számos szépirodalmi kiadványával (itt 71/38 az iménti arány).⁶⁰

Az ún. polgári kiadók a kezdeti hátrányok ellenére főként Budapesten jelentettek egyre élesebb konkurenciát. A népszerű magyar klasszikusok kiadási jogai a nagy kiadóknál voltak,⁶¹ ráadásul könyvállományuk egy része túlélte a háborút: ezt azonnal piacra lehetett dobni.⁶² További előnyt jelentett, hogy kiadói profiljuk a (minden veszteség ellenére is) tehetősebb réteg igényeihez volt szabva, továbbá a terjesztésben is nagyobb tapasztalatuk volt, a könyvkereskedőkkel jó viszonyt ápoltak, többé-kevésbé létező ügynöki hálózatra támaszkodhattak.⁶³ A kisebb kiadók közül néhányat – a Szikrával ellentétben – kitűnő szakemberek vezettek, így tudtak fennmaradni és viszonylag sikeresek lenni a visszafogott kereslet ellenére. A baloldali Hungáriánál például, mely családi vállalkozás volt, Bródy László igazgató fia, András – aki korábban a szegedi Szikránál dolgozott – személyesen intézte a terjesztést, állandóan járta a könyvesboltokat, arra is figyelmet fordítva, hogy azokban hol helyezik el a kiadó mutatós könyveit, melyeket Bródy-Maróti Dóra, az igazgató tipográfus felesége tervezett. Így a költségvetéséhez képest a Hungária jóval nagyobb piaci részesedést tudhatott magáénak.⁶⁴ A korábban Turul néven működő Misztótfalusi, mely ugyan lazábban a Független Kisgazdapárthoz kötődött, de piaci alapon kezdett újból tevékenykedni, eleinte raktáron maradt könyvek átkötésével próbálkozott, új kiadványokkal csak a forint bevezetése után jelentkezett. Mivel a Hangya Szövetkezet bolthálózatával szoros üzleti viszonyban volt, jól kiépített vidéki kapcsolathálózattal rendelkezett, melyet az értékesítés szolgálatába lehetett állítani. Nemcsak könyvkiadással és -kereskedéssel foglalkozott: hangversenyeket, műsoros esteket is szervezett, valamint jegyirodát tartott fenn.⁶⁵ A kisebb kiadók így jobb alkalmazkodóképességük, a piaci

⁵⁹ MÉSZÁROS 1998, i. m. 241.

⁶⁰ ANDRÁS Imre SJ, *Magyar nyelvű katolikus könyvek, 1945–1993*, Bp., Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 1997, 10; 19. Lásd még BABITS Antal, *Egyházi és felekezeti könyvkiadás, 1945–1950 = Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.*, szerk. Bárdos István, Beke Margit, Tatabánya: Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, József Attila Megyei Könyvtár, d. n. [1992], 465–468.

⁶¹ Vö. Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁶² VARGA 1985, i. m. 37; 45.

⁶³ E kiadók közötti terjesztési együttműködésről lásd KENDE Sándor, *Sorsom a könyv*, Bp., Gondolat, 1986, 53.

⁶⁴ A Hungária Könyvkiadóról lásd WÉBER Kati, *A Hungária Könyvkiadó története és helye a magyar könyvkiadásban*, kézirat, 1991. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta, és megosztotta emlékeit a Bródy-családról, illetve a kiadóról.

⁶⁵ Vö. HARTYÁNYI István, *Egy könyvkiadó emlékei. Bolyai Akadémia – Turul Könyvkiadó – Misztótfalusi*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1994.

viszonyok figyelembevételével szükség esetén gyorsan alakítható üzletpolitikájuk révén tudtak érvényesülni, szemben a Szikra nehézkes ügymenetével.

A képet tovább árnyalják azok a jelentések, melyek 1946 őszén, illetve fél évvel később, 1947 elején születtek. Az előbbi időpontban a Mexikóból hazatérő Tamás Aladárt nevezték ki a Szikra vezérigazgatójává, azt remélve, hogy erőskezű vezetőként hatékonyabbá teszi majd a céget. Érkezésével nemcsak Kőnignek kellett megválnia székétől, de a könyvkiadó több más vezető beosztású munkatársának is, akiktől esetenként Tamás vagy a párt jelentést kért az első másfél évben végzett munkáról. A terjesztéssel foglalkozó Kürti Hedvig azt a figyelemreméltó megállapítást tette, hogy „[a]z üzemekben igen nagy hátrányt szenvedtünk, mert itt a polgári kiadók, készenlétben volt terjesztési szervezetükkel, már [1945.] szeptemberben megkezdték a munkát és a vevőkapacitásnak jelentékeny részét lekötötték.”⁶⁶ Megkérdőjelezhető, hogy a Szikra milyen hatékonyan szolgálta a „munkásművelődés” sokszor emlegetett célját, ha azt is tudjuk, hogy a csepeli és pestszentlőrinci könyvkereskedésüket nem sokkal megnyitásuk után számottevő forgalom hiányában be kellett zárni.⁶⁷ Még 1947-ben is úgy állt a helyzet, hogy pártvonalon (!) az üzemi és körzeti terjesztésben „forgalom még nem alakult ki”, sőt a szakszervezeti és üzemi könyvtárak ellátása sem volt kiépítve.⁶⁸

A könyvterjesztés nemcsak anyagi hasznot termelő tevékenységet jelentett és a közművelődés vagy népművelés – az „új ember” megteremtését célzó – módját biztosította volna, hanem az ellenőrzés egy újabb lehetőségét is. Tamás Aladár érkezését követően – akiről Rákosiék Tamás emlékirata szerint azt sejtették, hogy Moszkva ügynöke⁶⁹ – a párton belüli terjesztést József Armand volt könyvkereskedőre bízták, aki a politikai rendőrség korábbi foglalkoztatottjaként pontosan tisztában volt azzal, milyen jelenségekre kell figyelnie.⁷⁰ A gyanakvás légköre áthatotta a Szikrát. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a politikai vezetés megbújó fasisztákat sejtett a nyilas kormánylapokat előállító üzemek alkalmazottai közt.⁷¹ Másrészt kisebbségben voltak az MKP tagjai, a Szociáldemokrata Párt jóval szélesebb bázissal rendelkezett a nyomdákban, s ezt 1945 őszén csak nagy erőfeszítések

⁶⁶ Kürti Hedvig: Jelentés a Szikra könyvterjesztő osztályáról az MKP KV Káderosztálya részére, Budapest, 1946. november 18., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁶⁷ Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁶⁸ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁶⁹ Többek közt lásd TAMÁS 1981, i. m. 62–63.

⁷⁰ Lajos Géza az MKP Országos Káderosztályának, Budapest, 1946. november 11., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e. A párton kívüli terjesztésért ugyanekkor Maros Andor egykori könyvkereskedőt nevezték ki. Jelentés a Szikra könyv- és propaganda anyag terjesztéséről, h. n. [Budapest], 1946. november 11., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁷¹ A gyanút fokozták az antiszemita megnyilvánulásokról szóló feljelentések. Lásd például Tóth Mihály: Bejelentés a Fegyelmi Bizottságnak, MKP Szikra, VIII. ker., Budapest, 1946. július 26., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

arán tudták ledolgozni, majd megfordítani a kommunisták.⁷² Ezekre az ellentétekre rátelepült az a bizalmatlanság, melyet egyfelől a pártvonalon érkezett vezetőség és a felügyelőbizottsági tagok, másfelől az üzemi bizottságok kölcsönösen tápláltak egymás irányában. A pártembereket utasító hangvételük, az üzemi bizottságoknak csak operatív funkciót tulajdonító, a döntéshozatalból azokat kiszorító hozzáállásuk miatt érte bírálat, míg a párt részéről a politikai elkötelezettség hiánya, a munkások jólétének az ideológiai szempontok elé helyezése merült fel kifogásként.⁷³

A kiadói program

A könyvterjesztés természetesen nem tekinthető pusztán technikai kérdésnek, nyilvánvaló, hogy döntően meghatározza a kereslet alakulását a kiadói program. A Szikra által megjelentetni tervezett kiadványok első ismert listáját még 1944-ben Révai József állította össze, és a *Délmagyarország* című szegedi lapban jelent meg,⁷⁴

⁷² A párttagok arányának alakulásáról szóló kimutatásokat lásd BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

⁷³ Egy 1945 első felében született jelentés szerint még a párttagoknál is kevesebb a „jó kommunista”, márpedig „az újjáépítés belső értelmezésében testvérpártunk erősen eltér a mi felfogásunktól, különösen ha tagjainkon keresztül vizsgáljuk ezt a kérdést. Nem világos előttük a többtermelés szükségessége, nem hiszik el, nem értik át, hogy ez egy ponton majd erőt jelent a dolgozók kezében. Az üzemi bizottságok sem értik ezt meg és talán épen [sic] ezért elsősorban népszerű szerepet kívánnak betölteni.” Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e. Az ellentétekhez lásd még Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz; Jegyzőkönyv a József körüti üzemi MKP taggyűléséről, Budapest, 1946. október 31.; Jegyzőkönyv a Szikra Könyvkiadó Vállalat Üzemi Bizottságának és Üzemi Pártszervezetének együttes üléséről, Budapest, 1948. március 13., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

⁷⁴ A program a következő tételeket tartalmazta: *A Szovjetunió Kommunista Pártjának története*; Georgi Dimitrov: *A lipcsei pör*; Ilja Ehrenburg: *A német*; Fái István: *Hátországi karcolatok*; Gábor Andor: *Rehákné lelkem!*; Sztjepan Gil: *Hat esztendő Lenin mellett*; Vaszilij Groszman: *Élet*; Hágy Gyula: *Isten, császár, paraszt*; Hágy Gyula: *Tiszazug*; Mihail Kalinin: *Lenin a szocialista haza védelméért*; Mihail Kalinin: *Miért erős a szovjetállam?*; Vjaszecsav Alekszejevics Karpinszkij: *Hogyan kormányozzák Szovjetországot?*; Vlagyimir Iljics Lenin: *Állam és forradalom*; *Lenin élete és tevékenysége*; Lukács György: *Írástudók felelőssége*; Karl Marx és Friedrich Engels: *A reakciós poroszországról*; *Miért elkerülhetetlen Hitler veresége?*; I. Silberfarb: *A hitlerizmus elpusztítja a kultúrát*; Sztálin: *A leninizmus kérdései*; Sztálin: *A Szovjetunió nagy honvédelmi háborújáról*; Josip Broz Tito: *A leigázott Jugoszlávia népeinek harca*; Mihail Tolcsonov: *A Hitler-stratégia csődje a keleti fronton*; Vas Zoltán: *Halhatatlan ifjúság*. Vö. Délmagyarország: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Lapja (Szeged), 1.30 (1944. december 24.): 4.

ehhez társultak a már forgalomban lévő füzetek és könyvek.⁷⁵ Ekkor még nemigen vállalkoztak új kéziratok megjelentetésére, a tervezet túlnyomó részt a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó által már az előző évek során közzétett írások újranyomását jelentette volna, amennyiben ebben a formájában megvalósul.

A súlypont érthető módon egyrészt a német és magyar vonatkozású „antifasiszta” propagandára, másrészt a marxizmus-leninizmus klasszikusaira, illetve Lenin alakjának bemutatására tevődött. Néhány kiadvány a Szovjetunió életét, jogrendszerét, államberendezkedését is bemutatta, illetve azt, hogy Magyarországon a kommunisták milyen programot látnak megvalósíthatónak. Révai rövidebb, publicisztikai jellegű írásokkal képviseltette a szovjet szépírókat, Ilja Ehrenburg, Vaszilij Groszman és Borisz Lavrenyov prózai munkái által, egyszeriben azt is jelezve, hogy a szovjet jelen és jövő formálásában milyen fontos szerepet játszanak az írók. A magyar pártos szépirodalmat mindössze Hágy Gyula drámái jelentették, legfeljebb Gábor Andor két pesti asszony elképzelt beszélgetéseit tartalmazó művét lehetne még ide sorolni. Lukács György *Írástudók felelőssége* című kötete – amellet, hogy kijelölte az irodalomtörténet újírásának fő irányait – az MKP értelmiségpolitikájának alapvetését tartalmazta.

A Révai által vázolt program nagy része valóban meg is jelent 1945 folyamán, bár előfordult, hogy végül nem a Szikra kiadásában, s arra is akadt példa, hogy a közzététel éveket csúszott. Természetesen időközben számos új kötet is felvett a listára, de így is kevés olyan szerzői név akadt, amelyik ismerősen csengett volna az olvasóközönség számára. A szépirodalmi kiadványok zömét szovjet írók munkái tették ki, ezek közül talán csak Gorkij emelhető ki, míg magyar pályatársai közül a nyilvánosság mellőzésével a kommunistákhoz csatlakozó népi író, Darvas József szerzett már némi ismertséget. Hágy Gyula ismeretlen moszkovita, a szintén emigrációban és az asztalfióknak alkotó Déry Tibor akkoriban egy szűk értelmiségi réteg által számon tartott, jelentéktelen író volt. Balázs Anna vagy a költő Vaád Ferenc még ezt a szintet sem érte el. Az említetteken kívül a kommunista írók nem is a Szikránál, hanem mindenekelőtt a Cserépfalvinál és az Athenaeumnál, illetve az Officina és Hungária kiadóknál jelentek meg.

A szerzők többségének ismeretlensége ellenére az infláció meglódulásáig még mutatkozott némi visszafogott érdeklődés bizonyos Szikra-kiadványokra. Elsősorban a pártvezetők írásai voltak kelendőek: az első könyvnapok alkalmával Rákosi, Révai és Vas kötetei országszerte 2200–2800 példányban fogytak el.⁷⁶ Az írók közül

⁷⁵ „A Szikra könyvkiadó (Kígyó u. 1.) eddig megjelent könyvei” címszó alatt az alábbi tételek szerepeltek: *Sztálin rövid életrajza*; Gerő Ernő: *Lesz magyar újjászületés; Magyarország demokratikus újjáépítésének programja*; *A Nemzeti Függetlenségi Front szegedi nagygyűlése*; Vas Zoltán: *16 év fegyházban*; Révai József: *Kossuth Lajos*; Borisz Lavrenyov: *Egyszerű emberek*; Fjodor Fjodorov: *Vallás a Szovjetunióban*; Vaszilij Groszman: *Írások a háborúból*. Uo. 2.

⁷⁶ Levélfogalmazvány Révai Józsefnek, Budapest, 1945. július 23. Az adatok nagyságrendileg hitelesnek látszanak. Vö. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat szegedi fiókjának jelentése az 1945. július 31-i állapot szerint, Szeged, 1945. augusztus 4., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

azonban – Révai döntésének következtében – nem Háry Gyula, hanem Darvas József jelentette meg a Szikrát az olvasók felé:⁷⁷ a *Város az ingoványon* bizonyult a kiadó messze legkeresettebb kötetének, 3500 példányt vásároltak meg. A nem különösebben magas példányszámok alapján arra lehet következtetni, hogy a kiadványok főként a párttagság kezén forogtak. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy jobbára csak az MKP-hoz kötődő (gyakran a helyi pártszervezetek épületeiben működő) könyvesboltokban lehetett hozzáférni a kötetekhez, más könyvkereskedések nem szívesen vették át azokat.⁷⁸ Ahogy a könyvkiadó vezetője, König Frigyes szeptember végén Rákosinak jelentve vázolta a helyzetet: „eddig a könyvkiadói osztály csak a Párt számára készülő irodalommal foglalkozott és így akarva-nemakarva egy kis és szűk, vagyis zártkörű olvasóközönség kiadvállalata lett, és mint ilyen nem tudta maga köré tömöríteni a jobb demokratikus írókat, a fiatal, kezdő írókat és fordítókat”.⁷⁹

Az olvasóközönség szélesítését illetően az 1946-os év sem hozott változást, bár érezhető a törekvés, hogy a kommunista írókat a Szikra köré tömörítsék: Barabás Tibor, Kovai Lőrinc és Nagy Lajos egyaránt átnyergelt, sőt a könyvhéten még a párthoz nem kötődő Füst Milán is velük együtt dedikált a kiadó sátránál.⁸⁰ Bár Füst nem adott kéziratot a Szikrának, Gelléri Andor Endre posztumusz kötete az ő előszavával jelent meg. Még előző év novemberében csatlakozott a kiadóhoz lektorként Barát Endre: ez Seress Géza irodalmi osztályvezető és Elek Tibor mellett immár a harmadik irodalmi szerkesztő munkába állását jelentette. A szerzőgárda bővülése és a személyi változások azonban nem mentették meg Königet a leváltástól.⁸¹ 1946 októberétől a könyvkiadásért Tamás Aladár felelt, aki a munkásszerző Medgyesi Ferenc írásművének és Hollós Korvin Lajos korábban cenzúra sújtotta elbeszéléseinek közzététele mellett saját regényének megjelentetésével vélte felfrissíteni a Szikra profilját. Áttörést azonban ezzel sem sikerült elérni. Hiába alapított a Szikra saját bolthálózatot, hiába érte el, hogy a kezdeti elutasítás után más könyvesboltok is hajlandóak legyenek kiadványaikat árulni, ha azok csak egy szűk réteg érdeklődésére tartottak számot. Vagy még arra sem: az irodalmi vezető, Seress Géza 1947 szeptemberében egy értekezleten arról panaszkodott, hogy még „a [Szikra tulajdonban lévő]

⁷⁷ CSERÉPFALVI 1989, i. m. 23. A kötetre Cserépfalvi kiadójának volt szerződése, Révai utasítására került át a Szikrához.

⁷⁸ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947]., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁷⁹ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ö. e.

⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy a következő év elején felmerült, esetleg Füst vagy Gellért Oszkár vegye át a Szikra könyvkiadójának igazgatását. Vö. Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸¹ König Frigyes leváltásához az is hozzájárulhatott, hogy Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művének Zala József által készített fordításában a moszkvai Pártos Zoltán hibákat fedezett fel, s erről nem habozott egyből Jakovlev elvtársat az Idegennyelvű Irodalmi Kiadó igazgatóját és (másolatban) Szántó Rezsőt értesíteni. (Pártos Zoltán Jakovlevnek, Moszkva, 1946. június 10.). Az 1945 áprilisában szedésre küldött mű hibáit König elismerte. König Frigyes Révai Józsefnek, Budapest, 1946. július 12., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ö. e.

könyvesboltok alkalmazottai sem olvassák kiadványainkat.”⁸² Ahogy egy ugyancsak 1947-es, valószínűleg az átvilágítás során született dokumentum megállapította: „A Szikra könyvekkel szemben való idegenkedés [ti. a könyvkereskedők részéről] jórészt már le van küzdve, de a forgalom még minimális, részben azért, mert nincs megfelelő anyagunk.”⁸³

Az ország legnagyobb könyvkiadó vállalatának profilja az induláshoz képest 1947 végére jelentősen átalakult. Az adatok szerint 1945-ről 1946-ra a szépirodalom ívszáma tízszeresére ugrott, majd ez megduplázódott 1947-re. Míg 1945-ben a szépirodalom a társadalomtudományi könyvek harmadát sem érte el, 1947-ben csaknem egyenlő arányszámmal szerepel, s már 1946-ban is majdnem arra szintre emelkedett.⁸⁴ A párt méltányolta Tamás Aladár erőfeszítéseit – vagy legalábbis nem kívánták próbára tenni moszkvai kapcsolatait. Így annak ellenére, hogy a Dunavölgyi Bank vizsgálata azt állapította meg, hogy Tamás nem alkalmas a vezetői pozíció betöltésére,⁸⁵ helyén maradhatott.⁸⁶ Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne vizsgálták volna ki az ügyet: Tamást és a terjesztésért felelős Sándor Pált 1947 februárjában behívták az MKP Káderosztályra „beszélgetésre”.

Tamás jelentése ismét az ideológiai és a gazdasági érdekek ellentétére vet fényt: a pártérdek magas példányszámot és olcsó könyveket követelt, a Dunavölgyi Bank ellenben a könyvek példányszámát mérsékelte volna.⁸⁷ Az 1946 végén már jelentkező újabb papírválság nyomán a konfliktus kieleződött: a Dunavölgyi vonakodott engedélyezni az újabb papírfelhasználást és hitelt sem adott a Szikrának.⁸⁸ A kiadó így két és fél hónapos szünetre kényszerült. Ennek több súlyos, a terjesztést is érintő következménye volt, többek közt az, hogy a még kitartó könyvügynökök „új áru

⁸² Jegyzőkönyv a Szikra Könyvkiadó Rt.-nél a mai napon, VI. Rózsa Ferenc utca 111. sz. a. összevont pártnap helyett tartott kommunista aktíva-üléstről, Budapest, 1947. szeptember 16., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

⁸³ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947]. Ahogy az egy nem sokkal korábban folytatott megbeszélésen elhangzott, ebben szerepet játszott az is, hogy a „polgári” kiadók „minden jó orosz írórt lekötöttek, s a Szikra csak rossz írókat ad ki.” Jegyzőkönyv a Szikra R. T. ügyében tartott megbeszélésről 1946. dec. 4.-én, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁴ Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁵ Lásd többek közt: Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁶ Tamás emlékirata szerint Vas Zoltán nagyon elégedett volt munkásságával, s megakadályozta leváltását. Vö. TAMÁS 1981, i. m. 186.

⁸⁷ Feljegyzés a Rózsa-uccai Szikra állapotáról, Budapest, 1947. február 9., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ö. e. Lásd még Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ö. e.

⁸⁸ A Pesterzsébeti papír és Nyersfedéllemez gyár volt „az egyetlen gyár, amely kétségen kívül több hónapra megfelelő nyersanyagkészlettel rendelkezik.” Gergő Zoltán az MKP Központi Titkárságának, Budapest, 1946. november 16., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. ö. e.

hiányában sorra a konkurenciához [sic] szegődtek és a raktáron lévő könyveinket sem tudjuk megfelelően értékesíteni, mert nincsenek új kiadványaink, melyek ezeket »magukkal vinnék«.⁸⁹ Tamásék – természetesen öngazolásra törekvő – beszámolója szerint terjesztés októberig „egyáltalában nem volt”, ők szervezték meg a részletfizetési akciót és a pártvonalon történő könyvterjesztést, de elismerte, hogy megfelelő szakemberek hiányában ezek is csaknem olyan rosszul működtek, mint a könyvesboltok túlnyomó többsége.⁹⁰ A megoldást megfelelő szakembergárda beállításában, a kiadói profil nagy terjedelmű könyvekre alapozásában, a szerinte rentábilisnak ígérkező marxista klasszikusok nyomtatásában, könyvesboltok bezárásában, illetve a Dunavölgyi által rendelkezésre bocsátandó papírkiutalásban és alacsony kamatozású hitel folyósításában látta. Bármilyen módszert is válasszanak Farkas Mihály határozottan megfogalmazta, milyen elvárásokat támaszt a párt a Szikrával szemben, miután a forint bevezetésével immár konszolidálódott a gazdasági helyzet: több hasznot kell hoznia.⁹¹

Az ellentétek éleződését nem csupán az általános gazdasági racionalizálás eredményezte, hanem egy konkrét politikai esemény közeledte is: az országgyűlési választásoké. Az átvilágítást követően Bíró Zoltán, Fogarasi Béla, Nógrádi Sándor, Tamás Aladár és Révai József részvételével megbeszélést tartottak a Szikra kiadói programjáról. A vita eredményeként a szépirodalmi alkotások kiadását – kevés kivételtől eltekintve – az év második felére csoportosították, a terjedelmesebb műveket pedig vagy rövidítették, vagy kihúzták a programból, ahogy a művészeti könyveket is, a kapacitást a pártjellegű kiadványoknak tartva fenn. Amint Révai leszögezte: „Ki kell dolgozni a magyar politikai tematikát és megkeresni hozzá a szerzőt. Emellett egy kis szektort szabadon kell hagyni az írók számára. A legfontosabb két terület számunkra: a [marxista] klasszikusok és a politikai irodalom. A tapasztalat azt mutatja, hogy egész kis brosurákat nem vesznek komolyan, legalább 4–5 íves könyvek kellenek.”⁹² Tamás elvárásai így csak részben teljesülhettek egyelőre.

A választások után azonban már a Szikra is egészen más pozícióból folytathatta. A Dunavölgyi hitelt bocsátott a rendelkezésére és kibővíthette szépirodalmi profilját. Az egyébként nagyon eltérő színvonalat képviselő Morvay Gyulával, Németh Andorral, Lukács Györggyel, Aczél Tamással, Barta Lajossal, Sándor Kálmánnal, Nagy Lajossal, Darvas Józseffel, Illés Bélával, Asztalos Sándorral a fedélzeten és Déryvel, Tersánszkyval, Örkénnyel, Illyéssel tárgyalásokat folytatva az 1948-as kiadói terv már magabiztosan állíthatta: „Magyar irodalmi tervzetünkben szerepel majd minden élő realista író. Műveik egy része az ellenforradalom korszakának

⁸⁹ Tamás Aladár Farkas Mihálynak, Budapest, 1947. március 30., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

⁹⁰ A már hivatkozott feljegyzésen kívül lásd Tamás Aladár: Jelentés, h. n. [Budapest], 1947. február 14., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

⁹¹ Jegyzőkönyv a Szikra R. T. ügyében tartott megbeszélésekről 1946. dec. 4.-én, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. ő. e.

⁹² Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

társadalmát ábrázolja, immár hitelesen és az elnyomott osztályok szemszögéből, másik része a felszabadulás okozta átalakulással, a ma problémáival foglalkozik.⁹³ Tamás Aladár végre nekiláthatott annak a vállalkozásnak a megvalósításához, melyet évekkal azelőtt már König Frigyes is célul tűzött ki és így fogalmazott meg: „Az írók, szerzők, fordítók, zeneszerzők megszervezése, célszerű foglalkoztatása, irányítása és nevelése.”⁹⁴

Az írók nevelésének azonban figyelemreméltó, a szovjet szocialista realista törekvésekkel nehezen összeegyeztethető módját választotta a Szikra. Miközben a kommunista sajtó nem győzte hangsúlyozni, hogy le kell számolni a – háború után is a könyvforgalom jelentős hányadát adó – „kapitalista” ponyvakultúrával, mely elfeledteti a valós társadalmi problémákat a „néppel”, s mintegy pacifikálja a „forradalmi tömeget”, maga kezdett ponyvaregények kiadásába. Az ötlet már az imént említett megbeszélésen felmerült, méghozzá Fogarasi Béla részéről: „A ponyvának a tömegekre gyakorolt vonzóerejét kihasználva lehetne pl. ilyen, romantikus feldolgozású füzeteket íratni, mint »Összeesküvők«. Az íróknak feladatokat is kell adni, nemcsak alkalmazkodni hozzájuk.”⁹⁵ A felvetés mögött természetesen nemcsak annak sürgetése állt, hogy az MKP társadalom- és történelempéjét vagy a szovjet erkölcsöt és embertípust népszerű formában kellene közvetíteni az olvasók felé, s végre valahogy megszólítani a más Szikra-kiadványok iránt nem érdeklődő közönséget. Legalább ilyen fontos volt a ponyvairodalomból remélt anyagi haszon. 1947 szeptemberétől a Forintos Regénytár keretében a Szikra egész sor könyvet adott ki olyan címekkel, mint például *Gengszterek*, *Csikágó hősei*, *Becstelen ellenfél* vagy *Névtelen feljelentő*.⁹⁶ E regények tüzetesebb elemzése az irodalomtörténet számára valódi csemege lehet.⁹⁷

A ponyvairodalmi vállalkozás aligha találkozott minden kulturális vonalon mozgó pártember rokonszenvével. Könnyen lehet, hogy a könyvkiadás átszervezését, az Országos Könyvhivatal életre hívását sok egyéb mellett részben ez indokolta. Vértés Györgyöt, akit az új intézmény megszervezésével megbíztak, mindenesetre rendkívüli módon bosszantotta, hogy a Szikra nem hajlandó magát alárendelni az

⁹³ A Szikra 1948-as évre vonatkozó kiadói terve, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

⁹⁴ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁹⁵ Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő. e.

⁹⁶ Böven kimeríti a hipokrizis fogalmát, hogy a Szikra üzemi pártszervezetének vezetője 1948 januárjában azzal fordult az MKP tagjaihoz, hogy „a kultúrát le kell vinni a széles tömegek közé és kiküszöbölni a múlt rendszer által terjesztett »ponyvakultúrát.«” Jegyzőkönyv. Felvétel a Szikra üzemi pártszervezet 1948. február 1-én megtartott tisztújító taggyűlésén, BFL (Szikra Nyomda iratai) XXXV–151, 1. doboz

⁹⁷ A cseh kontextusban bizonyos típusú detektívregényeket – ha a racionalitást, a logikát működés közben lehetett figyelemmel kísérni vagy a távlati cél az antifasiszta küzdelem volt – elfogadhatónak tartottak. Lásd JANÁČEK, Pavel, *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host, 2004.

Könyvhivatalnak, nem tájékoztatja azt programjáról, nem fogadja el irányító szerepkörét.⁹⁸ A kiadók államosításának időszakát e két intézménynek a vetélkedése határozta meg a könyvkiadás területén.

Konklúzió

Az az elbeszélés, mely a Szikra kezdeti éveit sikertörténetként láttatja, átszabásra szorul. Sokkal inkább a szocialista gazdálkodás egyik első megvalósulására lehet példa: ahhoz képest, hogy a versenytársakhoz mérve milyen óriási erőforrásokat vett igénybe, igen csekély hatékonysággal működött, s egy belső politikai feszültségektől is terhelt, az igényekre és a körülményekre nehezen reagáló, a politikai voluntarizmus által fenntartott és hitelből finanszírozott nagyvállalat képét nyújtja. A Kádár-korszak történetírása azonban nem véletlenül volt óvatos: a Szikra politikai és személyi ügyeit 1945 nyarától maga Kádár János felügyelte,⁹⁹ így aligha volt lehetőség a kiadó kezdeti tevékenységének tárgyilagos értékelésére. Ez azonban nem változtat azon, hogy a Szikra, melynek célja az lett volna, hogy a kommunista pártot és politikáját közvetve vagy közvetlen módon népszerűsítse, végső soron kudarcot vallott: nem sikerült meggyőző támogatást szerveznie az MKP mögé. A kommunizmus gondolata a jelek szerint már újjászületése pillanatában megbukott Magyarországon. A belügy és az erőszakszervezetek, az állambiztonság átvétele, a szovjet hadsereg jelenléte és támogatása, illetve az így lehetővé váló választási csalások, politikai nyomásgyakorlás és megfélemlítés nélkül a rendszerváltás aligha következett volna be. A Szikra, legalábbis működésének kezdeti szakaszában, nem játszott a folyamatban lényeges szerepet.

SCHEIBNER, TAMÁS

Book Publishing in the Coalition Years, 1945–1949

The Szikra Press and Publishing House and the Political Turn

This study covers the early history of Szikra ('Spark'), the printing press and publishing house of the Hungarian Communist Party. Based on primary archival materials, it discusses the infrastructure, economic management and changing publishing policies of Szikra in the context of the wider publishing field during the years of formal democracy following the Second World War. In a political arena increasingly dominated by the communists, a crucial function of Szikra, established in 1944, was to increase the Party's popularity. In contrast to the narratives established by the historiography of the

⁹⁸ Vö. Könyv-értekezlet. Vértes György feljegyzése, h. n., d. n., PIL (Vértes György hagyatéka), 816. f. 43. ö.e. 41–43.

⁹⁹ Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

Kádár-regime, this paper demonstrates that Szikra was far from successful in achieving this goal. Its publications were not popular—its books raised particularly low levels of public interest—and it was continuously at the edge of bankruptcy during its first years of existence. For this reason, leading authorities of the Party repeatedly questioned the necessity of book publishing by Szikra, and even believed fiction to be superfluous. They urged Szikra to focus on dailies instead, the sales performances of which were also rather weak. Szikra had substantial advantages over its competitors when the publishing industry was challenged by paper shortages and distribution difficulties: the presence of the Red Army and the early domination of the Budapest City Council by communists. Soviet support for Hungarian communists, contrary to popular belief, was not unconditional, but unlike employees of other publishing houses, those linked with Szikra had the “privilege” of being able to bribe Red Army officers who controlled the majority of paper-mills and stocks. Through its failures, Szikra provides an early example of the economic (mis-)management associated with state-socialism. It wasted its relatively rich resources with inefficient operations, it was driven by political voluntarism, and it was subject to conflicts within the party.

KÖZLEMÉNYEK

Újabb adat Oláh Miklós esztergomi érsek és Thurzó György nádor könyvtárához. „A 16. századi nyomtatványok katalógusainak készítése közben bizonyára tovább bővül majd az Oláh Miklós könyvtárából származó könyvek és lelőhelyek száma” – vélte Szelestei Nagy László 1993-ban, az érsek születésének 500. évfordulója alkalmából tartott kolozsvári megemlékezésen. Szelestei ekkor a korábbi kutatások eredményeit összefoglalva és kiegészítve 99 tételből álló jegyzéket állított össze az Oláh tulajdonbejegyzésével ellátott kötetekről.¹ Ezt követően két később felismert példányról értesültünk az Országos Széchényi Könyvtár állományából,² majd legújabban egy Münchenben őrzött liturgikus könyvről is tudomást szerezhettünk.³

A budapesti Piarista Központi Könyvtárban az országos antikvaprogram során most egy olyan kolligátum feltárására került sor, amely további két művel gyarapítja nemcsak Oláh Miklós (1493–1568), hanem egyúttal Thurzó György nádor (1567–1616) eddig ismert könyveinek számát is. Az ANT 533 jelzetű példány kötése aranyozott, 1555-ös érseki supralibros tanúsítja, hogy a két párizsi Biblia-kommentárnak Oláh még a megjelenés évében jutott a birtokába. Tulajdonát az első mű címlapján kézírásával is megörökítette, s itt olvasható gróf Thurzó György nádor 1611-es bejegyzése is szokásos jelmondatával, valamint a harmadik ismert tulajdonos bejegyzése, a debreceni piaristáké 1766-ból.

A példány leírása:⁴

Kolligátum 1: JOHANNES Chrysostomus: Enarratio in Esaiam prophetam. (Trad. Godefridus Tilmannus.) – Parisiis, apud Carolam Guillard viduam Claudii et Gulielmus Desboys, 1555. – 2° – [6] 56 ff. – Nat. Union Cat. NC 0407088

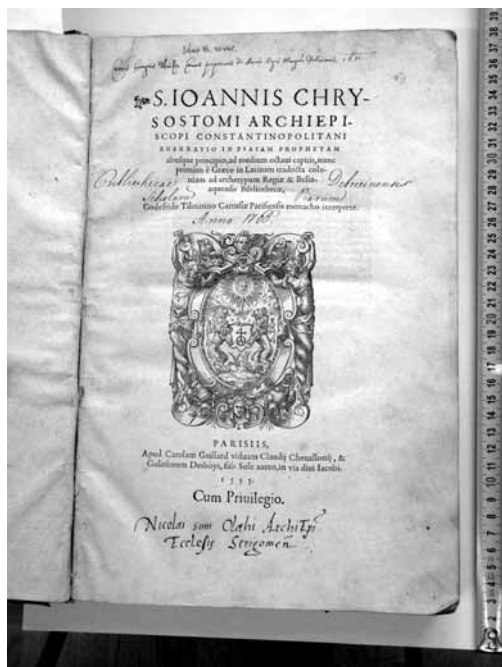
Kolligátum 2: ORIGENES: Commentariorum in B. Ioannis Evangelium tomi novem, ex XXXIX. Quos eum scripsisse ait B. Hieronymus. (Trad. Joachim Périon.) – Parisiis, apud Carolam Guillard viduam Claudii et Gulielmus Desboys, 1555. – 2° – [8] 316 [23] pp. – Cathedral libr. O 200

¹ SZELESTEI N. László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között, 500 éve született Oláh Miklós.* Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, [1994], 51–69. – Itt jegyezzük meg, hogy a cikkben sajnálatosan kimaradt Vársárhelyi Judit hivatkozott tanulmányának feloldása: VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai, IV,* = *Magyar Könyvszemle*, 1980, 325–348.

² SOLTÉSZ Zoltánné, *Neves possessorok újabban felismert kötetei = Magyar Könyvszemle*, 1996, 451–460.

³ SZOLIVA Gábor, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből, I,* = *Magyar Egyházzene*, 2012/2013, 1, 55–66. – Ezúton is köszönöm Madas Editnek és Nobilisné Lauf Juditnak, hogy e tanulmányra felhívták a figyelmemet.

⁴ A címléírást az országos antikva katalógus szerkesztési elvei szerint közöljük.

Possessor bejegyzések az 1. kolligátum címlapján:

1. Nicolai sum Olahi Archi Episcopi Ecclesie Strigonien[is].
2. Vive ut, vivas. / Comes Georgius Thurzo, Comes perpetuus de Arva' / Regni Hungar[iae] Palatinus, 1611.
3. Bibliothecae Debrecinensis / Scholaru[m] Piarum / Anno 1766.

A budapesti piaristák tulajdonára csak a két címlap verzóján elhelyezett körbélyegző utal: Kegyesrendi Központi Könyvtár. Mindkét nyomtatvány teljes. Az ép, sértetlen leveleken sem használói jegyzet, sem az érsek más példányain olykor előforduló aláhúzás nem látható.

Korábbi jelzetek: az első előzék verzóján barna ceruzával: B.5.1.17. A gerincen papír címkén tintával: 108 (debreceni jelzet), a címlapon ceruzával: D/2/6 a–b (budapesti jelzet).

Kötés: egykorú papírtáblás, barna, vaknyomásos német reneszánsz bőrkötés (340 × 225 mm). A középmezőt gránátalma virágok díszítik, apró rozettákkal keretezve. Az oldalakon háromféle görgető. Az öt dupla bordára fűzött

kötést egykor négy pár bőr szalag zárta.⁵ Az előtáblán kopott arany nyomással: NICOLAVS OL/AY ARCHI EP/ISCOPI: STRI: / 1555. A felső metszésen tintával: CHRYSOSTOMVS SVPER ESAIAM.

A kötést nagyon megviselte a bő négy évszázad, amíg a 20. században eljutott mai őrzőhelyére, a budapesti piaristák könyvtárába. Hogy Thurzó György hogyan jutott a bécsi vagy nagyszombati Oláh-könyvtár szétszóródott állományából a kötethez, nem tudjuk, de az feltehetően akkor még jó állapotban érkezhett meg a nádor fényűző reneszánsz kastélyába, a Trencsén vármegyei Nagybiccsére (ma: Bytča, Szlovákia). A könyveket tudatosan gyűjtő bibliofil főúr ugyanis könyveinek állapotára nagy gondot fordítva új beszerzéseit szükség esetén be- vagy átkötette. Példányunkkal szerencsére ez nem történt meg. Thurzó, majd felesége, Czobor Erzsébet halála után a könyvtár a leszármazottak házasságai révén számos 17. századi főúri család gyűjteményébe került.⁶

A Thurzók könyves műveltségét kutató Helena Saktorová a nádor könyvtárából 148 tételt ismertet a possessoradatok részletes közlésével.⁷ Ezek között egy kiadvány van, amely korábban szintén Oláhé

⁵ A kötés itt nem közölt részletesebb meghatározásáért Rozsondai Marianne-nak tartozom köszönettel.

⁶ Thurzó György bibliofil tevékenységéről: LUDÁNYI Mária, *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben = Collectanea Tiburtiana*, Tanulmányok Klanciczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keszérű Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 271–277. – SAKTOROVÁ, Helena, *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára = Kék vér, fekete tinta*, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, szerk. Monok István, Bp., OSZK, [2005], 141–147.

⁷ SAKTOROVÁ, Helena, *Turzovské knižnice*, Osobné knižne zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009, 43–98.

volt, és Soltészné tanulmányából már ismertünk: az 1539-es bázeli Johannes Chrysostomus kiadás. A kötet útját Soltészné a bejegyzett adatokon túl is feltárta, Kassától Gyöngyösoroszin át a gyöngyösi ferences könyvtárig.⁸

Példányunkról nem tudtuk kideríteni, milyen úton került a bicseai Thurzó könyvtárból a debreceni piaristákhoz. A debreceni rendház 1766-os könyvtári állapotjelentésében ez a kötet még nem szerepel, csupán az 1907-es leltárban található meg a 108. szám alatt, amely jelzet a könyvön ma is látható.⁹ A leltárkönyvek azonban proveniencia adatot nem tüntetnek fel.

Nem találtunk adatot a Debrecenből Budapestre hozatal időpontjára sem. A budapesti székházba a két világháború között, s még 1975-ig is több vidéki rendházból szállítottak fel muzeális értékű könyveket,¹⁰ de a debreceni rendház anyagával kapcsolatban nem maradt fenn erre vonatkozó irat. Osztjuk Péterffy Alexandra véleményét, aki szakdolgozatában arra a következtetésre jutott, hogy Debrecenből is még a szerzetesrendek feloszlata, 1950 előtt került a könyvek többsége Budapestre.¹¹ A Piarista Központi Könyvtár cédulakatalógusát 1953-ban kezdték felállítani, ennek rövid leírása utal mindkét neves possessorra. Oláh tulajdonára egy, a könyv előzékére ragasztott gépirásos cédula is felhívja a figyelmet, de nincs tudomásunk erre vonatkozó bármilyen közleményről.

A példány feltárásával a szerzők névsora is bővült mindkét gyűjteményben: Origenes nevével eddig sem Oláh Miklós, sem Thurzó György könyvei között nem találkoztunk. A most ismertetett két nyomtatvánnyal Oláh Miklós eddig ismert könyveinek száma 104-re,¹² a lelőhelyeké pedig 12-re emelkedett, míg a Thurzó György példányoké az általunk ismert, hivatkozott adathoz képest 150-re.

KLINDA MÁRIA

⁸ SOLTÉSZ Zoltánné, *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi Múemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–1966*, Bp., 1967, 115–147. Címlap-reprodukció: 142. – SZELESTEI 1994, i. m. 60.

⁹ A Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára: *Debreceni rendház levéltára, (II. 11.), Lib. 15.* – Hálásan köszönöm Koltai András segítségét.

¹⁰ KOLTAI András, *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*, Bp., Piarista Tartományfőnökség, 2007 (Magyarország piarista múltjából, 1), 12–13.

¹¹ PÉTERFFY Alexandra, *A Debreceni Piarista Rendház könyvtára a 18. század elején*, Szakdolgozat, Bp., 2010, 38. – Ezúton is köszönöm Péterffy Alexandra szíves segítségét.

¹² Mindeddig. Oláh Miklós könyvtáráról monográfia készül. A fennmaradt, ismert művek száma meghaladja a 210-et. Boross Klára, Monok István és Zvara Edina gyűjti az adatokat (A Szerk.).

Rheda Pál lipcsei kapcsolata. Csáktornyai János hosszás betegségét, majd 1595. november 25-i halálát¹ követően, feltehetően már 1596 elejétől irányíthatta Rheda Pál a debreceni városi nyomdát. Raphael Hoffhalter és Komlós [Lupus, Lupinus] András után ő a harmadik debreceni nyomdász, aki nem magyar anyanyelvű volt. Származásáról, iskolázottságáról a fennmaradt kevés számú forrás miatt nem sokat tudunk. Lipsiai (latinosan Lipsensis) előneve, valamint német nyelvismerete miatt a korábbi szakirodalom vélhetően Lipsceből elszármazott németnek gondolta őt.² Ezt a korábbi feltételezést megerősíti a 17. századi debreceni városi nyomdai készlet összeállítása során tett mostani felfedezésünk. Ennek kapcsán bizonyosságot nyert, hogy Rheda Pál és a híres lipcsei Grosse könyvkiadó között a tipográfus debreceni működése alatt nagy bizonyossággal folyamatos együttműködés létezhetett. Ez pedig arra enged következtetni, hogy Rheda Pál Magyarországra érkezését megelőzően már kapcsolatban állhatott Henning Grosse könyvkereskedővel és kiadóval.

A Grosse kiadó 7 × 64 mm-es jellegzetes fejléce

Szabó Károly nyomán,³ és a címlapon olvasható impresszumnak vélt adatok alapján – „DEBRECENI, Apud Paulum Rhedam Lipsensem. Anno M. DC. VII.” – az *RMNy* második kötete Károlyi Péter *Elementa Graecae grammatices* címen megjelentetett görög nyelvkönyvének ezt a kiadását Rheda Pál 1607-ben, Debrecenben nyomtatott kiadványaként írta le.⁴ A betűtípus kutatás alapján azonban egyértelműen megállapítható volt, hogy e görög nyelvkönyvnek ezt a kiadását nem a debreceni városi officina készletével nyomtatták ki.

Ezért a következőben már arra kerestük a választ, hogy akkor ki és hol jelentette meg Károlyi Péter görög nyelvtanának 1607. évi kiadását? Rheda Pál Lipsiai (latinosan Lipsensis) előnévára figyelemmel logikusnak tűnt a 16–17. század fordulóján működő lipcsei nyomdászok által kinyomtatott munkákat alaposabban szemre vételezni. Hiszen, ha valóban Lipsceből jött hazánkba Rheda Pál, akkor valószínűleg a szász városban tevékenykedő tipográfiai valamelyikével továbbra is kapcsolatban állhatott. Feltételezésünk helytállónak bizonyult. Tipográfiai vizsgálataink eredményeként ugyanis az 1607. évi Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyvben szereplő betűtípusok, nyomdai cifrák, a fejléc, valamint a záródísz összehasonlítása alapján sikeresen azonosítottuk a görög nyelvtan valódi megjelentetőjét, a jó nevű lipcsei Grosse könyvkereskedést és könyvkiadót. A 7 × 64 mm-es fejléc megtalálható a lipcsei Henning Grosse által 1597-ben kiadott Marcus Tullius Cicero *Sententiae* című műben,⁵ valamint az ugyancsak e kiadónak 1610-ben Tectander von der Jabel *Iter Persicum* címen megjelentetett munkájában.⁶

Henning Grosse⁷ 1566-tól a lipcsei könyvkereskedő, Conrád Könignél tanulta ki a könyvkereskedés szakmáját, majd felszabadulását követően továbbra is mesterének kereskedésében dolgozott. 1575-ben König halálát követően az özvegyvel kötött házasságot, valamint az örökösöktől megvásárolta az üzletet.

¹ GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, II. köt. Bp., OSZK, 1961, 61.

² BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, 25.

³ *RMK II*, 327.

⁴ *RMNy* 959.

⁵ *VD 16 C* 2850.

⁶ OSZK jelzete: App. H 711, M₃a.

⁷ <http://www.Deutsche-biographie.de/sfz24033.html>. – RISKE, Christoph, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, 2007, 529.

DE SYNTAXI.

Quid est Syntaxis?

Est legitima partium orationis inter se compositio.

Quotuplex est Syntaxis?

Duplex. { Legitima &
Figurata.

Quæ est legitima Constructio?

Cui nec deest quippiam, nec redundat, nec loca suo abest, nec immutatur, ut: ἰ σαρκεῖταις ἐκπαταῖ. Socrates deambulat.

Quæ est Figurata?

Quæ legitimam aut defectu, aut redundantia aut mutatione turbat constructionem, ut: σαρκεῖταις ἐκπαταῖ. Socrates & ego deambulamus.

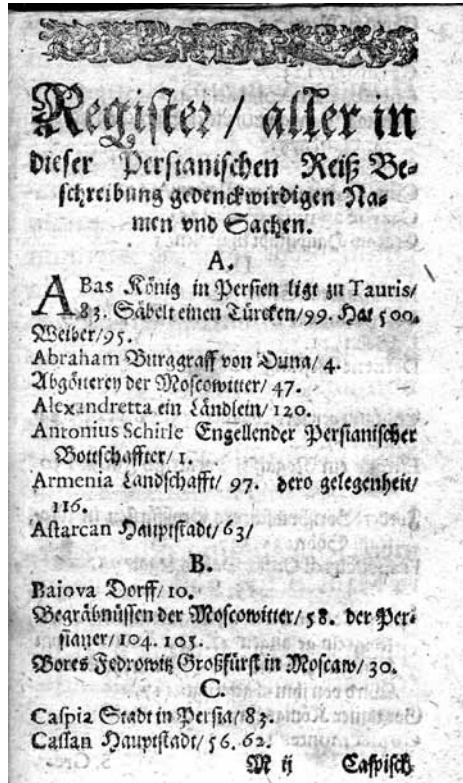
Quotuplex est legitima?

Triplex. { Concordantia
Regiminis &
Partium indeclinatarum.

Quid est constructio Concordantiæ?

Quæ in aliquibus accidentibus partium orationis declinabilium concordat.

Az 1607. évi Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyvben is szerepl a 7 × 64 mm-es fejléc (K4b)

A Grosse kiadó által 1610-ben megjelentetett munkában felismerhető a jellegzetes, 7 × 64 mm-es fejléc (App H 711, M₃)

1576-ban már lipcsei polgár státust nyert. Sikeres könyvkereskedői vállalkozásának is köszönhetően 1590-ben pedig a városi tanács tagjai közé választották. E tisztségről azonban nem sokkal később, 1592-ben lemondott, mivel nem vállalta a kálvinista felekezet hívei ellen hozott szankcióknak a szász méltóságoktól elvárt, saját kezű írásos megerősítését. Tettét főként anyagi szempontú megfontolások indokolták. Ugyanis üzleti kapcsolatot tartott fenn a kálvinista országokkal, így Magyarországgal, közelebről Debrecennel is. A szankciók megerősítését – tőle ugyancsak elváró – aláírás megtételével ezt a jól jövedelmező bevételi forrást veszélyeztette volna, amit nem kívánt megtenni. A lipcsei városi tanács vezetéséből történő kiválása többőt igazolta. Könyvkereskedése számára a kálvinista országokkal folytatott üzleti kapcsolatai később igencsak hasznosnak bizonyultak.

A Grosse könyvkereskedés 1580-tól kiadóként is működött, főleg teológiai műveket jelentetett meg. Kiadójának nagyságát jól illusztrálja, hogy 1580 és 1621 között 938 könyvet adott ki. Nevéhez köthető az első hivatalos lipcsei könyvvásár katalógusának megjelentetése 1595-ben, és a lipcsei könyvvásár megalakításában is jelentős szerepe volt Henning Grossének. Támogatta a tanuló tankönyvekkel történő ellátását, ennek egyik szemléletes példája lehet az 1607-ben valójában Lipcsében, a Grosse kiadó által megjelentetett Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyv is. A megjelenés helyének valódi feltüntetése nélkül kinyomtatott kötet impresszuma értelmezésünk szerint nem a nyomtatvány tényleges előállítóját, hanem a nyelvkönyvet Magyarországon forgalmazó könyvkereskedőt és elérhetőségét nevezte meg:

ELEMENTA
GRÆCÆ GRAMMA-
TICES, IN BREVE COMPEN-
dium ex prolixioribus Gram-
maticorum præceptis contracta

à
Petro Caroli.

N V N C D E N V O E M E N -
D I S , E A Q V A F I E R I P O T V I T
induftriâ repurgata, & eo modo expreffa, ut
non parvum difcentes in Græcis literis facere poffint
profectum, fi fedulo harum ftudio incubuerint. Qui-
bus elementis fideliter deguftatis, aditus tandem
etiam ad prolixiora Grammaticorum præce-
pta patebit commodiffimus & fá-
ciliffimus.

D E B R E C I N I ,
Apud Paulum Rhedam Lipsensem.

Anno M D C. VII.

RMNy 959 címlapja

„Debrecini, apud Paulum Rhedam Lipsensem”.⁸
A neve feltüntetésével magyarországi forgalomba került lipcsei nyomtatvány feltételezhetően Rheda Pál és Henning Grosse megegyezésének megfelelően juthatott el a kálvinisták híres oktatási központjába: Kolozsvárra, Debrecenbe, Pápára és Patakra, ahol e kiadás példányai leginkább fennmaradtak.⁹ Egyúttal az sem zárható ki, hogy a Magyarországra szállított példányokon felül a lipcsei Thomas iskolát támogató Henning Grosse az ottani diákok számára, valamint más egyéb németországi városi tanintézetek részére szintén juttathatott a Lipcsében, 1607-ben kinyomtatott görög nyelvkönyvből.

Károlyi Péter latin nyelvű görög grammatikájának lipcsei kiadása az 1567-es¹⁰ és az 1592-es¹¹ kolozsvári kiadások alapján készülhetett. Beosztása, valamint a főresz szövege ugyanis megegyezik az 1592-es kiadásával, de abból hiányzik a Kendi Farkasnak szóló egykori ajánlás. Ennek szövegét a ma már példányból nem ismeretes 1567. évi kiadás felhasználásával pótolták. A két kolozsvári kötet alapján készített lipcsei kiadás nyomdai kivitelezését az az Abraham Lamberg végezte el, aki 1598 és 1609 között dolgozott a Grosse kiadónak.¹²

A fenti tények ismeretében az *RMNy* 959. tétele törlendő, ezzel párhuzamosan az 1607. évi, lipcsei kiadásúként azonosított Károlyi Péter-féle görög nyelvkönyvet pótlólag az *RMK III* bibliográfia tételei sorába kell besorolni.

Végezetül a most ismertett új adatok kapcsán felvetjük annak a lehetőségét, hogy Henning Grosse kiadónak és könyvkereskedőnek jelentős szerepe lehetett a lipcsei kötődésében megerősített Rheda Pál debreceni letelepedésében. Feltevésünk szerint a híres lipcsei cégnél talán nyomdai munkát is ellátó Rheda kiadóját személyesen, mint annak megbízottja képviselhette üzleti ügyekben. A civisvárosi egyházi vezetőinek, polgárainak könyvrendeléseit közvetíthette ügynökként Lipcse és Debrecen között. Ennek során elsők között értesülhetett Csáktornyai betegségéről, majd rövidesen bekövetkezett haláláról, és a megüresedett, irányító nélkül maradt debreceni városi nyomda helyzetéről. A debreceni tanács

⁸ Rheda Pál latin nyelvű kiadványai közül az impresszumban ugyanez a forma majd csak 1613-ban fordult elő még egyszer: „Debrecini, Apud Paulum Rhedam Lipsensem. M. DC. XIII,” azonban e kiadványt, Gönci György református egyházi rendtartását (*RMNy* 1046) Rheda Pál már valóban Debrecenben a városi nyomtató műhely készletével nyomtatta.

⁹ Károlyi Péter görög nyelvkönyvének az 1607. évi lipcsei kiadásából a magyarországi református kollégiumok Debrecen, Pápa, Sárospatak gyűjteményei mellett Brassóban és Kolozsvárott őriznek még példányt.

¹⁰ *RMNy* 235.

¹¹ *RMNy* 691.

¹² <http://www.Deutsche-biographie.de/sfz47486.html>. – Riske 2007, i. m. 527.

pedig örömmel fogadta a Lipcséből érkezett szakembert. Vélekedésünket tovább erősítik a Rheda Pál fiánál, Péternél tapasztalt, csak rá jellemző tipográfiai sajátosságok. Nyomtatványait összehasonlítva a Grosse-féle kiadványokkal, hasonló tipográfiai megoldásokat tapasztaltunk. Rheda Péter a lipcsei nyomtatványokhoz hasonlóan a debreceni városi nyomdában elsőként alkalmazott igényesen szerkesztett, léniákból kialakított dupla vonalas címlapkeretet, amelyet nyomdai cifrákkal is díszített, valamint ugyancsak keretek között elhelyezett margináliákat. Ennek alapján feltételezzük azt, hogy Rheda Pétert édesapja talán egykori szülővárosába, esetleg tanulmányai helyszínére, Lipcsébe küldhette ki a nyomdász mesterség elsajátítására. Ott mesterségbeli jártasságot szerzett, amelynek köszönhetően egyéni ízlését tükröző, tiszta nyomású kiadványokat készített. Nyomtatványai megjelenítésére nagy gondot fordított. Rheda Pál lipcsei tevékenységének tisztázása, a Rheda családnak e szász várossal fennálló korábbi és későbbi folyamatos kapcsolatára vonatkozó feltételezésünket további kutatások igazolhatják.

BÁNYI SZILVIA

A bécsi Magyar Hírmondó mecenatúrájának működéséről (Görög Demeter levelei gróf Széchényi Ferenchez)*. Görög Demeter¹ – (Miskolczi) Kerekes Sámuelle² együtt – a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, majd 1792-től annak folytatásának, a *Magyar Hírmondó* című hírlapnak az alapítója. Lapjukat Bécsben, 1789 nyarán indították el, amelyet kezdetben a török háborúról szóló tudósításokkal töltöttek meg, idővel pedig ezek közé fokozatosan illesztették be a magyar nyelvvel és kultúrával összefüggő közleményeiket, valamint a különböző tudományos jellegű beszámolóikat. A magyar nyelvű sajtóorgánium a saját korában igen népszerűnek számított, ennek egyik bizonyítéka, hogy a sorozatos nehézségek ellenére 1803-ig képes volt fennmaradni.

A hírlap működésének háttérében a bécsi magyar tudós társaság állt, amely a magyar nyelvet és kultúrát próbálta élénkíteni az udvar közelségében, ezért tagjai igen nagy óvatosságban, szinte észrevétlenül tevékenykedtek. Támogatóik sorában találjuk többek között Széchényi Ferencet, Festetics Györgyöt és Teleki Sámuel is, akik leplezték kapcsolataikat, így főként a titkáiraikon keresztül álltak kapcsolatban a hírlapszerkesztőkkel. Sajnos még nem kerültek elő olyan dokumentumok, amelyek biztos fogódzókot nyújtanának a társaság működésének alaposabb megismeréséhez, így a tagok kapcsolatrendszerének feltárása is meglehetősen problematikus.

Jelenleg talán csak Görög Demeter az, akiről udvari nevelői és kartográfiai tevékenysége okán többet tudunk, azonban a hírlapszerkesztői működéséről ugyancsak kevés adat áll rendelkezésünkre. Görög Demeter életpályája többé-kevésbé jól követhető, ami barátjának és egyik későbbi szerkesztőtársának, Márton Józsefnek³ köszönhető, aki alapos munkával, 1834-ben megírta Görög életrajzát.⁴

A szerkesztő ránk maradt kéziratai elszórtan jelentek meg, többnyire a bécsi tartózkodásával összefüggésben. Eddig Molnár József⁵ jelentette meg Görög néhány személyes – rokonságával és magyarországi ügyintézésével kapcsolatos – levelét, valamint Enyedi Sándor⁶ két Aranka Györgyhöz írt kéziratot, amelyekből többek között kiderül az, hogy Aranka Budai Basa című fordításának nyomtatását Görög Demeter intézte Bécsben. Ezekon túl Valjavec Frigyes⁷ tette még közzé Görög Széchényi Ferencnek

* A jelen publikáció az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

¹ Görög Demeter (1760–1833) szerkesztő, nevelő, kartográfus. Kezdetben gróf Kollonits László nevelője lett, majd 1795-ben Eszterházy Miklós választotta fiának, Pálnak nevelőjéül, 1803-ban pedig József főherceghez hívták nevelőnek, aki 1807-ben meghalt, így ezután, 1809-ben a hét éves Ferenc Károly főherceg mellé rendelték, aki mellett 1824 októberéig volt főnevelő. 1789–1803-ig a *Hadi és Más Nevezetes Történetek/Magyar Hírmondó* szerkesztője.

² (Miskolczi) Kerekes Sámuel (1757–1800) nevelő a Dobozy-aknál, hírlapszerkesztő, a magyar nyelv tanára a bécsi Theresianumban. 1789–1800-ig a *Hadi és Más Nevezetes Történetek/Magyar Hírmondó* szerkesztője.

³ Márton József (1771–1840) tanár, szótáríró, az MTA tagja. Márton István öccse. 1801-ben Görög Demeter hívására Bécsbe ment, részt vegyen a *Magyar Hírmondó* szerkesztésében. A bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. 1828-tól 1834-ig a *Magyar Kurír* című lapot szerkeszti a *Sokféle* című mellékklappal. Számos nyelvtudományi munka, nyelvtan, szótár szerzője.

⁴ Márton József: Görög Demeter ts. k. udvari főnevelő, aranykultsós és udvari tanácsos hazánkfiának, sz. István apost. magyar király rendje közép keresztos vitézének, több külföldi- és a' magyar tudós társaság tiszteletbeli tagjának életleírása, és a' magyar literatura előmozdítása által, valamint a' nevelés pályáján szerzett érdemei. Bétsben, Nemes Haykul Antal betűível. 1834.

⁵ MOLNÁR József, *Görög Demeter = Debreceni Szemle*, 1938. 1–2, 35–42. Debrecen és az Alföld

⁶ ENYEDI Sándor, *Bécsi levelek Aranka Györgyhöz = Magyar Könyvszemle*, 1991, 1–2, 132–140.

⁷ VALJAVEC Frigyes, *Magyar írók levelei gróf Széchényi Ferenchez* (Harmadik, bef. közlemény) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1934, 387–389.

írt három levelét, amelyekben szó esik a társaságnak adott támogatásról, valamint a szerkesztő által írt tudósításról, Őz Pál és Szolártsik Sándor kivégzéséről.

Az itt közölt kéziratok szintén a Magyar Országos Levéltár P 623-as állagában találhatóak, a gróf Széchényi Ferenchez írt levelek között, ahol a Valjavec Frigyes által megjelentetett három kézirat is. Valjavec nem tudni miért, de a nyolc levélből csak hármat tett közzé⁸, ezeket feltehetőleg kevésbé tartotta jelentősnek, érdekesnek, pedig ezen kéziratok⁹ éppúgy betekintést engednek a bécsi magyar tudós társaság támogatói rendszerének működésébe, további adatokat, bizonyítékokat szolgáltatva Széchényi Ferenc mecénási tevékenységéről is.

A levelekből kitűnik, hogy a gróf aktívan segítette a társaságot, a lap működéséhez és sikeréhez anyagilag is nagymértékben hozzájárult. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789 szeptemberében közzétett második pályázati felhívása egy Magyar Grammatika írására buzdít, amelyre öt munka érkezett be a szerkesztőkhöz, akik továbbküldték ezeket az ország tudósainak, hogy kikérjék véleményüket. A bírálók egyik pályázatot sem találtak tökéletesnek, így végül 1795-ben egy hatodik munka került kiadásra, amely a *Debreceni Grammatika*¹⁰ néven maradt fenn a köztudatban. Ennek „Bévezetés”-ében¹¹ említik meg gróf Széchényi Ferencet, akinek megköszönik nagylelkű – háromszáz forintos – felajánlását, amelyre az alábbi levelek egyikében is utalás történik.

A gróf – a kéziratok tanúsága szerint – nagyobb felajánlásokat is tett a szerkesztőknek, hiszen kész lett volna „más jó szívű hazafiakkal együtt” a hírlapírókra kirótt „két száz aranyok [...] lefizetésére is”, amelyre végül a büntetés elengedése miatt nem volt szükségük. Ezen felül hozzájárult a nagyhatású térképkiadó vállalkozásuk eredményességéhez is, hol anyagilag, hol pedig azzal, hogy rendelkezésükre bocsátotta könyvtárában fellelhető dokumentumokat.

1.

Kegyelmes Gróf,
Nagy Lelkü Pártfogónk!

Édes Hazánk jóvára szentelt igyekezetünkről, eleitől fogva örömmel méltóztatott Extzellentziád tudakozódní, 's meg esmervén azt bennünk, hogy mi költségünket, egészségünket, a' végre fel áldozni mindenkor gyönyörűségünknak tartottuk; méltóztatott Extzellentziád szives fáradozásaink eránt való nagy megelégedését sok ízben ki jelenteni, 's személyünkhez is különös kegyességét mutatni. A' tettebéli igaz Hazai szeretet tovább is vitte Extzellentziádat, midőn Nemzetünk ditsőségére tzelőző Nápolyba tett költséges utazása előtt, Hazánk több Tudósainak fáradozásait ezer forintokat meghaladó summákkal felsegítette, a' mi szives igyekezetünknak elébb való mozdítására is igen kegyes ajánlásokat méltóztatott tenni: de a' mellyet mi alázatosan meg köszöntünk; mivel annyifelé tett nagy áldozatai között, akkori szükségét nem esmérő körülállásainkban nem akartunk vissza élni nemes lelkűségével Extzellentziádnak. Nem régen, tudtára esvén Extzellentziádnak, melly nagy méltatlanságokat követtek el rajtunk némelly a'

⁸ MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.: (1794. 03. 11.); (1794. 04. 08.); (1795. 06. 05.)

⁹ MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.: (1793. 05. 26.); (1795. 06. 17.); (1795. 11. 03.); (1796. 02. 16.); (1805. 05. 18.)

¹⁰ *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn A' Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795.*

¹¹ „Háládatosságának eleven érzéseitől egészszen elfoglaltatva jegyezzük-fel ide egy nagy Hazánkfiának nemes lelkűségét, ki, sokra törekedő gyenge erőnket háromszáz forinttal segítette, melly önkéntvaló áldozatjával, ezen köz hasznú Grammatikának Világ eleibe való bocsátásában hathatós eszköz kívánt lenni. Méltóságos Gróf Széchény” Ferencz Belső Tanácsos Úr Ő Excellentziája ez az a' Hazafi, kinek Nemzeti-Lelkét esméri a' Külföld is. –”

Haza jóvára intézett igyekezeteket betsülni nem tudó Emberek, szomoru állapotunkon nagyon meg esett Extzellentiád érzékeny szive, mint azt mi hiteles tudósításokból értettük, értettük pedig nagy belső meg illetődéssel. Sőt a' Nagy lelkűség azt tette Extzellentiáddal, a' mire magunktól soha sem bátorkodtunk volna kérni Extzellentiádat, midőn utolsó Bétsben létekor következő értelmű szókkal méltóztatott el fogódott szivemet vigasztalni: Hogy ha, úgy mond, tellyességgel meg nem nyerhetik az Urak a' rajtok méltatlanul kivántt két száz aranyoknak el engedtetését, hogy sem Köz jóra tzelőző igyekezetek e miatt meg tsökkennyen, kész vagyok én más jó szivű hazafiakkal együtt ezen summának lefizetésére is. – de hálá legyen az Egeknek! Ő Felségének különös kegyelme meg mentett benünket ezen fizetéstől, minekutánna személyesen elejbe terjesztett panaszunkat kegyesen meg halgatta volna. Ezen dolognak jóra lett fordulása nem tsak meg nem kissebíti Extzellentiád nemes lelkűségének nagy voltát, hanem még nagyobb érdemet ád annak az által, hogy azon áldozatjának ha tsak valamely részét-is, hasznosabb végre fordítani fogja Extzellentiád; tudni illik: azon Vármegye mappáinak metzéseikre, mellyek kezünkél vagynak, 's közülök egynehányat Extzellentiád is méltóztatott meg nézni. Eddig is világ elejbe botsátottuk volna azokat, de igazán meg valljuk, nem volt reájok elegendő Költségünk. Most eltökéltük magunkban, hogy, ha ezen első alázatos kérésünknek vártt foganatja leszen Extzellentiád előtt, azoknak le küldéseket Juliusnál tovább nem halasztjuk. Bátorkodunk tehát azoknak ki-metzéseikre, nyomtatásokra, 's illuminálásokra 600 forintokat, tellyes bizodalommal ugyan, de következő magunk lekötelezésével Extzellentiádtól nagy alázatossággal kérni, hogy mi azon hat száz forintokat egy esztendő alatt háládatos szívvvel lefizetjük, és hogy ha a' Környülállások, mellyeket előre nem láthatunk, kényszerítenének benünket tett ígéletünknek valamivel később időre való tellyesítésére, azon esetre egy fél esztendeig való várakozást kérünk alázatosan Extzellentiádtól. Azonban mi készek vagyunk inkább mindeneket el-követni, tsak hogy ígéletünknek egy esztendőnek lefolyása alatt eleget tehessünk. – Mi Extzellentiádnak Kegyességébe – Hazánk jóvára szenteltt igyekezetünket, 's magunkat tovább-is ajánljuk nagy alázatossággal, 's vagyunk

Extzellentiádnak
Bétsben Máj 26^{dik}n. 1793.

Kész háládatos szolgálái
Görög és Kerekes.
(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1793. 05. 26.)

2.

Kegyelmes Gróf!

A' melly Magyar Grammatikát Excellentiádhhoz bátorkodtunk a' múlt esztendő végén küldeni, az még akkor némely dolgok hijjával volt. Küldöm már most az ahoz tartozó Titulust, Nunkovits Püspök emlékeztető képetskéjét, a' Bévezetést, az Előljáró-beszéddel, 's az Errátákkal együtt. Excellentiádnak engedelmet meg nyervén, emlékezetet tettünk Bévezetésünkben köz hasznu igyekezetünkhez mutatott nagy lelkűségéről; de tsak rövideden, hogy természeti szemérmetségét meg ne sértsük. – Ujjra is különös nagy háládatossággal emlékezem Excellentiádnak azon példás hazafui áldozatjáról, 's magamat, Kerekes jó Baráttal együtt további tapasztalt Kegyességébe 's pártfogásába ajánlom

Excellentiádnak
Bétsben Jun. 17^{em} 1795

Kész háládatos szolgálója
Görög mk.
(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1795. 06. 17.)

3.

Kegyelmes Gróf!

Szégyellem, meg vallom, Excellentiádnak Könyvet pénzért adni, kinek úgy is sokkal tartozom hozzá, annyi ízben mutatott kegyességeiért: de mivel Excellentiád, jól tudom, ingyen semmit el nem vesz tőlem, 's Maga már másszor is azt kívánta, hogy azoknak árrát venném számba, ime tellyesitem Excellentiádnak meg újított parantsolatját:

Schwandnert hollandus papiroson, mint a' millyen az enyém vólt, harmintz egy néhány forinton vettük eddig a' Könyvárosnál, de, mint hallok, nints már több nálla olyan papirostra nyomtatott Exemplár. A' Kötése 18 for. került. Én Excellentiádnak azon 6 Tomust nem 48 vagy még több forintért, hanem, a' mennyiben magannak került, 39 forintért adom.

A' Hadi Történetekből író papirostra nyomtatott Exemplár többé nintsen, azért én a' magam Exemplárjával szolgálok Excellentiádnak, mellyben a' Képek is nagy részént hollandus papirostra vagynak nyomtatva. Egy Szakasznak az árra 5 forint volt közönséges papirostra; az író papirostra nyomtatott Szakaszoknak az árra pedig majd még annyira ment; de én ezen egyetlen egy író papirostra nyomtatott Complet-Exemplárt is ugyan azon az árron adom, az az 25 for. A' Huszárok Oszlopa szépen ki van az 1° Szakaszbán rajzolva, mellyért mindenkor különösen járt 2 for. Mind össze tehát 66 forintra megy a' Könyvek árra. A' Magyar Hirmondónak Szakaszait is, az originalis mappákkal együtt nem sokára meg küldöm, ki egyéb eránt vagyok, míg élek

Excellentiádnak
Bétsben Nov. 3^{dik} n. 1795

Kész háládatos szolgálja
Görög mk.

(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1795. 11. 03.)

4.

Kegyelmes Gróf!

A' reám bízni méltóztatott dolgában Excellentiádnak annyiban el jártam, hogy azon Rosmanits Iffiu kívánságát Maga által fel tétettem résszerént Magyar, résszerént pedig Német írásban. Elmentem a' vólt Principálisához is, 's tudakozódtam józan maga viseléséről. Örömmel írhatom Excellentiádnak, hogy azon Úr vele való megelégedését világosan kijelentette. Mondta azt is, hogy se Bachus, se pedig Vénus zászlója alá éppen nem esküdött. Az a' hibája van, úgy mond, hogy örömost dohányozik, és a' miolta a' Chyrurgiából Exament tett, 's maga úra lett, nem igen kedvellette, ha sokat parantsolgattam vele. Mesterségét jól értvén, ide hagyta a' múlt hónapban borbély házomat, 's más úton akarja szerentséjét keresni. – Bátorkodom mind a' Magyar mind pedig a' Német írását is ide zárni.

Bátorkodom azon fel tételnek summáját is közleni Excellentiáddal a' meg jobbitás végett, mellyet ugyan azon egy alkalmatossággal méltóztatott reám bízni Excellentiád: „Egy a' mezei gazdaságot nagyobb és nagyobb tökéletességre vinni kívánó Érdemes Hazánkfia 20 aranyot tesz fel annak jutalomúl a' ki leg jobban ki tudja írtani mind a' vetésekben, mind a' kaszállókban is teremni szokott, 's azokban sok kárt okozó földi bodzát, mellyet a' Deákok Linnéus szerént Sambucus ebulusnak, a' Németek pedig *Attich*-nak hívnak. Szükség, hogy a' Kérdést meg fejtő, *practice* is meg mutassa, a' midőn kívántatik, hogy az általa le írtt mód szerént leg jobban ki lehet a' fenn nevezett gyomot a' vetésekből 's a' kaszállókból írtani. Az ezen tárgyról írni kívánók, ne sajnállják munkájokat a' Magyar Hirmondó Iróihoz leg feljebb is ezen most folyó esztendőnek végezetéig fel küldeni.”

Vagyok, míg élek

Excellentiádnak
Bétsben Febr. 16^{án} 1796.

Kész háládatos szolgálja
Görög mk.

(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1796. 02. 16.)

5.

Nagy Méltóságú Gróf,
Kegyelmes Uram és Pártfogóm!

Hazám jóvára intézett igyekezetemet méltóztatott Excellenciád újjra is előmozdítani; mind igen hasznos, mind igen kegyes segedelme által. Méltóztatott ugyan is Somogy Vármegye eredeti mappáját a' Nemzeti Könyvtárból, mellynek fenn-állását a' Haza Excellenciád felemelkedett Lelkének köszöni, az én számomra ki adatni. Le rajzoltattam én tehát ezt a' nagy szorgalmatossággal készült mappáját Somogy Vármegyének, 's most azt maga eredeti voltában, a' mellyben t. i. kezemhez vettem vala, háládatos szívvél Tekintetes Miller Jakab Úr kezeibe szolgáltattam. – Fogadja el Excellenciád, annyi ízben hozzám mutatni méltóztatott kegyességeiért való szívbéli háládatosságomnak eleven érzéseit, ki még élek, különös mély tisztelettel vagyok

Excellenciádnak
Bétsben Május 18^{án} 1805.

Kész háládatos szolgálja
Görög mk.

(MOL P 623 I. kötet, 9. szám, 31.; 1805. 05. 18.)

ANTAL ALEXANDRA

A *Nyugat* „iskolájának” elvetélt terve (1918). Az 1908-tól 1918 végéig tartó évtized alighanem a modern magyar kultúra betetőzése, olyan periódus, amely kiteljesítette a kiegyezés (1867) után kibontakozott nagyarányú és átfogó fejlődést, és megeremtette a modernitásnak azokat a szervezeti és mentális alakzatait, amelyek új, összetettebb lehetőségeket tartalmazó fejlődési pályát nyithattak volna meg. Ez a fénykorszak azonban a háború elvesztésével derékba tört, s néhány év véres kataklizmája után már csak egy erősen megcsökkentettségű, szerkezetében deformálódott, teljességgel új pályán folytatódott. Ez a törés, egyebek közt a *Nyugat* történetében is megmutatkozott; a hőskorszak, amely máig szólóan megeremtette a lap presztízsét, 1918–19-ben lezárult, s ez a törés sok mindennek még az emlékét is elmosta.

Ilyen, teljességgel elfelejtett fejlemény volt 1918 őszén a *Nyugat*nak az a kezdeménye, melyet legfőbb szervezője, Schöpflin Aladár „iskolánk”-ként, a szervezésben társa, Babits Mihály pedig a „*Nyugat* Iskolája”-ként emlegetett¹ maguk közt. A kísérlet, amelynek történetét, elvetelését e cikk, ha röviden is, fölidézi, látszólag csupán egy *Nyugat* által szervezett előadásorozat lett volna, valójában azonban annál jóval több. Az előadásorozattal, az „iskolával” ugyanis a *Nyugat* arra tett kísérletet, hogy – hasonlatosan a polgári radikálisok és a „vasárnaposok” kezdeményezéseivel² – közvetlen, élőszavas kontaktust teremtsen olvasóival, s mintegy maga alakítsa, nevelje saját olvasóközönségét. Azaz, olvasás- és irodalomszociológiaiul egy saját értékrendje és érdekei szerinti, olvasóit maga mellé fölzárkóztató folyamatos programot indítson el. Ez tehát a *Nyugat* törekvéseinek más síkon való folytatása, s egyben kiegészítése lett volna.

A kísérlet első, ma ismerhető, dokumentuma a *Nyugat* 1918. szeptember 16-i számában olvasható, címe: *Nyugat-előadások*.³ A Figyelő rovatnak ez a rövid híradása névtelen, de amennyire a háttér-információkból és a szöveg nyelvi jellemzőiből megítélhető, Schöpflin Aladár írta. (A közlemény merituma persze közös termék s előzetes megbeszélések eredménye volt, Schöpflin „csak” a megfogalmazást adta, s az ügyet képviselte.) A kezdeményt a szöveg így exponálja: „Az idei ősztől fogva új vállalkozással igyekszik szorosabbra és bensőbbre fűzni a közönséggel való viszonyát a *Nyugat*. Előadás-sorozatot rendez, amelynek folyamán írók, művészek, tudósok, válogatott munkásai szellemi életünknek adják elő az élőszó és a személyes érintkezés közvetlenségével kutatásaik és elmélkedéseik eredményeit. Azt akarjuk, hogy ez előadásokkal a közönség mélyebben bepillantihasson az alkotó munka műhelyébe, tájékozást nyerjen a ma életéből kiforró eszmék irányáról s közvetlen kapcsolatba jusson a hivatalos kulturális szervek funkcióin túleső kultúrunka tényezőivel.”⁴ E terv, bár éppen, hogy csak utal rá, kétségkívül ellenkulturális színezetű és érdekű: „a hivatalos kulturális szervek funkcióin túleső kultúrunka” világába igyekszik bevezetni hallgatóit. (Ez a magyar irodalom úgynevezett „kettészakadásának” fényében válik fontos szemponttá. A *Nyugat* itt saját pozíciójának igazolására és megerősítésére, kiterjesztésére törekszik.) Az előadásorozat, legalábbis nyitányként, a tervek szerint három hónapos lett volna, s 1918. november 2-án indult volna. A cikk megnevezi a vezetőket is: Babits Mihályt és Schöpflin Aladárt, s felsorolja a közreműködő előadókat is: Babits Mihály, Berinkei Dénes, Dienes Pál, Elek Artur, Fenyő Miksa, Földi Mihály, Fülepi Lajos, Füst Milán, Gellért Oszkár, Ignóty, Laczkó Géza, Móricz Zsigmond, Ódry Árpád, Osvát Ernő, Pikler Gyula, Schöpflin Aladár, Tóth Árpád „és még többen mások”.⁵ Ez a – mint kiderült – majdnem végleges lista a *Nyugat*-mainstream neveit tartalmazza, csak Ady hiányzik innen (aki akkor már nagybeteg volt), s pluszként egy-két olyan név szerepel rajta, amelynek viselője a lap története szempontjából pusztán kiegészítő embernek tekinthető. De ha

¹ Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei, sajtó alá rend. Balogh Tamás, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004, 190, 191.

² Olyan szervezetekre lehet itt gondolni, mint a Galilei Kör, a Szellemtudományok Szabad Iskolája stb.

³ *Nyugat-előadások* = *Nyugat*, 1918. szeptember 16., 455–456.

⁴ *Uo.*, 455.

⁵ *Uo.*, 455.

jól belegendolunk, Berinke Dénes kivételével, ezek (Dienes, Ódry, Pikler) itteni helye is indokolt. Hetenként öt előadást akartak tartani. „Az előadandó tárgyak terjedelméhez mérten lesznek hosszabb, az egész sorozaton végigfolyó előadások s lesznek rövidebb, egy-két-három órára terjedő előadások is.”⁶ A részvételi díj 400 korona, a *Nyugat* előfizetői számára 300 korona, s ez az összeg havonkénti részletekben is fizethető – mondja a program. Kiderül az is, „beiratkozni” a *Nyugat* kiadóhivatalában lehetett, ott szolgáltak fölvilágosítással az esetleges érdeklődőknek is. A közlemény három fontos közléssel zárul. (1) „Az előadások részletes tervét, minden szükséges tájékoztatással, legközelebb fogjuk közrebocsátani.” (2) „A három hónap leteltével az előadás-sorozatot folytatni szándékszunk.” S végül: (3) „Ajánljuk előadásainkat olvasóink szíves figyelmébe.”⁷

Az előadások tematikájának „legközelebbre” való ígérese lehetett figyelemfelkeltő s fönntartó marketingfogás is, de – mint kiderült – egyes részletek ekkor még tisztázatlanok voltak. Schöpflin szeptember 21-én legalábbis így írt a Szekszárdon betegeskedő Babitsnak: „Kedves Barátom, mint a *Nyugat* legújabb számában láthattad, megkezdtük iskolánk beharangozását, s most már nagyobb arányokban akarjuk folytatni a reklámot. Az október 1-jei számban már részletes prospektust akarnék közölni, s azért kérek, tudasd velem lehetőleg sürgősen a te előadás-sorozatod címét. Természetesen úgy állítottalak a tervezetbe, hogy a te előadásaid végig fognak menni az egész sorozaton, tehát 12 előadásra számítunk.”⁸ Schöpflin e sorai egyébként is fontosak. Egyértelművé válik, ő volt „iskolánk” első számú szorgalmazója, az ügy mozgatója, de kiderül az is, ekkor már formálódott Babitscsal való szövetkezése, amely a *Nyugat* Ady utáni korszakának azután mindvégig meghatározó tandemje maradt. (Mint a későbbiekből látni fogjuk, ez egyúttal Ignotus és Osvát részleges háttérbe szorulásával járt együtt.) Babits azonban ekkoriban betegeskedett (s egyébként is rossz levélíró volt), válasza csak késedelmesen született meg. Schöpflinhez írott (sajnos keltezetlen) levelében, már az október 1-jei szám lapzártája után, mindenesetre így reagált: „Mi újság Budapesten? A *Nyugat* Iskolája megmozdult-e már? Restellem, hogy nem segíthettem, ha valami előmunkálat volt: de október elsejétől már rendelkezésedre állok. Azt is restellem, hogy nem írtam meg mindezeideg előadásom címét: *A filozófia a mai kultúrában*. De egyébiránt nem haragszom meg, ha kedved szerint valami más címet nyomtatsz oda: a témát ebből körülbelül sejtöd.”⁹ A levél fontos momentuma, hogy – ezek szerint – témáját maga Babits választotta meg, a filozófiai (!) tematika az ő akkori preferenciáiból fakadt.

Az októberi 1-jei *Nyugat* azonban Babits késedelme miatt hallgatott az előadássorozatról, s csak a következő, október 16-i szám tért vissza rá. Az újabb beharangozó¹⁰ címe ugyanaz maradt, ami az első alkalommal is volt (*Nyugat-előadások*), de a szöveg most nem az úgynevezett laptestben jelent meg, hanem a B/2-re helyezték el – itt viszont a szöveg tipográfiaailag hangsúlyosabb megjelenést kapott. A cím nagyméretű, kővér betűkből lett szedve, így azonnal fölhívja magára a figyelmet, s a „vezetők”, Babits és Schöpflin neve is erőteljesebb tipográfiát kapott. Maga a szöveg lényegében az első közlemény némileg rövidített változata, megismétli annak fontosabb elemeit. Teljesen új elem viszont, hogy itt már a konkrét előadás-terv is megjelenik, címeikkel, előadás-számmal. Ez az újabb, immár „végleges” lista beavat a szervezők elképzeléseibe:

Babits Mihály: A filozófia a mai kultúrában. 12 előadás.

Beck Ö. Fülöp szobrászművész: A szobrászat köréből. 1 előadás.

Dr. Dienes Pál egyetemi rk. tanár: A tér és idő a mai fizikában. 3 előadás.

⁶ *Uo.*, 455.

⁷ *Uo.*, 456.

⁸ *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, 190.

⁹ *Uo.*, 192.

¹⁰ *Nyugat-előadások = Nyugat*, 1918. október 16., B/2

- Elek Arthur: A művészeti stílus. 3 előadás.
 Dr. Fenyő Miksa: Mit olvassunk? 2 előadás.
 Földi Mihály: Dosztojevszkij 3 előadás.
 Fülep Lajos: Az impresszionizmus. 3 előadás.
 Füst Milán: Írás közben. Műhelytanulmány. 1 előadás.
 Gellért Oszkár: A sajtó. 1 előadás.
 Ignotus: Heine. 1 előadás.
 Báró Kornfeld Móric: Vallás és szocializmus. 1 előadás.
 Laczkó Géza: A regény. 3 előadás.
 Ódry Árpád: A beszéd művészete. 3 előadás.
 Osvát Ernő: Kritikai szempontok. 1 előadás.
 Pikler Gyula egyetemi tanár: 1. Mi módon vesszük észre, hogy valami nincs? – 2. Mi módon vesszük észre, hogy valami van? 2 előadás.
 Schöpflin Aladár: A modern magyar irodalom kialakulása. 12 előadás.
 Tóth Árpád: A műfordítás. 1 előadás.

A lista érdekessége (az első névsorhoz képest), hogy Berinkey Dénes (és Móricz Zsigmond!) kimaradt, Beck Ö. Fülöp és Kornfeld Móric viszont bekerült az előadók közé. Mindkét „új” előadó a *Nyugat* belső köréhez tartozott, bár egyikük sem volt író. A szobrász Beck volt az, aki a *Nyugat* nevezetes, az illusztrációkban máig visszaköszönő emblémáját megcsinálta, Kornfeld pedig a lap egyik fontos anyagi támogatója, gazdasági biztonságának megteremtője volt. (Van adat rá, hogy a *Nyugat* szűkebb körének rendszeres, fehér asztal melletti összejövetelein is részt vett.) Kornfeld egyébként, valószínűleg, azt a szerepet vette át előadóként, amelyet Schöpflinék eredetileg Berinkeynek szántak. Ez a közélet, a „politika” felé nyitotta ki a tematikát. Móricz kimaradására e pillanatban nincs magyarázatunk. Neki, írói rangja és Schöpflinnel való barátsága miatt mindenképpen itt lett volna továbbra is a helye. Elképzelhető, hogy személyes viszonyai alakultak úgy, hogy nem vállalhatott előadást, de az sem teljesen kizárható, hogy esetleg Babitscal szemben voltak főntartásai.

A szövegből kiderül (s ez új elem), hogy hetenként öt előadást terveztek, „hétfőtől péntekig 6–7 óra között”. Azaz havi négy, összesen tizenkét héttel számolva hatvan előadással kalkuláltak. Ha azonban összeadjuk a megadott számokat, csak 53 előadás jön ki – hét előadás helye tehát üres. A megadott tematikából s az előadásszámokból bizonyos következtetések így is levonhatók. Egyértelmű, hogy Babits és Schöpflin minden héten tartott volna előadást. Valószínű, hogy Dienes, Elek, Földi, Fülep Laczkó, Ódry havonként egyszer lépett volna föl az előadói katedrara. Hogy a többiek mikor kerültek volna sorra, kiszámíthatatlan. Csak föltételezhető, hogy időben sem Fenyő, sem Pikler két-két előadása nem húzódott volna nagyon szét. Fenyő is, Pikler is két, egymást követő héten szerepelhetett volna. De azt, hogy egy-egy hét tematikáját mennyire tervezték homogénnek, illetve eleve változatosságra törekedtek-e, nem tudjuk megmondani. Ami biztos: a programot Babits és Schöpflin dominálta. Az előbbi a modern kultúra filozófiai alapjairól, az utóbbi pedig voltaképpen a *Nyugat* s előzményei irodalomtörténetét vette volna számba. Kétségtelen, mindkettőnek komoly aktualitása volt, mindkettőre valós igény lehetett írók s olvasók körében egyaránt. (Ne feledjük, a magyar szellemi élet korszakváltás előtt állt, ennek jelei már mutatkoztak.)

Új eleme a közleménynek, hogy a részvételi lehetőségek időközben módosultak, differenciálódtak. „Egyes előadásokra is be lehet iratkozni, óránként 10 K, a *Nyugat* előfizetői részére 8 K díjért.”

Ez a nagy reményekre jogosító tervezgetés azonban hamar komoly akadályokba ütközött, a háború elvesztésének nyilvánvalóvá válása, majd az úgynevezett őszirózsás forradalom kitörése alapvetően megváltoztatta a külső föltételeket. Maga a *Nyugat* is csak összevonva, november közepén jelent meg legközelebb. Ebben az összevont, november 1–16-i számban ugyan az iskola

terve még szerepel¹¹ (kis módosításokkal az előző számban közölt ismertetőt nyomtatták le újból, s megint a B/2-n helyezték el a szöveget), de egy apró, ám fontos változás történt. Az előadássorozat megkezdése egy hónappal kitolódott. A közlemény immár így kezdődött: „A *Nyugat* munkatársai, írók, művészek és tudósok, nagyarányú előadás-sorozatot tartanak folyó év december 2-ikától 1919. február végéig.” Ez a bejelentés, fontosságára való tekintettel, *A Nyugat hírei* közt is megjelent: „A *Nyugat* előadásai, melyek iránt közönségünkben nagy érdeklődés mutatkozik, december elejére halasztódtak el.”¹² Nem sokkal később azonban már az is bizonyossá vált, az egész kezdeményt bizonytalan időközönként el kell napolni. A legközelebbi, december 1-ji számban, megint *A Nyugat hírei* közt, már ez a döntés kapott nyilvánosságot: „A *Nyugat*-előadásokat a megváltozott viszonyokra való tekintettel, bizonytalan időre elhalasztottuk. Azoknak a beiratkozónak, akik az előadások megkezdését nem óhajtják bevárni, a befizetett díjak a *Nyugat* kiadóhivatalában rendelkezésükre állanak.”¹³

Egy lehetőség ezzel örökre megsemmisült, az „iskola” terve irreálissá vált. Maga a *Nyugat* is új kontextusban folytathatta csak útját.

Az elvetélt terv – kudarc ellenére – kínál néhány tanulságot. Az egyikre, a *Nyugat* irányításában megmutakozó belső átrendeződésre, azaz Babits és Schöpflin előtérbe, Ignotus és Osvát háttérbe kerülésére már utaltunk. Itt ezt megerősíthetjük. Ignotusnak és Osvátnak 1-1 órás jelenléte a programban mindenképpen rangjukhoz nem illő, „alultervezett”. Ha ehhez hozzávesszük Ady hamarosan bekövetkező halálát, a változás nagysága aligha értékelhető túl. (Különösen föltűnő Ignotus passzivitása. Ő csak egyetlen előadást vállalt, s az sem a tőle megszokott programatikussá vagy polemikussá karakterű megszólalást ígért. Bár lehet, hogy a magyarázat „egyszerű”, témaválasztása csak a költészethez való eredendő, de irodalompolitikus szerepe által elfedett hajlamainak aktivizálódását jelzi.) A proklamált tematika azonban ezen túl is ad lehetőséget néhány következtetés levonására. A tematika gondolkodástörténeti szempontú filológiai elemzése persze szükségképpen szétfeszítené e kis cikk kereteit. Itt ezekre csak utalni lehet.

Mindenekelőtt: érdekes, hogy Babits nem irodalmi, hanem filozófiai előadásokat hirdetett meg, s a programban rajta kívül is voltak még előadók, akik nem irodalmi és/vagy művészeti, hanem elméleti témákkal léptek volna föl. Dienes Pál, horribile dictu, egyenesen fizikai (igaz, elméleti fizikai) tárgykör előadója lett volna, Pikler pedig saját észlelés-lélektani elméletével csatlakozott az „iskolához”. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy az, amivel Dienes előállt, az elméleti fizikának az a problematikája volt, amelyik Einsteinhez, a relativitáselméletéhez vezetett. Ez a *Nyugat* részéről igen modern opciónak tekinthető. (Ő egyébként alighanem Babits révén került az előadók közé, szerepeltetése tehát Babits ekkori elméleti érdeklődésének is indirekt igazolása.) Pikler föltehetően Ignotusszal tartott barátsága révén válogatódott be. Annál inkább föltűnő azonban, hogy Ignotus másik barátja, a Piklernél akkor már „modernebb” s gondolkodástörténetileg érdekesebb Ferenczi Sándor nem került be a körbe. Ez a választás alighanem Babitsnak a pszichoanalízissel szemben mutatkozó fönntartásait, de legalábbis ambivalenciáját jelzi. Fontos kérdés azonban, maga Babits miről beszélt volna három hónapon át? A modern filozófia történetét adta volna elő? Lehet, de egyáltalán nem bizonyos. Azt azonban tudjuk, ekkoriban Kanttal foglalkozott; *Az örök béke*, amelyet ő fordított és jegyzetelt meg, kevéssel előbb, 1918 nyarán jelent meg.¹⁴ Ehhez írott bevezetése pedig, amely Babits aktuális maga-

¹¹ *Nyugat-előadások* = *Nyugat*, 1918. november 1–16., B/2.

¹² *A Nyugat hírei* = *Nyugat*, 1918. november 1–16., 708.

¹³ *A Nyugat hírei* = *Nyugat*, 1918. december 1., 766.

¹⁴ KANT, Immanuel, *Az örök béke*, fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Babits Mihály, Bp., Új Magyarország Rt., 1918 (Természet és társadalom) – A megjelenés időpontját a könyvhöz tartozó aprónyomtatvány (reklámcédula) kétségtelemé teszi.

tartása szempontjából igen beszédes, elárulja, hogy számára Kant tanulmányozása a „konzisztens és erkölcsös emberi cselekvés és élet” problematikáját jelentette. A Kantból általa leszűrt tanulságok pedig nemcsak a „cselekedj erkölcsösen” elv posztulátumként való előtérbe kerülésével jártak, de a „hit” és a „kötelesség” összekapcsolódásával, „a »minden mindegy« világnézet” elutasításával, a „szabadsághoz és függetlenséghez való jog” szerepének fölértékelődésével is. S – aktuális gyakorlati síkon – a folyamatos reformkényszer fölismerésével.¹⁵ Bármily paradox is a dolog, de tény, itt, a kantizáló Babits gondolkodásában rejlik mind Babits háborúvégi „radikalizálódása”, mind – utóbb – „konzervatív” fordulata. (Poétikai síkon pedig alighanem itt rejlik Kosztolányival való szembekerülése elvi oka is.) Nagy a valószínűsége tehát, hogy előadássorozatában ez a problematika valamiképpen megjelent volna.

Az előadni tervezett anyag másik oszlopa kétségkívül Schöpflin szociológizáló modern irodalomtörténete lett volna. Ez a témaválasztás természetes és logikus folyamánya volt addigi kritikai munkásságának. Nem véletlen, hogy ha jóval később is, de pályája vége felé e tárgykör monográfiáját¹⁶ is elsőként ő írta meg. Itt említendő meg, hogy szövetsége Babitscal nem pusztán a jelentős költő irodalmi elismerésén alapult, hanem az aktuális fejleményekhez való személyes viszony bizonyos lényegi rokonságán is. Az irodalmi és művészi műhelymunka egyes kérdéseinek és területeinek programba kerülése a *Nyugat* profiljából, de Babits és Schöpflin esztétikai gondolkodásának szerkezetéből is magyarázható.

Nyitott (bár történelmietlen) kérdés, mi lett volna, ha ez az „iskola” realizálódhatott volna s tartósan jelen lehetett volna a magyar irodalmi életben? Hogyan alakult volna a *Nyugat* irányultsága? A munka közben formálódó tapasztalatok miképpen alakították volna a lap arculatát? Mindezek a kérdések ma már megválaszolhatatlanok. Két sejtés azonban megkockáztatható. Az egyik: a kísérlet bizonyos elemei tovább éltek, illetve később (némileg más formában) realizálódtak. (Itt a Babits–Schöpflin ket-tős „összeállásra”, illetve a *Nyugat*-Barátok Köre megszervezésére lehet utalni.) A másik: e kísérlet megghiúsulása (a lap történeti kontextusának kedvezőtlen alakulásával összekapcsolódva) mindenképpen kedvezőtlenebb pályára helyezte a lapot. Az 1919 utáni *Nyugat* már soha nem érte el a hőskor színvonalát, irodalmi és intellektuális gazdagságát. „Szürkébb”, redukáltabb lett.

LENGYEL ANDRÁS

¹⁵ Vö. pl. KANT 1918, i. m. 9, 10, 11. (Az egész Bevezetést l. 3–12.)

¹⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Grill, 1937. Ilyen irányú érdeklődését jelzi, hogy a téma egy vázlatát már 1924-ben megírta: *A magyar irodalom a huszadik században* = *Nyugat*, 1924. június 16.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2012-ben

Rövidítések:

- A.Acad.Paed.Aagriensis = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis.
Sectio scientiarum medialium
- GeodKart = Geodézia és Kartográfia
- HK = Hadtörténelmi Közlemények
- HadtörtMúzÉrt = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője
- It = Irodalomtörténet
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- KF = Könyvtári Figyelő
- KKK = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
- KN = Könyv és Nevelés
- MG = Magyar Grafika
- MKsz = Magyar Könyvszemle
- MNyelv = Magyar Nyelv
- MTud = Magyar Tudomány
- MVizjel = Magyar Vizjel
- MúvtörtÉrt = Művészettörténeti Értesítő
- Az identitás forrásai... = Az identitás forrásai. Hangok, szövegek, gyűjtemények / szerk. BOKA László, FÖLDESI Ferenc, MIKUSI Balázs. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2012. 263 p. ill. (Bibliotheca scientiae & artis)
- Médiumok, történetek... = Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére / szerk. PUSZTAI Bertalan. Szeged: SZTE Kommunikáció- és Médiatud. Tansz., 2012. 470 p. ill.
- Örökség és küldetés... = Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon / szerk. ILLÉS Pál Attila és JUHÁSZ-LACZIK Albin. Bp.: METEM, 2012. 1–2. köt. 1233 p. (Művelődéstörténeti műhely Rendtörténeti konferenciák)
- Sylvae typographicae... = Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából / szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: Argumentum–OSZK–MTA Irodtud. Int.–MOKKA-R Egyes., 2012. 148 p. ill. (A Magyar könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 5.)
- Tékák az időben... = Tékák az időben. Sepsiszentgyörgyi könyvtárak, a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig / összeáll. DEMETER Lajos. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó, 2012. 209 p. ill.

- A tiszántúli református... = A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Tanulmányok / szerk. MONOK István. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 255 p. ill. (Kulturális örökség)
- A vállalkozó és a kultúra... = A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878) = Der Unternehmer und die Kultur. Gusztáv Heckenast, der legendäre Verlagsunternehmer (1811–1878) = The entrepreneur and culture. Gusztáv Heckenast, the legendary publisher (1811–1878) / szerk. LIPTÁK Dorottya. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 343 p. ill. (Kulturális örökség)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BÁNFI Szilvia: Negyven év „adalékirodalma” az RMNy S(upplementum) tételeiben = Sylvae typographicae... 123–140. ill.
- BARDOLY István: Hoffmann Edith két levele = MűvtörtÉrt (61.) 2012. 2. 313–317.
- BERNÁT István, B. et al.: Média, kultúra, kommunikáció. Bp.: Libri, 2012. 507 p. Történeti áttekintéssel
- BRIGGS, Asa – BURKE, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig. 2. bőv., átd. kiad. Bp.: Napvilág, 2012. 460 p. ill.
- ETÉNYI Nóra, G.: A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban = Aetas (27.) 2012. 4. Az információtörténelem évtizede. 122–143.
- FÖLDEVÁRI Sándor: A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraújkori kapcsolatainak tükrözője = Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére / szerk. DONCSEV Toso et al. Bp.: Bolgár Kult. Fórum, 2011. 192–207.
- GLASER Tamás: A könyv szerepe a magyarországi görög diaszpóra életében = Görög diaszpóra Közép-Európában / szerk. FOKASZ Nikosz. Bp.: ÚMK, 2012. 51–62.
- HELTAI János: Lölki okulár = Sylvae typographicae... 53–62.
- HELTAI János: A perikópakutatás lehetséges kontextusai és módszere = Publ.Univ.Miskolciensis (17.) 2012. 1. 20 éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen. 45–50.
- KÄFER István: A Régi Magyarországi Nyomtatványok hungaroszlavakológiai gyakorlata = Sylvae typographicae... 103–106.
- KESZLER Borbála: Az intonációs-szünetjelölő írásjelhasználat bizonyítékai a régi (főként 16. századi) magyar nyelvemlékekben = Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngékezdési időig / szerk. MARKÓ Alexandra. Bp.: ELTE BTK–MTA Nyelvtud. Int., 2012. 267–276.
- KNAPP Éva: XVI–XVII. századi nem hungaricum nyomtatványok a budapesti Egyetemi Könyvtárban = KKK (21.) 2012. 4. 48–52.
- KOVÁCS Eszter: Slovensko–české incipity v maďarské národni retrospektívni bibliografii, RMNy-STU = Brneňská hungaroslavistika a česko–slovensko–maďarské vzťahy / eds. István KÄFER, Ivo POSPIŠIL. Segedin: Gerhardus, 2012. 75–86.
- Szlovák–cseh incipitek a magyar nemzeti retrospektív bibliográfiában
- KOVÁCS Zsuzsa: A budai mufti könyvtára a bolognai Marsili-gyűjteményben = Identitás és kultúra a török hódoltság korában / szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia. Bp.: Balassi, 2012. 50–86.
- LENGYEL Zsolt, K.: Hungarikakutatás és hungarológia Németországban = Gondolatok a hungarológiáról. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. / szerk. MONOK István, NYERGES Judit, SIPOS Gábor. Bp.: Nk. Magyarstud. Társ., 2012. 143–173.
- Megjelent még: Emigráció, szórvány, hungarológia. Válogatott írások, 1985–2012 / K. LENGYEL Zsolt. Bp.: Ráció, 2012. 232–248.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp.: Balassi, 2003–13., Vízkeleti-kódex–Zsombori: pótlás. 2012. 424 p. ill.

- MONOK István: Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakulásában Magyarországon a 18. században = *Médiумok, történetek...* 75–92.
- SMOHAY Péter: Egy újra előkerült Balassi-töredék = *MKsz* (128.) 2012. 2. 263–267.
- Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából / szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp.: Argumentum–OSZK–MTA Irodud. Int.–MOKKA–R Egyes., 2012. 148 p. ill. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei; 5.)
- SZÁRAZ Orsolya: Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2012. 361 p. (Csokonai könyvtár; 49.) Műveinek magyarországi kiadásai és művei magyarországi katolikus gyűjteményekben
- ZVARA Edina: Ferencesek Szakolcán a korai újkorban. Bp.: METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2012. 182 p. ill. (METEM–könyvek; 79.)
- katalógusa = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen / szerk. TÜSKÉS Gábor et al. Bp.: Universitas, 2012. 313–336.
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: 19. század előtti magyar vonatkozású jiddis irodalom. Annotált bibliográfia = „A szívnek van két rekesze”. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából / szerk. KOLTAI Kornélia. Bp.: L’Harmattan–M. Hebraisztikai Társ., 2012. 309–325.
- A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, 1705–1944 / összeáll. LAKATOS Éva. Bp.: OSZK, 2010–
3. köt. N–Sza. 2012. XII, 388 p.
- Régi magyarországi nyomtatványok / MTA–OSZK = Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum / Academia Scientiarum Hungarica–Bibliotheca Nationalis Hungariae Széchényiana. Bp.: Akad. K., 1971–
- 4., 1656–1670 / V. ECSEDY Judit és KÁFER István közreműk. szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. 2012. 1361 p. ill.
- Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok**
- „Füben, fában...”. Művészi növényábrázolások a Somogyi-könyvtár régi és ritka könyveiben. Kiállítás a Somogyi-könyvtárban, 2012. július 17–október 22. / rend., ism., szerk. SZÓKEFALVINAGY Erzsébet. Szeged: Somogyi-kvt., 2012. 28 p. ill.
- A füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya = Altbücherbestand der Bibliothek des Franziskanerklosters und des Burgmuseums in Füleke = Fond starých knih Františkáneho kláštera vo Fil’ákové. Katalógus = Katalog = Katalóg / összeáll. MARTI Tibor; szerk. MONOK István. Eger: EKF, 2012. CXIV, 641 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei = Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken; 7.)
- HEGYKÖZI Ilona–KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2011-ben = *MKsz* (128.) 2012. 4. 497–515.
- KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: Az ismeretlen Mikes. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kamarakiállításának
- Cenzúratörténet és más jogi szabályozások**
- BUZINKAY Géza: Harc a sajtóreform körül, 1914 = *Médiумok, történetek...* 282–292. ill.
- JAKAB Éva: Szerzők, kiadók, kalózok. A szellemi alkotások védelmének kialakulása Európában. Bp.: Akad. K., 2012. 204 p. ill. (Értekezések a jogtudomány köréből)
- KLEIN Tamás: Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához. 1., 1919–1931 = *In Medias Res* (1.) 2012. 2. 182–198.
- MARJANUCZ László: A magyarországi szabadelvű rendiség egy dokumentuma. Gömör megye 1794-i beadványa a Helytartótanácsnak a sajtószabadság ügyében = *Képek, szövegek, olvasatok* / szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga, SZÁSZ Géza. Szeged: JATEPress, 2012. 91–98.
- NÓTÁRI Tamás: Debates and proposals of Hungarian jurisprudence on copyright in the first decades of the 20th century = *Publ. Univ. Miskolciensis* (30.) 2012. 1. 93–113.
- SÍPOS Anna Magdolna: Miről vallanak a könyvtári katalógusok? = *MNapló* (24.) 2012. 10. 22–25.

VADERNA Gábor: Votum separatum. Gróf Dessewffy József, a sajtószabadság és az angol példa = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás / szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton. Bp.: Ráció, 2011. 271–299.

Könyvtörténet

Kéziratosság, kódexek

BOLONYAI Gábor: Bonfini Héródiános-z-fordításáról = MKsz (128.) 2012. 2. 190–211.

BUJTÁS László Zsigmond – GELLÉRFI Gergő: Insturkció Hollandiába induló peregrinus számára, 1689 és 1702 között = Lymbus 2011. 208–243.

CZAGÁNY Zsuzsa: Töredék, kódex, ritus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága = Zenetud. Dolgozatok 2011. (2012.) 123–141. ill.

DÉRI Balázs: P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei [1–3.] = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 1. rész: 1. 33–38.; 2. rész: 3. 241–250.; 3. rész: 4. 343–352.

Érsekújvári kódex, 1529–1531. / Bev. MADAS Edit, HAADER Lea, közreműk. ROZSONDAI Marianne, WEHLI Tünde. Bp.: MTA Nyelvtud. Int.–MTAK–Tinta Kvk., 2012. 1233 p. ill. (Régi magyar kódexek; 32.) + a digitalizált változat CD-ROM-on

A bevezetőben a kódex leírásával, történetének, szerkezetének és tartalmának ismertetésével

FALVAY Dávid: Árpád-házi Szt. Margit és Marguerite Porete = „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / szerk. BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely. Pécs: Kronosz, 2012. 151–161. ill.

AZ ÖNB MS. Palat. 15093, a nápolyi Biblioteca Nazionale di Napoli MS XII. F5 valamint az OSZK MS Oct. Ital 15 jelzetű dokumentumáról

FALVAY Dávid: Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben. Bp.: ELTE BTK Olasz Nyelv és Irod. Tansz., 2012. 268 p.

FEKETE Csaba: A délvidéki graduálok és a viszonyítás megoldatlanságai = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 1. 47–70. ill.

FEKETE Csaba: A nagydobozai graduál Psalteriuma = Acta Papensia (12.) 2012. 1/4. 91–117. ill.

FEKETE Csaba: Örvendezzünk körösztényök. Dél-

vidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében. Debrecen: DE M. Nyelvtud. Tansz., 2012. 237 p. ill. (Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok; 15.)

FÖLDVÁRY Miklós István: Egy hiányzó láncszem. Az MR 124-es zágrábi pontifikále = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 4. 383–416. ill.

GYIMESI Emese: Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában = ItK (116.) 2012. 1. 83–91.

HAADER Lea: A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadási jelenségeiben = Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet / szerk. BALÁZS Géza, VESZELSZKI Ágnes. Bp.: M. Szemiotikai Társ., 2012. 143–149. ill.

KEGYESI Erika – KOVÁTS Judit – HENCZEL Ildikó: Selmeczi diákemlékkönyvek, valétakönyvek és valétaívek = Docere et movere. Bölcsészeti- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára / főszerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária. Miskolc: ME BTK, 2012. 73–87. ill.

KELEMEN Áron: Mellicense et justinense – liturgia és fegyelem. Tolnai Máté 1506-os breviáriumának eredete = Örökség és küldetés... 1. köt. 219–235. ill.

KERTÉSZ Balázs: Magyarországon készült 16. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban = MKsz (128.) 2012. 2. 212–233.

KISS Dániel: A Renaissance manuscript of Catullus, Tibullus and Propertius: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Codex latinus medii aevi 137 and Cologny, Bibliotheca Bodmeriana, MS. Bodmer 141 = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. (52.) 2012. 3. 249–271. ill.

KOVÁCS Andrea: A Csatári Biblia hangjelzett tételei = MEgyházzene (19.) 2011/2012. 1. 39–46. ill.

KOVÁCS Sándor: Kéziratok graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban = Református Szle (104.) 2011. 4. 423–439. ill.

LAUF Judit: Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése. A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör = MKsz (128.) 2012. 2. 234–255.

MÁNDITY Zorán: Zsoltáridézetek a kora újkori emlékkönyvekben = Mű & szerző. Fialat kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Bp.: ELTE BTK Régi M. Irod. Tansz., 2011. 107–112. ill.

- MIKÓ Gábor: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez = Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára / szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András. Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. 573–586.
- NAGY Ilona, M. – VARGA Teréz: Árpád-házi Szent Margit legenda vetusának szövegkiadásáról. A magyar nyelvű Margit-legenda tanulása = ItK (116.) 2012. 1. 27–39.
- POSTMA, Ferenc: In tantis mundi tumultibus... A Franekerben tanult magyarok legkorábbi emlékkönyvi bejegyzései: öt inscriptió Michaël Corvinus Album Amicorumában, 1624 = Református Szle (105.) 2012. 6. 589–598. ill.
- RÁCZ György: Pannonhalmán őrzik-e a legrégebbi magyarországi papíroklevelet? = Örökség és küldetés... 1. köt. 181–188. ill.
- ŠORBAN, Elena Maria: Erdélyi középkori katolikus gradualé-kódexek = Református Szle (104.) 2011. 4. 417–422. ill.
- SZELESTEI N. László: Mákóczy Imre és Maracsκό Anzelm verses embléma-füzére Sajghó Benedek főpát köszöntésére = Örökség és küldetés... 2. köt. 792–802. ill.
- SZENTGYÖRGYI Rudolf: A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele. Legelső hazai nyelvemlékünk? [1–2.] = MNyelv (108.) 2012. 1. rész: 3. 303–322.; 2. rész: 4. 385–399.
- TAKÁCS László: Megjegyzések Bartolomeo Fonzio Tadeus vel de locis Persianis című művének szövegtörténetéhez = Classica, mediaevalia, neolatina 2012. 6. Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. 215–222.
- TÖRÖK Zsuzsa: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének 1814-es másolata. Kézirattörténet = Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről / szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla. Bp.: Reciti, 2011. 427–434.
- VESZPRÉMY László: A Képes Krónika és Anonymus kéziratának utóéletéhez = Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára / szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András. Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. 587–596. ill.
- ZVARA Edina: Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása, a Kissded Lélektudomány a Gyermekek Számára = Médiumok, történetek... 64–74. ill.
- Nyomda-, nyomdászattörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- PERSOVITS József: Magyar betűművészek a 15–19. században = Lupe 2012. 48. 24–26. ill.
- 16. század*
- BÁNYI Szilvia: Ötszáz éve született a reformátor nyomdász, Huszár Gál = MG (56.) 2012. 6. 70–74. ill.
- PERGER Péter: Az első szebeni nyomda betűi és díszei = MKsz (128.) 2012. 4. 417–425. ill.
- 17. század*
- ECSEDY Judit, V.: Hetven év nyomdai körképe és mérlege: 1601–1670 = Sylvae typographicae... 11–33. ill.
- ECSEDY Judit, V.: Az Öreg graduál (1636) mint nyomdatörténeti különlegesség = Református Szle (104.) 2011. 4. 363–371. ill.
- 19. század*
- RÓZSA Mária: „Közfényt gyarapítani”. Beimel József és Kozma Vazul pesti nyomdájának története és nyomtatványai, 1830–1864. Bp.: OSZK–Gondolat, 2012. 414 p. ill. (Nemzeti téka)
- SIMON Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1801–1900 = Hungarian printers’ and publishers’ devices, 1801–1900. Bp.: OSZK–Balassi, 2012. 396 p. ill.
- SZECSKÓ Károly: Luga László, az egri Érseki Kő- és Könyvnyomda igazgatója = MKsz (128.) 2012. 4. 487–493.
- 19–20. század*
- TIMKÓ György: A magyarországi nyomdagépgyártás krónikája. Bp.: Magánkiad., 2012. 151 p. ill.
- 20. század*
- PERSOVITS József: Magyar betűművészek a 20. században = Lupe 2012. 49. 24–26. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, ex libris**
- ARATÓ Antal: Madách Imre és a Tragédia a kisgrafikákon = XIX. Madách Szimpózium. Kecskemét, 2011. április 15., Szeged, 2011. október 15. /

- szerk. BENE Kálmán, MÁTÉ Zsuzsanna. Bp.: Madách Irod. Társ., 2012. 79–84. ill.
- BRATHOVÁ, Barbara: Az illusztrációk magyar fedjelme. Kass-könyvek a BIB-en = Art Limes (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.: a képiró: Kass János. 1. rész, 71–75. ill.
- CSAPODY Miklós: „A borítólap Cseh Gusztáv munkája” = Korunk (Cluj) (22.) 2011. 2. 86–98.
- DIAN Viktória: Az aranylevele. Jaschik Álmos Toldi-illusztrációról = Art Limes (8.) 2011. 4. Könyvillusztráció – gyermekkönyv-illusztráció 10. 5–9. ill.
- A képiró: Kass János = Art Limes 1. rész: (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.; 2. rész: (9.) 2012. 3. Tematikus számok
- KNAPP Éva – TUSKÉS Gábor: The iconography of King Saint Stephen I in prints 1450–1700 = Centers and peripheries in European Renaissance culture. Essays by East-Central European Mellon Fellows / ed. György E. SZÖNYI, Csaba MACZELKA; publ. Research Group for Cultural Iconology and Semiography Institute of English and American Studies University of Szeged. Szeged: JATEPress, 2012. 255–273. ill.
- Könyv, grafika, könyvművészet Erdélyben. 1919–2011 / szerk. KÁNTOR Lajos. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2011. 267 p. ill.
- KRATOCHWILL Mimi: A fények és árnyékok játékaival. Csernus és az illusztráció = Art Limes (8.) 2011. 4. Könyvillusztráció – gyermekkönyv-illusztráció 10. 19–27. ill.
- Csernus Tibor (1927–2007)
- LENKEY István: Grafika és ex libris Debrecenben a rézmetsző diákoktól a második világháborúig = Kisgrafika (51.) 2012. 4. 6–9. ill.
- MIKÓ Árpád: Perényi Ferenc váradi püspök eltűnt missaléja = MűvtörtÉrt. (61.) 2012. 2. 291–311. ill.
- ŐZE Eszter: Az Admonti biblia: cod. ser. nov. 2701–2072 = Helytállás. Tanulmányok a XII. Eötvös Konferencia történeti üléséről / szerk. LÁSZLÓ Gábor, TORONYI Alexandra. Bp.: Eötvös Collegium Történész Műhely, 2012. 93–119. ill.
- PAPP Júlia: Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa. Bp.: Argumentum–MTA Bölcsészettud. Kutatóközp., 2012. ill.
1. köt. 579 p.
2. köt. 608 p.
- PÓCS Dániel: A Didymus-corvina. Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában. Bp.: MTA BTK Művészettört. Int., 2012. 464 p. ill.
- RÉVÉSZ Emese: Csók István ismeretlen Bánk bán-illusztrációi = Bárka (20.) 2012. 2. 102–104. ill.
- RÉVÉSZ Emese: „Külső csínjának emelésére sem kímélém a költséget”. Heckenast Gusztáv illusztrált kiadványai = A vállalkozó és a kultúra... 219–249. ill.
- SZAKOLCZAY Lajos: Fény ácsol színpadot. Kass János gyermekkönyv illusztrációi = Art Limes (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.: a képiró: Kass János. 1. rész. 35–43. ill.
- SZAKOLCZAY Lajos: A vonalköltészet igazsága. Huszárik Zoltán, a grafikus, az illusztrátor = Art Limes (8.) 2011. 4. Könyvillusztráció – gyermekkönyv-illusztráció 10. 37–43. ill.
- TANDI Lajos: Rosinante nyergében. Kass János képes üzenetei a gyerekeknek = Art Limes (8.) 2011. 3. Gyermekkönyv-illusztráció 9.: a képiró: Kass János. 1. rész. 25–33. ill.
- TATAY, Anca Elisabeta: A Budán nyomtatott román könyvek metszetei. Ihletődési források és hatás: 1780–1830 = Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100. évfordulója emlékére / szerk. DONCSEV Toso, MENYHÁRT Krisztina, H. TÓTH Imre. Bp.: Bolgár Kult. Fórum, 2011. 210–220.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: A moszkvai Rudomino Könyvtár hungarika ex libriseinek ikonográfiája = MKsz (128.) 2012. 1. 93–112. ill.
- ZSUPÁN Edina: Philosophia picta. A firenzei újplatonizmus budai recepciójához = Az identitás forrásai... 193–213. ill.

Kisnyomtatványok

- GYULAI Éva: Von Sachen Gros, von Angsicht Klein. Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszet, 1563/1566 = Publ. Univ. Miskolciensis (17.) 2012. 1. 20 éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen. 125–151. ill.

HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon II. Arcképek és zsánerképek. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa = Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen II. Porträts und Genrebilder. Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. Bp.: Hadtört. Int. és Múz.–Line Design, 2012. 303 p. ill.

KATONA Anikó: Egy ismeretlen gyűjtemény. Külföldi plakátok a Plakát- és Kisnyomtatványtárban = Az identitás forrásai... 226–246. ill.

TESZELSZKY, Kees: Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadása, eddig ismeretlen röpirata szellemi háttérrel = MKsz (128.) 2012. 1. 3–20. ill.

Térképészet

CSUKOVITS Enikő: Kelet-Európa országai a középkori térképeken = „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / szerk. BAGI Dániel, FEDELES Tamás, KISS Gergely. Pécs: Kronosz, 2012. 127–135. ill.

JANKÓ Annamária: Kétszáz éve született Tóth Ágoston, a magyar katonai térképészet úttörője. Tóth Ágoston, a térképész = HK (125.) 2012. 4. 911–928. ill.

KLINGHAMMER István: A Kárpát-medence térképezése. A magyar térképészet története = Polgári Szle (8.) 2012. 3/6. 182–201.

KLINGHAMMER István – GERCSÁK Gábor: Gerard Mercator, a 16. század legjelentősebb térképésze = MTud (173.) 2012. 7. 824–829. ill.

PAPP-VÁRY Árpád: Két nagy térképész emlékezete. 500 éve született Gerhard Mercator, 200 éve Tóth Ágoston = MTud (173.) 2012. 7. 830–838. ill.

PÁSZTI László: Kiegészítés Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadástörténetéhez = GeodKart (64.) 2012. 1/2. 9–12. ill.

VARGA József: 500 éve született Mercator, a hengerterületek atyja = GeodKart (64.) 2012. 7/8. 20–23. ill.

Papír

PELBÁRT Jenő: Két XIX. századi nagyváradi színlap vízjele = MVízjel (10.) 2012. 18. 4. ill.

PELBÁRT Jenő: Oltbogat papírmalom biankó évszám-vízjeles papírja 1828-ból = MVízjel (10.) 2012. 18. 4–42. ill.

PELBÁRT Jenő – TÓTH Zsuzsanna: Az Apor-kódex vízjelei = MVízjel (10.) 2012. 18. 37–40. ill.

Könyvkötés-történet

FA Lili Eszter: Oromszegők bizánci és posztbizánci stílusú kötéseken = MG (56.) 2012. 4. 65–73. ill.

KONCZ Pál: Mayer Adolf pápai könyvkötőmester, 1848–1918 = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2012. 27. 231–246. ill.

LENGYEL András: Kiss József, Gottermayer Nándor és a magyar könyvkötészet megújulása = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára / szerk. ANGYALOSI Gergely et al. Bp.: ELTE BTK, 2012. 171–179.

TÓTH Zsuzsanna: A Magyarországon élő evangélikus szlovákok rézveretes kötőeszei = Az identitás forrásai... 247–263. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

LÁNG Benedek Gábor: Kitalált középkor a 19. századi Magyarországon. Literáti Nemes Sámuel (1794–1842) hamisítványai = A középkor vetületei. A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai / szerk. GURKA Dezső. Bp.: Gondolat, 2011. 61–69.

SIMON Melinda: Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család = MKsz (128.) 2012. 4. 494–496.

Kiadástörténet

Több századot érintő munkák

BALÁZS Péter – PENKE Olga: Montesquieu műveinek és gondolatainak fogadtatása a 18. század végétől napjainkig Magyarországon = ItK (116.) 2012. 1. 3–21.

- HERMANN Zoltán: Szerény javaslat = Szépirod. Figy. (2012.) 5. Gyermekirodalom. 25–33.
A gyermekirodalomról, a gyermekkönyvek kiadásáról és kritikájáról történeti megközelítésben
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 2011. 477 p.
- KASZA Péter: Stemma correcta sive completa. Adalékok a Brodarics-szöveg hagyomány kérdéséhez = *Classica, mediaevalia, neolatina* 2012. 6. Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. 99–109. ill.
- SIMON Melinda: A kiadói jelvények mint a jogfolytonosság jelzésének eszközei = *Médiумok, történetek...* 454–470. ill.
- SMOHAY Péter: A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán = *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára* / szerk. SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múzeum, 2012. 23–30.
- 15. század*
- DÉRI Balázs: Transcursum. Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról = *MKsz* (128.) 2012. 1. 113–117.
- FARKAS Gábor Farkas: A Budai Krónika = *Iskolakultúra* (22.) 2012. 11. 103–112.
- 16–17. század*
- FEKETE Csaba: A 16–17. század legkisebb hazai imádságkönyve = *Régi magyar imakönyvek és imádságok* / szerk. BOGÁR Judit. Piliscsaba: PPTÉ BTK, 2012. 91–103. ill.
- HUBERT Gabriella, H.: Protestáns énekeskönyvek a XVI–XVII. században = *MEgyházzene* (19.) 2011/2012. 3. 251–256.
- MONOK István: Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez = *MKsz* (128.) 2012. 3. 381–382.
- SZABÓ András: A rejtőzködő bibliafordító, Károlyi Gáspár. Nagykároly, 1535 körül – Gönc, 1591. december vége. Bp.: Kálvin, 2012. 162 p. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert meg nem valósult Martyrologium-fordítása = *Studia Litteraria* (51.) 2012. 3/4. Protestáns mártírológia a kora újkorban. 12–123. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Die Wirkung der Schweizer Bibel im Lebenswerk von Albert Szenci Molnár = *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt* / Hrsg. Viliam ČičAJ, Jan-Andrea BERNHARD. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akad. vied, 2011. 185–191.
- 17. század*
- DOBOZY Nóra: Egy 1616-os Traumbüchlein és annak forrása = *Lymbus* 2011. 93–119.
- ETÉNYI Nóra, G.: Gazdasági és államelméleti szempontok a 17. századi német nyelvű magyar vonatkozású városleírásokban = *Urbs* (7.) 2012. 309–337.
- FERENCZI Ilona: A 17. századi kéziratos graduálok és az Öreg graduál kapcsolatai = *Református Szle* (104.) 2011. 4. 458–464.
- ILYÉS BARTHA Hajnalka: 17. századi kolozsvári kalendáriumaink = *Átmenet és különbözőség. Magyarságtudományok kelet-közép-európai kontextusban. A VII. Hungarológiai Kongresszus Doktorjelölt Szimpóziuma: Kolozsvár, 2011* / szerk. FENYVESI Kristóf. Bp.: Nk. Magyarságtud. Társ., 2012. 133–144.
- KISS Béla: Pictures of virtues. Text and image in a Jesuit emblem book from the 17th century = *Tanulmányok. Irodalomtudományi Doktori Iskola* / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 123–136. ill.
- KURTA József: Az elképzeléstől a megvalósulásig. Bethlen Gábor elvesztett graduálja és az Öreg Graduál = *Református Szle* (104.) 2011. 4. 356–362.
- PÁLFI József: Kálvin-hatások keresése Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomdászatában = *Theol. Szle* (55.) 2012. 3. 145–153.
- PERGER Péter: Érdekeségek és nehézségek az RMNy kalendárium-leírásai körül = *Sylvae typographicae...* 83–92. ill.
- PESTI Brigitta: Rhetorische und literatursoziologische Besonderheiten ungarischer Dedikationspraxis im 17. Jahrhundert = *Hungarian Studies* (26.) 2012. 1. 45–66.
- RÉGER Ádám: Adalékok Nyéki Vörös Mátyás műveinek kritikai kiadásához. A Tintinnabulum szerzője: Kecskeméti István = *Nyelv, irodalom, esztétikum. Hallgatói dolgozatok* / szerk. RADVÁNSZKY Anikó. Bp.: PPKÉ BTK, 2011. 9–35.

VÁSÁRHELYI Judit, P.: A biblikus irodalom másfél évtizede = Sylvae typographicae... 35–52. ill.

18. század

BÁN Izabella: Jó illatú rózsás kert. Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek és imádságok / szerk. BOGÁR Judit. Piliscsaba: PPTÉ BTK, 2012. 23–32.

DEBRECZENI Attila: Folyóirat vagy gyűjteményes kötet? Csokonai Diétai Magyar Műzsája = Médiumok, történetek... 39–47.

ROKAY Zoltán: Szabadkán használatos 18. századi, illír nyelvű lelkiségi könyvek = Magyar Sion (6.) 2012. 1. 53–64. ill.

SZELESTEI N. László: Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai = Magyar Sion (6.) 2012. 1. 27–35. ill.

19. század

DEDE Franciska: Tudomány, művelődés, közhasznúság. Heckenast Gusztáv magyar nyelvű tudományos, ismeretterjesztő és közhasznú kiadványai = A vállalkozó és a kultúra... 135–178. ill.

KABA Eszter: „... íme ez az ember, aki iránt a magyar irodalom hálával tartozik”. Heckenast Gusztáv szerpírói ár-adata = A vállalkozó és a kultúra... 101–134. ill.

LIPTÁK Dorottya: Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáiva az egyéni vállalatától a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra... 43–100. ill.

MAGYAR Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!” Révész Imre Kálvin-életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója = Református Szle (105.) 2012. 2. 176–197.

MAGYAR Balázs Dávid: „Örvendek, hogy nekünk is van már egy Kálvin életünk...!” Az első magyar nyelvű Kálvin életrajz keletkezése, kiadása és recepciója = Keresztény szellemen a tudomány útján. A III. Kárpát-medencei Keresztény Tudományos Diákköri Konferencia válogatott tanulmányai / szerk. KOZMA Gábor. Szeged: Gerhardus, 2012. 27–40.

SOMORJAI Szabolcs: Mérlegek és részvények. A Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve = MKsz (128.) 2012. 4. 466–477. ill.

SZULOVSKY János: A Szent István Társulat és Ipolyi Arnold Magyar mythológiája második kiadásának ügye = Világügylő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára / szerk. CZÖVEK Judit, DYEKISS Virág, SZILÁGYI Zsolt. Bp.: M. Vallástud. Társ., 2012. 216–225.

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878) = Der Unternehmer und die Kultur. Gusztáv Heckenast, der legendäre Verlagsunternehmer (1811–1878) = The entrepreneur and culture. Gusztáv Heckenast, the legendary publisher (1811–1878) / szerk. LIPTÁK Dorottya. Bp.: Kosuth; Eger: EKF, 2012. 343 p. ill. (Kulturális örökség)

20. század

GOMBKÖTŐ Erzsébet: Adalékok az Erdélyi Szépmíves Céh történetéhez. Az Erdélyi Szépmíves Céh működésének alapvető jellegzetességei és a kiadó legjelentősebb sikerei = Székelyföld (Miercurea Ciuc) (15.) 2011. 10. 55–72.

LENGYEL András: Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag = MKsz (128.) 2012. 3. 360–374.

PAPP Tibor: A Magyar Műhely könyvkiadói tevékenysége, nemzetközi kapcsolatok = Magyar Műhely (51.) 2012. 3=161. 18–24.

POGÁNY György: Kovács Máté és a Magyar Enciklopédia = KF (22.) 2012. 4. 757–780.

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Juhász László és a Bibliotheca = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28. / szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc: ME BTK M. Nyelv- és Irodtud. Int., 2012. 53–61.

Megjelent még: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből / RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. Bp.: Balassi-MTA ITI, 2012. 350–359.

Sajtótörténet

18–19. század

ANTAL Alexandra: A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában = MKsz (128.) 2012. 1. 21–39. Az ország tükre. A képes sajtó Magyarországon,

- 1780–1880 / főkurátor RÉVÉSZ Emese. Bp.: BTM–OSZK, 2012. 95 p. ill.
- A 2012. szeptember 19–2013. január 20. között rendezett kiállítás katalógusa. Magyar és angol nyelven
- 19. század*
- BÓDY-MÁRKUS Rozália: „Neki az irodalom esz-köz, nem cél”? Heckenast Gusztáv periodikái 1837–1874=A vállalkozó és a kultúra...179–218. ill.
- BUDA Attila: „Látván is vakoskodni”. A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ = MKsz (128.) 2012. 1. 40–62.
- BUZINKAY Géza: A magyar tárca megszületése. Heinrich Heinétől Kecskeméthy Aurélig = A.Acad.Paed.Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 73–82.
- GYAPAY László: A Kritikai Lapok programcikkeinek keletkezéséről = Publ.Univ.Miskolciensis (17.) 2012. 1. 20 éves a bölcsészképzés a Miskolci Egyetemen. 65–73.
- HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária: Így látta az ellenség. Az 1848–1849. évi osztrák Armeé-Bulletin sorozat = Hadtört.MúzÉrt (13.) 2012. 185–244. ill.
- KOCSIS Lajos: A Csíki Lapok „pártsemleges” időszakának (1889–1898) politikai irányultsága = MKsz (128.) 2012. 1. 63–73.
- MÉSZÁROS Zsolt: A modernitás és az emancipáció határvidékén. A Magyar Bazar irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt, 1873–1901 = A.Acad.Paed.Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 27–35.
- PÉTER Edit: Az erdélyi sajtó intézményesülése a XIX. század második felében = Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 189–198.
- SZILY Marianna: Brassai Sámuel Vasárnapi Újságja = Tört. Muzeol. Szle (11.) 2011. 197–210. ill.
- TAMÁS Ágnes: Nemzetiségi szereplők neveinek összehasonlító elemzése bécsi és magyar élclapokban = Névtani Ért. (33.) 2011. 121–131. ill.
- UJVÁRI Hedvig: Jókai és a pesti német nyelvű sajtó kapcsolata a kiegyezést követő évtizedben = Valóság (55.) 2012. 2. 74–82.
- UJVÁRI Hedvig: Lloydtól Lloydig. Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében = MKsz (128.) 2012. 3. 319–333.
- UJVÁRI Hedvig: A Neue Illustrirte Zeitung helye és jelentősége a magyarországi német sajtó történetében = MKsz (128.) 2012. 4. 455–465.
- 19–20. század*
- LENGYEL András: A Hét álnevei. Regesza az önleplezésekről = MKsz (128.) 2012. 1. 126–136.
- LENGYEL András: A Hét kiadóhivatali igazgatójáról = MKsz (128.) 2012. 1. 74–92.
- MÁK Ferenc: Közszellemet alkotni és azt marandólag fenntartani. Óbecse sajtótörténete a polgárosodás korában = Aracs (11.) 2011. 2. 49–75.
- PUSKEL Péter: 150 év a Gutenberg-galaxison. Aradi magyar napilapok és periodikák. Arad: Concord Media Jelen, 2011. 201 p. ill. (Irodalmi jelen könyvek)
- UJJ János: Aradi magyar nyelvű pedagógiai kiadványok = Aradi évszázadok. Várostörténeti tanulmányok, esszék / UJJ János. Arad: Kölcey Egyes., 2012. 123–134. ill.
- 20. század*
- 50 éves a Magyar Műhely = Magyar Műhely (50.) 2012. 3.=161.
Tematikus szám
- BÁRDI Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében, 1935–1940 = Egyén és közösség. Tanulmányok / szerk. BÁRDI Nándor, TÓTH Ágnes. Zenta: VMMI, 2012. 195–252. ill.
- Betűk kockajátéka. A párizsi Magyar Műhely öt évtizede. Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012. május 10–2012. október 28. / a kiállítást rend. Sípos László et al. Bp.: PIM, 2012. 32 p. ill.
- DARVAI Tibor: A Tanító c. neveléstudományi periodika elemzése = Perspektívák a neveléstudományban.

- Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból, 2011 / szerk. BENEDEK Dániel, VADÁSZ Viola. Pécs: PTE BTK „Okt. és Társ.” Nevtud. Dokt. Isk.–Virágmandula, 2012. 208–221. ill.
- FRÁTER Zoltán: A Nyugat és a tudomány = Hagyomány, hatás, iszony / FRÁTER Zoltán. Bp.: Holnap, 2012. 76–80.
- HUHÁK Heléna: A Szabad Nép „forradalmi” párttaggyűlése és a Petöfi Kör sajtóvitája. Az újságírói hivatás és a szocialista sajtószabadság kérdései az 1950-es évek Magyarországon = Tudomány – felsőfokon 2012. 2. 2–19.
- JANCSÓ Árpád – JAMBRIK Timea – MÓZESSY Gergely: Prohászka más élclapokban = Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai / szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Lvt., 2012. 103–112. ill.
- KERESZTY Orsolya: A Nő és a Társadalom című folyóirat (1907–1913) működésének történetéhez = MKsz (128.) 2012. 3. 334–351.
- KLESTENITZ Tibor: A magyar katolikus klérus és a tömegsajtó kihívásai a 20. század első harmadában = A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből / szerk. BÁNKUTI Gábor, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár. Pécs: Pécsi Püspöki Hittud. Főisk.–Pécsi Egyháztört. Int., 2012. 117–133.
- KOSZTOLÁNCZY Tibor: Motívumok = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára / szerk. ANGYALOSI Gergely et al. Bp.: ELTE BTK, 2012. 181–189. A Nyugat című folyóiratról
- Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke / szerk. ARANY Zsuzsanna. MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport. Bp.: Ráció, 2008–4., A budapesti sajtó anyaga 2. A–E / szerk. ARANY Zsuzsanna, DOBÁS Kata. 2011. 129 p.
- LENGYEL András: Cholnoky Viktor Népszava-afférja = Tiszatáj (66.) 2012. 6. 79–91.
- LENGYEL András: Meddig volt a hét segédszerkesztője Cholnoky Viktor? = MKsz (128.) 2012. 3. 383–384.
- LŐRINCZ Anita: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség című folyóirat kapcsolata = It (100.) [93] 2012. 1. 63–71.
- MANDL Erika, M.: Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára. Bp.: Argumentum, 2012. 336 p. (Irodalomtörténeti füzetek; 171.)
- MARTIN József: Tárcák és tárcaírók Az Újság kezdeti időszakában = A. Acad. Paed. Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 101–111.
- MÓZESSY Gergely: Egy liberális élclap, a Borsszem Jankó Prohászka-képének változásai = Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai / szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Lvt., 2012. 61–102. ill.
- PAJOR Emília: „A közvélemény parancsnokai”. A Szabad Nép munkás- és parasztlevelezési mozgalma = Új Forrás (44.) 2012. 9. 32–43.
- PASTYIK László: A délvédeli egyházi sajtó a XX. században. Alakulástörténeti vázlat = A korona-kerület gondnoka. 100 éve született Gyetvai Péter kanonok, egyháztörténész. A Péterrévén 2012. május 31-e és június 2-a között megtartott tudományos tanácskozás anyaga / szerk. KINKA Erzsébet, MÁK Ferenc, PASTYIK László. Péterréve–Öbecse: Népkvt., 2012. 97–110.
- PÉTER I. Zoltán – TÓTH János: Egy kis séta. Ady Endre nagyváradi sajtópere és börtönnapjai. Bp.: Noran Libro, 2012. 145 p. ill.
- REICHERT Gábor: A Csillag folyóirat indulásáról = Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára / szerk. ANGYALOSI Gergely et al. Bp.: ELTE BTK, 2012. 331–339.
- RÓBERT Péter: Herzl követőinek lapjai. A cionista sajtó története Magyarországon, 1904–1919. Bp.: Mo. Cionista Szövetség, 2012. 218 p. ill. (Bethlen téri füzetek)
- SCHEIBNER Tamás: Konfliktusok, kompromisszumok, szövetségek. Az Irodalomtörténet és a kommunista kultúrpolitika 1949–1962 = It (93.) 2012. 3. 298–327.

- SIPOS Balázs: Az Új Idők mint női lap a két világháború között = Médiумok, történetek... 293–309.
- SZÉCHENYI Ágnes: A Szép Szó és a népi írók mozgalma = Múltunk (57.) 2012. 3. 28–45.
- SZÓTS Zoltán Oszkár: „Az élő és jövő nemzedékek örök okulására”. Az első világháborús katonai tábori lapok jelentősége = Az identitás forrásai... 90–98.
- TAKÁCS Róbert: Partnerség és elidegenedés. A kádári sajtó- és tájékoztatáspolitikai íve = Múltunk (57.) 2012. 2. 90–122.
- TAKÁCS Róbert: Politikai újságírás a Kádár-korban. Bp.: Napvilág–Politikatört. Int., 2012. 376 p. ill.
- VADERNA Gábor: Nemzedékek, programok, lehetőségek. Az Irodalomtörténet története 1912–1949 = It (93.) 2012. 3. 279–297.
- WÉBER Antal: Néhány észrevétel az Irodalomtörténet évszázados fennállása alkalmából = It (93.) 2012. 2. 129–142.
- Sajtótermékek mint forrásanyagok**
- BALÁZS Eszter: „Nemcsak a nyers erők, hanem a szellemi és erkölcsi erők próbája is”. Irodalom és háború a Budapesti Hirlapban az első világháború kezdeti hónapjaiban = A. Acad. Paed. Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 37–45.
- BALÁZS Sándor: Jakabffy Elemér és a Magyar Kisebbség. Kolozsvár: Kriterion, 2012. 385 p. (Kriterion közelképek)
- BARNA Gábor: A szolnoki Katolikus Élet című újság rózsafüzéres hírei = Néprajz, muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Víga Gyula tiszteletére / szerk. TÓTH Arnold et al. Miskolc: BAZ M. Múz. Ig.–ME BTK Törttud. Int., 2012. 502–509.
- BERECZ György: Pedagógia „A Jövő Útjain”. Progresszív nevelésfilozófiai áramlatok a hazai gyermektanulmányi folyóiratokban 1920–1944 között. Keszthely: Balaton Akad. K., 2012. 38 p. (Más kor könyvek; 23.)
- BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: Nemzeti sztereotípiák – esztétikai értékek – közönségsiker. Magyar és német nyelvű színikritikák az 1840-es években = Az identitás forrásai... 99–114.
- DARVAI Tibor: Ideológiák A Tanító című neveléstudományi folyóiratban = Valóság (55.) 2012. 9. 80–89.
- DÖBÖR András: A magyar nyelv ügye a Jelenkorban Széchenyi István politikai programjának szolgáltatásában = Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 5–11. ill.
- DRANIK Réka: A zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák a 19. századi magyar élclapok karikatúráiban = Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára / szerk. CZÖVEK Judit, DYEKISS Virág, SZILÁGYI Zsolt. Bp.: M. Vallástud. Társ., 2012. 288–316. ill.
- MANDL Erika: Színházi és zenei ismeretterjesztés a két világháború közötti művészeti sajtóban = Képzés és Gyakorlat (10.) 2012. 3/4. 240–246.
- MUCSI László: Az Eichmann-per a magyar sajtóban = Tört. Tan. (18.) 2010. (2012.) 223–246.
- OPLATKA András: Schlecht genutzte internationale Tribüne. Ungarn 1919/1920 im Spiegel der Neuen Zürcher Zeitung = Auflösung historischer Konflikte im Donauraum. Festschrift für Ferenc Glatz zum 70. Geburtstag / hrsg. von Arnold SUPPAN. Bp.: Akad. K., 2011. 373–384.
- RÖCZEI Lívia: „Lelkesülve látjuk a régi ősi harcképesség újra való feltámadását”. Első világháborús propaganda a Pest megyei sajtóban = Tanulmányok Pest megye múltjából / szerk. HALÁSZ Csilla, TÓTH Judit. Bp.: Pest M. Lvt., 2006–4. 2012. 113–133.
- TOMA Katalin: Kardinal Mindszenty in der österreichischen Presse = József Kardinal Mindszenty in Wien, 1971–1975 / hrsg. von Csaba SZABÓ. Wien: Inst. für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Inst. Collegium Hungaricum–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Bp.: Balassi Int., 2012. 115–132.
- Könyvtártörténet**
- Több századot érintő munkák*
- FÁY Zoltán: A gyöngyösi ferences könyvtár. Gyöngyös: Ferences Plébánia és Rendház, 2012. 101 p. ill.

- KNAPP Éva – SZÖGI László: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára = University Library of Eötvös Loránd University. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2012. 224 p. ill.
- KOVÁCS Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár = Erdélyi Múzeum (Kolozsvár) (74.) 2012. 2. 68–89.
- LÖFFLER Erzsébet: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Eger: Érseki Vagyonkezelő Közp., 2012. 63 p. ill.
- Tékák az időben. Sepsiszentgyörgyi könyvtárak, a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig / összeáll. DEMETER Lajos. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó, 2012. 209 p. ill.
- 15–16. század*
- BARTÓK Zsófia Ágnes: A karthauziak 15–16. századi könyvei és az Érdy-kódex forrásai = Mű & szerző. Fialat kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Bp.: ELTE BTK Régi M. Irod. Tansz., 2011. 79–89. ill.
- BODA Miklós: Handó György könyvtáráról egy pécsi emléktábla ürügyén = Classica, mediaevalia, neolatina. 2012. 6. Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. 25–34. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Luther nézetei a könyvtárakról. A protestáns könyvtármodell kialakulása = KN (14.) 2012. 4. 8–19.
- 16–17. század*
- KNAPP Éva: A budapesti Egyetemi Könyvtár két törzsgyűjteménye – XVI–XVII. századi nem hungaricum nyomtatványok = KF (22.) 2012. 2. 299–310.
- 18. század*
- HEGYI Ádám: A mezőtúri református gimnázium könyvtára a 18. században. Ertesi Dániel (1744–1809) szerepe egy mezőváros kulturális életében = A tiszántúli református... 103–150. ill.
- HORVÁTH Sándor: Elhúzódo barokk a bencések-nél. A dömölki bencés könyvtár a 18. század végén = Örökség és küldetés... 2. köt. 904–940.
- MONOK István: Újrakezds. Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén = A tiszántúli református... 7–12.
- A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Tanulmányok / szerk. MONOK István. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 255 p. ill. (Kulturális örökség)
- VARGA Bernadett: Ibrahim Műterferrika nyomtatványai az Országos Széchényi Könyvtárban = MKsz (128.) 2012. 1. 141–146.
- ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században = A tiszántúli református... 13–101.
- 19. század*
- CSÁKI Árpád: Református olvasóköri és könyvtáralapítási kísérletek Sepsiszentgyörgyön a 19. században = Tékák az időben... 50–58. ill.
- DEÁK Eszter – ZVARA Edina: „Ritka és gazdag gyűjteményét a hazának ajándékozta...”. Széchényi Ferencnek szóló köszöntőlevelek a Nemzeti Könyvtár megalapítása alkalmából = Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról / szerk. DEÁK Eszter, ZVARA Edina. Bp.: Kossuth–OSZK, 2012. 11–54. ill.
- HUDI József: Adalékok a pápai városi népkönyvtár történetéhez, 1879–1894 = Corde aperto. Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára / szerk. HERMANN István, KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László. Veszprém: Veszprémi Főegyházmegye–Veszprém M. Lvt., 2012. 77–94.
- Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról / szerk., vál. DEÁK Eszter, ZVARA Edina. Bp.: Kossuth–OSZK, 2012. 279 p. ill.
- 19–20. század*
- KOLOZS Barnabásné: A veszprémi irgalmas nővérek tanintézetének könyvtárai, 1903–1948 = Veszprémi Szele (14.) 2012. 2. 64–79. ill.
- Könyvek az időben. A Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig / összeáll. DEMETER Lajos. Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye K., 2012. 42 p. ill.
- A Székely Nemzeti Múzeum könyvtára = Tékák az időben... 82–96. ill.
- TÓTH Szabolcs Barnabás – DEMETER Lajos: Adatok a sepsiszentgyörgyi egyetemi könyvtárak kezdeti működéséhez: 19. század utolsó negyede, 20. század eleje = Tékák az időben... 97–103. ill.

20. század

BALOGH Mihály: „Egypengős” kölcsönkönyvtár a kunszentmiklósi gimnáziumban = Az olvasás pártfogója. Írások Nemes Erzsébet tiszteletére / szerk. FÜLÖP Ágnes, LENCSES Ákos, RÓZSA Dávid. Bp.: MKE, 2012. 11–22.

BRANDT Györgyi: A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae a berlini egyetem Magyar Intézetének hungarológiai könyvtárában = „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére / szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, GÉRA Eleonóra, RICHLY Gábor. Bp.: ELTE Eötvös K., 2012. 83–98.

DEMETER Lajos: A Petőfi Sándor Kultúrotthon könyvtárától a Megyei Könyvtárig = Tékák az időben... 111–159. ill.

KÉGLI Ferenc: Szlovákia egykori magyar könyvtáraitól Brogyányi Kálmán könyvtári kézikönyve ürügyén = KF (22.) 2012. 1. 83–94.

KELEMEN Éva: „A nemzet nagyjainak emlékét ébrentartani a legszebb és legfontosabb feladatok egyike”. A Magyar Nemzeti Múzeum Zenetörténeti Osztálya, 1929–1934 = Az identitás forrásai... 73–89. ill.

SZŐTS Zoltán Oszkár: Könyvtárosok frontszolgálatban. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai és az első világháború = Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola / főszerk. BÁRDOSI Vilmos. Bp.: ELTE BTK, 2012. 223–227.

TÓTH Gyula: A megyei-járásai könyvtári hálózatok kialakítása [1–3.] = KF (22.) 2012. 1. rész: 2. 217–239.; 2. rész: 3. 437–461.; 3. rész: 4. 671–690.

VIRÁGOS Márta: Az Egyetemi Könyvtár = A Debreceni Egyetem története, 1912–2012 / szerk. OROSZ István, BARTA János. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2012. 386–402.

20–21. század

A Deák Ferenc Megyei Könyvtár és a megyei könyvtári ellátás története, 1950–2010 / szerk. KISS Gábor, SEBESTYÉNNÉ HORVÁTH Margit. Zalaegerszeg: Deák F. M. Kvt., 2012. 183 p.

KISS Gábor – KOCISINÉ SIPOS Rozália: A megyei könyvtár története; a könyvtár szolgáltatásai, gyűjteményei = A Deák Ferenc Megyei Könyvtár és a megyei könyvtári ellátás története,

1950–2010 / szerk. KISS Gábor, SEBESTYÉNNÉ HORVÁTH Margit. Zalaegerszeg: Deák F. M. Kvt., 2012. 7–52.

Bibliofilia, magánkönyvtárak

ACÉL Zsolt: Contextus és corpus. A korpusz-metaphora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei = Ókor (11.) 2012. 4. 43–50.

ARADI Ilona: Magánkönyvtárak pusztulása Pest megyében 1945–1956 között = Tanulmányok Pest megye múltjából / szerk. HALÁSZ Csilla, TÓTH Judit. Bp.: Pest M. Lvt., 2006–4. 2012. 187–206.

CSORBA Dávid: Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái = Lymbus 2011. 196–207.

CZIFRA Mariann: Kazinczy Ferenc könyvei nyomában = MKsz (128.) 2012. 4. 426–441.

DEÁK Eszter: „Mit Sehnsucht erwarte ich den Katalog von Eurer Excellenz”. Juraj Ribay levelei Széchényi Ferencnek = Lymbus 2011. 331–353.

DEÁK Eszter: „Szeretnék excellenciádnak a legszebb hungarikumokkal szolgálni”. Széchényi Ferenc német könyvbeszerzői a nemzeti könyvgyűjtemény létrehozása idején = Az identitás forrásai... 214–225. ill.

GÁL Mihály: „A nemzet lelkiismeretének”. Németh László dedikált könyvtára. Bp.: Gondolat, 2012. 318 p. ill.

KNAPP Éva: Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Kiállítás 2012. december 13–2013. március 29. Tanulmány, katalógus / írta, rend. KNAPP Éva. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2012. 5–37., 73–112. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 6.)

LŐCSEI Péter: Barátok, könyvek, dedikációk. Válogatás a Weöres Sándornak ajánlott kötetekből és a költő dedikációból = Vasi Szle (66.) 2012. 5/6. 533–545. ill.

MONOK István: Minister reformatus doctus. Bod Péter, és a vele kortárs református értelmiség műveltsége = Theol. Szle (55.) 2012. 4. 218–223.

- MONOK István: Transformations de l'ordre des bibliothèques aristocratiques dans la Hongrie des 17e–18e siècles = *Hungarian Studies* (26.) 2012. 2. 241–250.
- ŐSZ Előd: Szőlősi Bede János Institúciói. A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója = *Sárospataki Füzetek* (16.) 2012. 1. 59–69. ill.
- ŐSZ Sándor Előd: Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez = *MKsz* (128.) 2012. 2. 268–275. ill.
- ŐSZ Sándor Előd: Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről = *Református Szle* (104.) 2011. 6. 659–684.
- Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Kiállítás 2012. december 13–2013. március 29. Tanulmány, katalógus = *Pázmány relics in the University Library of Budapest. The volumes of Péter Pázmány's private library of Pozsony in the University Library of Budapest. Exhibition 13 December 2012–29 March 2013. Study, catalogue / írta és rend. KNAPP Éva. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2012. 112 p. ill. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban; 6.)*
- ZVARA Edina: Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei = *MKsz* (128.) 2012. 3. 293–318.
- Olvasástörténet**
- ÁSVÁNYI Ilona: Szent Benedek Regulája az olvasásról = *Corde aperto. Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára / szerk. HERMANN István, KARLINSZKY Balázs, VARGA Tibor László. Veszprém: Veszprémi Főegyházmezeje–Veszprém M. Lvt., 2012. 11–30.*
- BARÁTNÉ HAJDU Ágnes: Adalékok a két világháború közötti hódmezővásárhelyi egyletek történetéhez = *KN* (14.) 2012. 2. 27–35.
- KISS Endre József: Könyvkultúra a vezérlő fejedelem környezetében = *Istennel a hazáért és a szabadságért. Jubileumi Rákóczi Évek 2003–2011 / szerk. DUKRÉT Géza. Oradea: Királyhágómelléki Ref. Egyházker.; [S.l.]: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Biz., 2003–4. 2011. 235–247.*
- MONOK István: Aművelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp.: Kossuth; Eger: EKF, 2012. 470 p. ill. (Kulturális örökség)
- OLÁH Róbert: A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján = *A tisztántúli református... 151–238. ill.*
- ŐSZ Sándor Előd: Kik olvasták a kora újkori Erdélyben Kálvin János főművét? = „...éltünk mi sokáig két hazában...”. Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére / szerk. DANÉ Veronka, OBORNI Teréz, SIPOS Gábor. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2012. 275–300. ill.
- PÁVLIČZ Adrienn: A tél közelítő magánya avagy Berzsenyi Dániel könyvtelen (!) élete = *A közelítő tél. A Szombathelyen, Celldömölkön és Egyházashetyén 2011. szeptember 30. és október 2. között rendezett A közelítő tél-konferencia szerkesztett és bővített anyaga / szerk. FÜZFA Balázs. Szombathely: Savaria Univ. Press, 2012. 32–50.*
- SZÖCS Imre: A Sepsiszentgyörgyi Olvasó Egylet/Kaszinó könyvtárának állománya a 19. és 20. század fordulójának környékén = *Tékek az időben... 104–110.*
- TÓTH Zsombor: Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége. Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből. Esettanulmány = *Acta Siculica* (2011) 483–492.
A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézírtárának unitárius fondjában őrzött Ms. U. 9. jelzetű dokumentumáról
- VENTILLA Andrea: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni, –s tudni leginkább olvasás által lehet”. Női műveltségi viszonyok az 1840-es években = *Perspektívák a neveléstudományban. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból, 2011 / szerk. BENEDEK Dániel, VADÁSZ Viola. Pécs: PTE BTK „Okt. és Társ.” Nevtud. Dokt. Isk.–Virágmandula, 2012. 131–144. ill.*
- VERÓK Attila: Das schweizerische Buch bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis 18. Jahrhundert = *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt / Hrsg. Viliam ČIČAJ, Jan-Andrea BERNHARD. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akad. vied, 2011. 299–305.*

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BARNA Béla: Gárdonyi Géza, az újságíró = A. Acad. Paed. Agriensis (39.) 2012. Irodalom a sajtóban. Tudományos konferencia az Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének rendezésében: 2010. április 16. 113–127.
- BELLÁGH Rózsa: Bod Péter, a historia litteraria művelője. Szellemi öröksége, a Magyar Athenas = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigényi „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete / szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2012. 201–209.
- BELLÁGH Rózsa: Bod Péter erdélyi tudós és írói lexikona, a Magyar Athenas = Széphalom (22.) 2012. 223–230. ill.
- BÉNYEI Miklós: Kovács Máté és a Magyar Könyvtárosok Egyesülete = KF (22.) 2012. 4. 781–790.
- BERÉNYINÉ VARGA Iboyla: „Szatyi bácsi”. Egy fejezet Debrecen sajtótörténetéből = Az olvasás pártfogója. Írások Nemes Erzsébet tiszteletére / szerk. FÜLÖP Ágnes, LENCSEK Ákos, RÓZSA Dávid. Bp.: MKE, 2012. 27–35.
Szathmáry Zoltán újságíróról
- BURMEISTER Erzsébet: Zsidai József, 1934–2012 = KKK (21.) 2012. 10. 52–53.
- BUZOGÁNY Dezső: Lectori salutem! Sipos Gábor pályafutása és tudományos munkássága = Református Szle (104.) 2011. 6. 575–581. ill.
- DÖBÖR András: Helmezy Mihály, a reformkori lapszerkesztő. A Jelenkor című folyóirat a nemzeti nyelvért, kultúráért = Szegedtől – Szegedig 2012. 329–338.
- FRÁTER Zoltán: Osvát Ernő életrve = Hagyomány, hatás, iszony / FRÁTER Zoltán. Bp.: Holnap, 2012. 9–31.
- FÜGEDI Péterné: Száz éve született Sebestyén Géza = KKK (21.) 2012. 5. 40–47.
- GAZDAG László: Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán = Múltunk (57.) 2012. 4. 190–238.
- KÁLNOKI KIS Tamás: Kilencven éve született a papír-, a mértékek- [sic!] és mesterségek magyar krónikása: Bogdán István, a történelemtudomány doktora = Levéltári Szle (62.) 2012. 3. 58–66. ill.
- KAPRONCZAY Károly: Antall József és az orvostörténelem. Születésének 80., halálának 20. évfordulójára = Az orvostörténelem, művelődéstörténelem és tudománysszervező Antall József írásából születése 80. évfordulója tiszteletére / összeáll. KAPRONCZAY Károly; sajtó alá rend. GAZDA István. Bp.: M. Orvostört. Társ.–Semmelweis Orvostört. Műz., Kvt. és Lvt.; Bp.–Piliscsaba: MATI, 2012. 9–30.
- LIPTÁK Dorottya: Polgári létformák és társasági élet a pilismaróti szalonban = A vállalkozó és a kultúra... 251–282. ill.
Heckenast Gusztávról
- MADER Béla: Szentirmai László, 1932–2012 = KKK (21.) 2012. 8. 54–56.
- MEZEY László Miklós: Krencsey Győri Erzsébet, 1936–2012 = Könyvtári Levelező/lap (24.) 2012. 9. 23–24.
Megjelent még: KKK (21.) 2012. 11. 51–54.
- OZSVÁTH Judit: Márton Áron, a lapszerkesztő = Tanulás és művelődés / szerk. JUHÁSZ Erika, CHRAPPÁN Magdolna. Debrecen: DE TEK BTK Neveléstudományok Int., 2012. 515–520.
- POGÁNY György: Kereszt István emlékezete = KF (22.) 2012. 1. 55–63.
- POGÁNYNÉ Rózsa Gabriella: „Irodalom könyvészet nélkül: vagyon leltár vagy ország térkép nélkül”. Kertbeny Károly élete és könyvészeti tevékenysége = KF (22.) 2012. 1. 65–82.
A tanulmány teljes szövege a Könyvtári figyelő weboldalán olvasható
- POGÁNYNÉ Rózsa Gabriella: Tudomány vagy gyakorlat? Korabeli könyvtárszakmai gondolatok Kovács Máté és Mátrai László párhuzamos életrajz-vázlata kapcsán = KF (22.) 2012. 3. 525–548.
- PORKOLÁB Tibor: Egy rejtőzködő kritikus. Léway József a Budapesti Szemle Értesítő-rovatában = Docere et movere. Bölcsészlet- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára / főszerk. ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária. Miskolc: ME BTK, 2012. 131–141.
- SZÉCHENYI Ágnes: Az újságírás önreflexiója: Biró Lajos, 1908–1911 = Médiumok, történetek... 265–281.
- SZITA GÁBOR – WEBER TIBOR: „A kéziratoknak van

- lelkök”. Csontos János munkáinak és levelezésének bibliográfiája. Bp.: OSZK–Gondolat, 2012. 383 p. ill. (Nemzeti téka)
- SZŐNYI Éva: Adalékok id. Szinnyei József (1830–1913) fogadtatásához a Magyar Nemzeti Múzeumban = MKsz (128.) 2012. 3. 354–359.
- SZŐTS Zoltán Oszkár: Az Országos Széchényi Könyvtár első világháborús hősi halottja: dr. Hupka Ödön = Lybus 2011. 449–457.
- TÖRÖK Zsuzsa: Kánya Emília szerkesztői és írói pályája = It (42–92.) 2011. 4. 475–489.
- UJVÁRI Hedvig: Theodor Herzl újságírói pályájának főbb állomásai a Neue Freie Presse előtt = Századok (146.) 2012. 3. 665–681.
- VARGA Gyula: Páldy Róbert = Páldy Róbert, 1912–1998 / szerk. VARGA Béla. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Kvt. és Közműv. Int., 2012. 7–20. ill.
- VERÓK Attila: Az irodalmi vagy tudóslexikonok írásának kezdetei Magyarországon. Martin Schmeizel Czvittinger-kötete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete / szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő. Bp.: KRE–L’Harmattan, 2012. 275–283.
- WEEBER Tibor: Egy jobb sorsra érdemes tudós derékba tört pályája. Csontos János (1846–1918) könyvtárőr élete = „A kéziratoknak van lelkük”. Csontos János munkáinak és levelezésének bibliográfiája / SZITA Gábor, WEEBER Tibor. Bp.: OSZK–Gondolat, 2012. 13–59. ill.

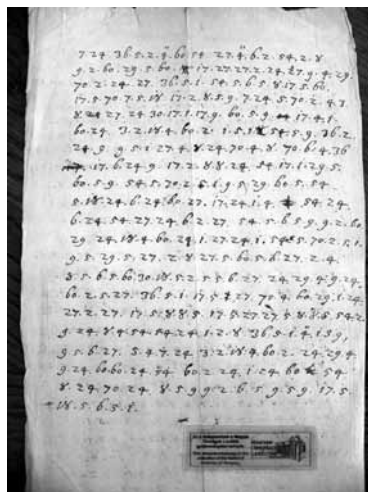
HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária

FIGYELŐ

Filológiai okok egy monoalfabetikus titkosírásejtő szoftver mellett: a program működése és tapasztalatai. A monoalfabetikus – egy betűnek egy rejtjelet megfelelő – titkosírások a régmúlt itt maradt emlékei. A kriptológia tudománya már régen komolyabb problémákkal van elfoglalva. Mind a kriptotörténeti monográfiák, mind a kortárs kódfejtő kézikönyvek gyorsan, lehetőleg még az első oldalon végeznek vele, hogy nagyobb kihívást jelentő módszerek felé forduljanak. Mára a második világháborús Enigma problémája is a múlté, az utóbbi évtizedek kutatásai a biztonságos kulcsmegosztás, az elvileg is megfejthetetlen kódok, és az átlagember számára kevéssé felfogható számítógépes titkosítások körül folynak. Az elhanyagolás oka természetesen az, hogy a monoalfabetikus titkosírásokat könnyű megfejteni, ha egyszerű próbálgatással nem sikerülne, akkor lefutottunk egy pusztá frekvenciaanalízist. Ha esetleg esz vezetne eredményre, alkalmazhatunk magánhangzó azonosító módszert vagy egy bigrammokra vonatkozó gyakoriságvizsgálatot. A monoalfabetikus titkosírások nem csak elavultak, hanem valamelyest érdektelenek is egy tapasztalt kódfejtő számára.

E széles körben ismert és elfogadott jelenség ellenére azok a valódi monoalfabetikus titkosírások, amelyek a 16–17. századból maradtak fenn – abból az időből, amikor már inkább bonyolultabb, egy betűhöz három-négy jelet rendelő, úgynevezett homofonikus titkosírások domináltak, de a diplomáciai, katonai és magán levelezés egy nem elhanyagolható része még mindig monoalfabetikus volt – mégis igen komoly kihívást jelenthetnek a történész számára. Nézzünk egy konkrét példát a magyar történelem tizenhetedik század végi korszakából, a Wesselényi féle szervezkedés egy eddig ismeretlen levelét:

A két oldalas levél átírata:

24. 18. 2. 70. 2. 6. 27. 7. 17. 8. 5. 18. 5. 6. 27. 24. 1. 1. 5. 6. 5. 6. 27. 2. 8. 27. 5. 60. 17. 70. 2. 8. 5. 70. 5. 1. 1. 2. 5. 60. 8. 5. 9. 9. 2. 27. 8. 5. 9. 9. 2. 17. 5. 1. 5. 54. 7. 24. 6. 5. 9. 24. 18. 7. 24. 18. 24. 8. 17. 59. 8. 5. 70. 5. 24. 18. 27. 7. 4. 18. 17. 24. 60. 9. 24. 70. 24. 17. 24. 1. 5. 8. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 8. 17. 6. 17. 60. 54. 8. 4. 1. 70. 24. 1. 24. 27. 27. 2. 24. 5. 8. 15. 24. 6. 24. 60. 30. 18. 4. 1. 24. 27. 27. 2. 24. 8. 4. 27. 9. 5. 70. 17. 27. 54. 4. 18. 28. 5. 9. 5. 18. 24. 2. 24. 60. 1. 24. 8. 3. 24. 60. 9. 2. 60. 27. 7. 24. 5. 60. 60. 5. 9. 27. 17. 29. 4. 9. 9. 2. 30. 18. 7. 29. 24. 30. 4. 6. 6. 17. 15. 27. 2. 3. 2. 1. 2. 8. 5. 9. 5. 5. 6. 17. 4. 1. 60. 5. 54. 60. 5. 9. 7. 24. 18. 24. 9. 17. 6. 24. 9. 7. 17. 8. 5. 70. 5. 27. 4. 1. 17. 2. 8. 5. 1. 27. 5. 27. 60. 5. 9. 7. 24. 60. 5. 9. 7. 4. 1. 9. 2. 24. 29. 4. 9. 24. 6. 2. 5. 27. 54. 5. 1. 1. 5. 27. 60. 5. 54. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 8. 17. 6. 24. 9. 9. 24. 1. 54. 17. 36. 24. 6. 54. 4. 29. 60. 4. 9. 54. 2. 27. 9. 5. 70. 17. 24. 1. 1. 4. 54. 7. 4. 70. 2. 8. 5. 70. 2. 5. 60. 1. 5. 54. 60. 5. 9. 15. 2. 60. 18. 5. 6. 27. 60. 59. 24. 29. 4. 9. 24. 60. 2. 5. 6. 27. 7. 24. 60. 5. 9. 17. 6. 24. 9. 7. 4. 18. 17. 24. 1. 4. 54. 4. 27. 5. 1. 5. 9. 5. 6. 27. 5. 1. 5. 27. 5. 9. 36. 4. 27. 27. 24. 2. 70. 54. 5. 8. 17. 24. 70. 2. 4. 54. 8. 5. 60. 27. 2. 60. 27. 5. 60. 27. 2. 4. 2. 24. 27. 15. 6. 4. 8. 5. 44. 17. 24. 1. 60. 4. 9. 9. 5. 60. 27. 5. 5. 8. 27. 9. 2. 7. 5. 1. 27. 8. 27. 6. 4. 30. 18. 2. 17. 6. 24. 9. 9. 24. 1. 8. 5. 9. 3. 5. 1. 5. 8. 5. 54. 54. 2. 60. 5. 54. 5. 18. 5. 60. 4. 6. 24. 3. 24. 60. 30. 17. 6. 2. 5. 6. 4. 9. 24. 1. 27. 24. 1. 2. 6. 27. 24. 9. 24. 18. 4. 60. 29. 4. 1. 70. 4. 27. 7. 24. 36. 5. 2. 4. 60. 54. 27. 4. 6. 2. 54. 2. 8. 9. 2. 60. 29. 5. 60. 17. 27. 27. 2. 24. 27. 9. 4. 29. 70. 2. 24. 27. 36. 5. 1. 54. 5. 6. 5. 8. 17. 5. 60. 17. 5. 70. 7. 5. 18. 17. 2. 8. 5. 9. 7. 24. 5. 70. 2. 4. 3. 8. 27. 24. 30. 17. 1. 17. 9. 60. 5. 9. 17. 4. 1. 60. 24. 3. 2. 18. 4. 60. 2. 1. 5. 1. 54. 5. 9. 36. 2. 24. 9. 9. 5. 1. 27. 4. 8. 24. 70. 4. 8. 70. 6. 4. 36. 17. 6. 24. 9. 17. 2. 8. 8. 24. 54. 17. 1. 29. 5. 60. 5. 9. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 29. 60. 5. 54. 5. 18. 24. 6. 24. 60. 27. 17. 24. 1. 4. 54. 24. 6. 24. 54. 27. 24. 6. 2. 27. 54. 5. 6. 5. 9. 9. 2. 60. 29. 24. 18. 4. 60. 24. 1. 27. 24. 1. 54. 5. 70. 2. 5. 1. 9. 5. 29. 5. 27. 2. 8. 27. 5. 60. 5. 6. 27. 2. 4. 8. 5. 6. 5. 60. 30. 18. 5. 2. 5. 5. 6. 27. 24. 29. 4. 9. 24. 60. 2. 5. 27. 36. 5. 1. 17. 5. 27. 70. 4. 60. 59. 1. 24. 27. 2. 27. 17. 5. 8. 8. 5. 17. 5. 27. 27. 5. 8. 8. 5. 54. 2. 9. 24. 8. 4. 54. 54. 24. 1. 2. 8. 36. 5. 1. 4. 1. 5. 9. 9. 5. 6. 27. 5. 4. 7. 24. 3. 2. 18. 4. 60. 2. 24. 29. 4. 9. 24. 60. 60. 24. 54. 60. 2. 24. 1. 24. 60. 54. 8. 24. 70. 24. 8. 5. 9. 9. 2. 6. 5. 9. 5. 9. 17. 5. 18. 5. 6. 5. 1.

Hasonló megoldatlan és teljes mértékben titkosított (azaz nyílt szöveget egyáltalán nem tartalmazó) levél kis erőfeszítéssel található a közép-európai történelem forrásait őrző levéltárakban. Sok esetben – mint ahogyan ebben is – a rejtjel szimbólumok pusztá leszámolása arra utal, hogy vagy monoalfabetikus titkosírással állunk szemben, vagy olyan homofonikus, amely kevés homofont használ, és amely így „kvázi-monoalfabetikusnak” tekinthető. A régió komplex politikátörténelméből fakadóan a történész gyakran nem tudhatja, vajon német, francia, olasz, latin, magyar vagy akár török szöveggel áll-e szemben. Ez természetesen nem kell, hogy problémát jelentsen – gondolhatjuk – hiszen ha összehasonlítjuk a rejtjelszöveg statisztikai tulajdonságait az említett nyelvek könnyen mérhető tulajdonságaival, akkor megalapozottan sejthetjük, hogy melyik nyelvről van szó. Bármilyen logikusnak tűnik is ez a felvetés azonban, a konkrét esetek nem igazolják vissza. A siker elmaradásának oka pedig a kora újkori helyesírás instabilitásában keresendő. Az alábbi három tényezőben:

1. A kora újkori írnokok kézírása megbízhatatlan. Nemcsak hogy nem tiszteltek semmiféle következetes helyesírást, hanem rendszeresen hibákat is elkövettek. A modern kódfejtő egyik szokásos következtetési útja, hogy feltételezi, egyetlen szóban sem fordulhat elő ugyanaz a betű háromszor egymás után, azaz, ha a kédszövegben egy szimbólum háromszor ismétlődik, akkor feltétlenül két egymás utáni szóval van dolgunk. A valódi titkosírások esetében azonban ez az okoskodás nem működik, az írnokok és levélírók ugyanis gyakran ismételték vagy hagytak ki karaktereket pusztá oda nem figyelésből vagy hibából.
2. Azonban még abban az esetben is, ha az írnok gondosan dolgozott, számos választási lehetőség állt előtte. Ugyanazzal a rejtjelkarakterrel titkosítsa-e az u-t és a v-t? Megkülönböztesse-e a j-t és az i-t? Alkalmazzon-e külön szimbólumot az ékezetes betűknek és egyéb speciális karaktereknek (magyarul

- például: á, é, í, ö, ő, ü, ű, franciául: é, è, ê, à, ç, stb.), vagy használja-e ezen betűk ékezet nélküli párját? A megmaradt titkosíráskulcsokban mindegyik eljárásra találunk példát (bár az ékezeteket jelző módszerek jellemzően későn, a tizenhetedik század második felében jelentek csak meg).
3. Hogyan döntse el a kódfejtő, melyik szöveg alapján számolja ki azokat a statisztikai adatokat, amelyeket a rejtjelszöveg statisztikájával összehasonlít? Mit tekintsen a kódszöveg nyelvi analógiának? Modern francia, olasz, német, magyar és török szövegek nyilvánvalóan nem alkalmasak a célra. Bőséggel állnak rendelkezésre történelmi szövegek a korszakból, ezek azonban bizonyos jól definiált elvek mentén¹ szerkesztett – kijavított és modernizált – szövegkiadások. Természetesen vannak olyan szövegkiadások is, amelyek betűhűek, azonban ezek a kiadások ritkák, elsősorban nyelvtörténészek számára készülnek, és még ezek sem tudnak tökéletes mértékben betűhűek lenni, a szerkesztőnek bizonyos döntéseket kell hoznia a szövegkiadás során. A legtöbb szerkesztett szöveg azonban történészek számára készül. Ezekben ugyan igyekeznek megtartani a betűhű alakot a személy- és helyneveknél, valamint a naptári neveknél, az átírásban is megőrzik a tájnyelvi elemeket (i-zés, de elhagyják a szó végi „h” hangot, ha néma (megh = meg), és ha az adott betű feltehető kiejtésének mai megfelelőjét feltüntetve, cz helyett c-t, gh helyett h-t, lly helyett ly-t és ts helyett cs-t írnak a szerkesztett szövegbe. A szerkesztési változtatások alaposan indokolhatók szakmai érvekkel, azonban az eredeti szöveg statisztikai tulajdonságait megváltoztatják, ezért végső soron nem alkalmasak arra, hogy a kódszöveghez analógiaként használjuk őket.

Azonban, ha mindenek ellenére feltételezzük is, hogy van elegendő mennyiségű kora újkori betűhű szövegünk elektronikus formában, amely az eredeti – instabil – helyesírást követi, a történész kódfejtő még akkor is komoly problémákkal szembesül. Melyik szöveget hívja segítségül a megfejtéshez? Azt, amelyikben ékezetes betűk szerepelnek, és megkülönböztetik az u-t a v-től, az i-t a j-től? Vagy azt, amelyikben nincsenek ékezetek, mégis megkülönböztetik az előbbieket. Vagy azt, amelyik inkonzisztens módon használ ékezeteket, és megkülönbözteti az i-t a j-től, de az u és a v közül csak az egyiket alkalmazza. Túl sok a lehetőség!

Hogy érzékeltessük a problémát, mennyire távol áll a mai, kiszámítható használattól egy kora újkori rejtjelszöveg, mennyire következtelen egy szövegen belül, hogy alkalmaznak-e ékezetes betűket vagy nem, és hogy mennyire reménytelennek tűnik érvényes szövmintázatokat keresni, érdemes idézősolni Pázmány Péter egy I. Rákóczi Györgynek írt levelét 1636-ból (a ritkábban szedetttek az eredetiben titkosírva, a sűrűn szedetttek nyílt szöveggé váltak a levélben):

Mennél többet gondolkodom az kezd mostani állapotyarul annal inkább confirmaltatom abban az opinióban hogy kezd a ztorok kelmegek b e k e l l i e k v a l a m i n t l e h e t l e h e t e t l e n h o g i k e g i e l m e d a t o r k h a t a l m a e l l e n h a d a t v i s e l h e s s e n l e h e t l e n a z i s h o g i s o k k a i g f e n t a r c s a a h a d a k a t m e g u n a k o z n a k a z s t a t u s o k a k o l t s e g e s t a b o r i s z e n v e d e s b e a z f e l e l e m i s f e i e k b e f o r o g h o g i h a s o k k a i g t a r t a z t o r o k e l l e n k e z e s e o r s z a g o k a t i s e l v e s z t i k É s s o k e g y é b a k a d é k o s g o n d o l k o d á s o k m i a t t e g y s z e r c s a k e l o s z o l n a k e s k e g i e l m e d e t e l h a g g i a k a z l e n g i e l t u l l a t t i a k e g i e l m e d h o g i e l h a g g i a t o t K e r e m k e g d e t t e k i n t e m e g a z m i n e m ű v a l a s z t v i v K d k B o g a d i u r a m, a r r a k e r d e s r e h a M a t o r k k e l v a l o f r i g i f e l b o n t a s a v e l s e g i t e n i a k a r i a e e s t o b b e l n e b i s z t a s a m a g a t h a n e m c s a z z a l a m i g i r v e v a g i o n U g y v a g y o n r e n d e l t v o l t a M n e m e t e k e t m a g i o r o r s z a g b a d e m i n d a t e l i u d o h e z k e p e s t m i n d a z e r t h o g i a s a o h a d a t m e g u t o g e t t e k a s v e d u s o k a z o k m i k o r i o g e t e n e k e l e s h a e l i o n n e k i s n e m t u d o m h a l e n n e h a s z a H i s z e n e l e g p e l d a n k v a g y o n a r r u l, h o g y e r d e l i t a n e m e t s e g i t s e g m e g n e m o l t a l m a z h a t t i a a t o r o k e l l e n A z é r t

¹ A szövegkiadás elméleti és gyakorlati problémáival kapcsolatban a *Fons VII* (2000) tanulmányai adnak eligazítást.

uram, nem latok egyeb. utata meg maradasaba hanem hogi abekeseg etelvegezz e Sokat irhatnak arrul, de a kegd gondolkodasara hagyok mindeneket. A tisztesség és böcsület a mire leginkabb kell vigyazni, a bekese g s z e z e s b e n a t o b b i m i n d s e m t e s z e n k e t s z a z e z e r f o r i n t a l t o b b e t A z e r t p e d i g e r d e l i t n e m k e l p e r i c l i t a l n i A z u r I s t e n t k e r e m i g a z g a s s a a k e g d . e l m e j e z t m i n d e n j o r a . T a l a m a z ü d ö a l a t t c u s t a n s z i n a p o l i b o l i s u a l a m i i o h i r e i o h a i g a z a X k p r o g r e s s u s a k o n n i u l e s z e n a b e k e s e g a b e t l e n i s z u a n k i u a n s a g i m o d o t l a n o k M e g n e m e r k e z e t v a l a s z o m ö f e l s e g e t ü l a r r a a z h a t o d i k a r t i k u l u s r a m e l l i e t a u e z e r k i u a n t k e g d t ü l . ”²²

Amint ebből is látszik, nem elég annyit tudni, hogy egy levél nyelve magyar. Valójában több magyar (és több francia, német, olasz, stb.) nyelv volt forgalomban a kora-újkorban, még akkor is, ha ezek közül a magyar helyesírás tűnik a leginkább instabillnak. Következésképp, monoalfabetikus titkosírást kortárs szöveg segítségével megoldani jelentősen bonyolultabb művelet, mint első pillantásra tűnhetett. Mindez nem elméleti probléma, a megállításokat tapasztalat szülte, valójában megtörtént, hogy egy nyilvánvalóan monoalfabetikus titkosírás ellenállt a kódfejtési törekvéseinknek. Amennyiben egy titkosírásban nincsenek feltüntetve a szóhatárok, sok félreírás van benne, a nyílt szöveg nyelve nem ismert, a helyesírás nem következetes, és a levélíró kiszámíthatatlanul dolgozott, még egy módszerében elavult rejtjelszöveg is komoly kihívással szembesíti a kódfejtőt. Az alább bemutatásra kerülő kódfejtő szoftver ebből a frusztrációból született.

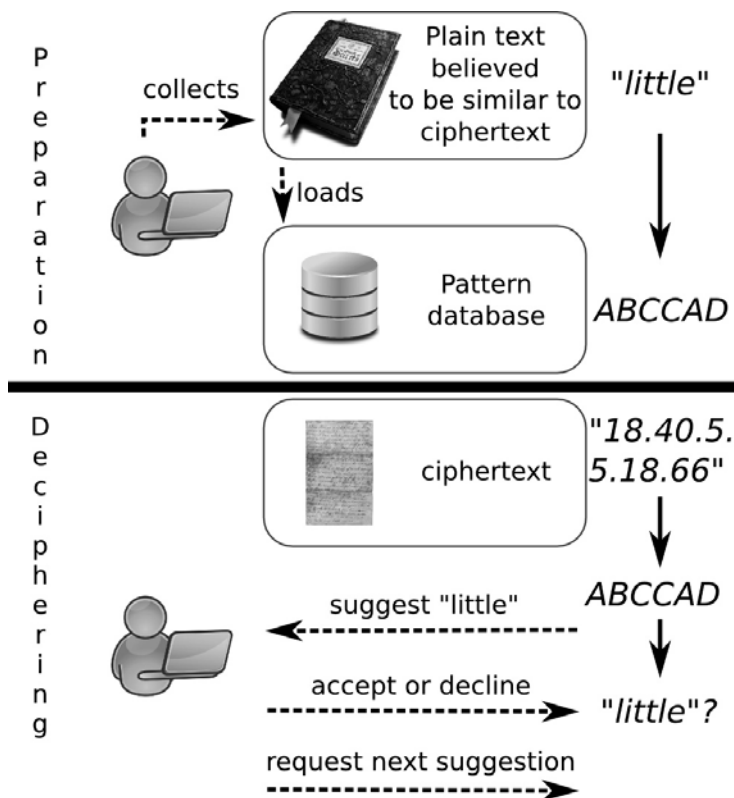
A program legfontosabb eszköze a kódfejtők köreiben jól ismert szó-mintázat módszer. Más, közkézzen forgó kódfejtő programokhoz képest a szoftver előnye, hogy felhasználója könnyen és praktikusán bele tudja táplálni azt a nyílt szöveget, amelynek statisztikájával és szómintázataival a rejtjelszöveg szimbólumait össze kívánja hasonlítani. A szoftver másik előnye, hogy bár monoalfabetikus titkosírások megfejtésére készült, bármennyi karaktert képes kezelni, és ezért egy homofonikus titkosírás megfejtéséhez is segítséget nyújthat. A homofonikus titkosírások, bár jelentősen komolyabb kihívásokkal szembesítik a kódfejtőt, bizonyos részekben – különösen, ha a kódoló meglegedett kevés homofon használatával – lényegében monoalfabetikusak. A titkosírásejtő szoftver képes lehet arra, hogy egy-egy jellegzetes szómintázatot felismerjen, és ezzel a kódfejtő számára betörési pontot kínáljon.

A szoftver neve „History Decipherer”. A felhasználó mindenekelőtt beletáplálja a txt formátumú rejtjelszöveget (a rejtjelszöveg számokból áll, minden szám után pont áll, egy, két, három és többjegyű számok egyaránt kezelhetőek a program számára). Ezek után a felhasználó betáplálja azt a (szintén txt formátumú) nyílt szöveget, amelyről azt gondolja a kódszöveghez időben, térben és nyelvhasználatban a lehető legközelebb van. Természetesen olyan txt fájl is lehet használni, amely több nyelven tartalmaz

²² Ötvös Ágoston, *Rejtelmes levelek első Rákóczi György korából*, Kolozsvár, A Királyi Főtanoda betűivel, 1848, 1–4. Az Ötvös által rekonstruált – homofonikus – titkosírás megfejtése mai magyarul: 1. az törökkel megbékélikéjék valamint lehet, lehetetlen, hogy kegyelmed a török hatalma ellen hadat viselhessen; lehetetlen az is, hogy sokáig fentartsa a hadat, megunatkoznak a statusok a költséges tábori szenvedésbe, az félelem is fejekbe forog, hogy ha sokáig tart az török ellenkezése országokat is elveszítik. 2. eloszlanak és kegyelmedet elhagyják, az lengyeltül láttja kegyelmed, hogy elhagyott. 3. arra a kérdésre ha M a törökkel való frigy felbontásával segíteni akarja-e kegd és többet ne biztassa magát. 4. ígírve vagyon. 5. rendelte volt M a németeket Magyarországra, de mind a téli időhöz képest, mind azért, hogy a való hadat megütögették a svedusuk, 6. nem tudom azok mikor jöhetnek el, és ha eljönnek is, nem tudom ha lenne haszna. 7. Erdélyt a német segítség meg nem oltalmazhattya a török ellen. 8. utat 9. utat a meg maradásába, hanem hogy békességet elvégezze. 10. a békesség szerzésben a többi mind se teszem két száz ezer forintnál többet. 11. Erdélyt nem kell periclitálni. 12. Constanzinopolyból is valami jo hire jó 13. Kgdk, ha igaz az X progressusa könnyű leszen a békesség. A Bethlen István kívánsági mondotlonok 14. hatodik articulusra, melyet a vezér kívánt.

szövegeket. Amennyiben a felhasználó tudja, vagy sejtí, mi lehet a rejtjelszöveg nyelve, hasonló nyelvű nyílt szöveget használ. Mind a rejtjelszöveg mind a nyílt szöveg esetében igaz, hogy minél hosszabb a szöveg, annál több remény van sikeres kódfejtésre.

A program kiszámolja és összehasonlítja mindkét szöveg jellemző frekvenciastatisztikáit (szimbólumokra, bigrammokra, trigrammokra, stb), majd végigvizsgálja a szövegek szómintázatait (minthogy a rejtjelszövegben nincsenek szóhatárok, sem ott sem a nyílt szövegben nem tekinti a szóhatárokat, „végigtolja” a mintázat vizsgálatot a space-ek nélkül vett szövegen). A folyamat néhány másodperctől néhány percig tart. A szómintázat azonosítás eredményeként a például a „little” (egy meglepően ritka szerkezetű szó) „ABCCAD”, az „emperor” „ABCADED”, lesz, és így tovább. Az alap gondolat az, hogy a minél ritkább mintázatú szavak kiugorjanak.

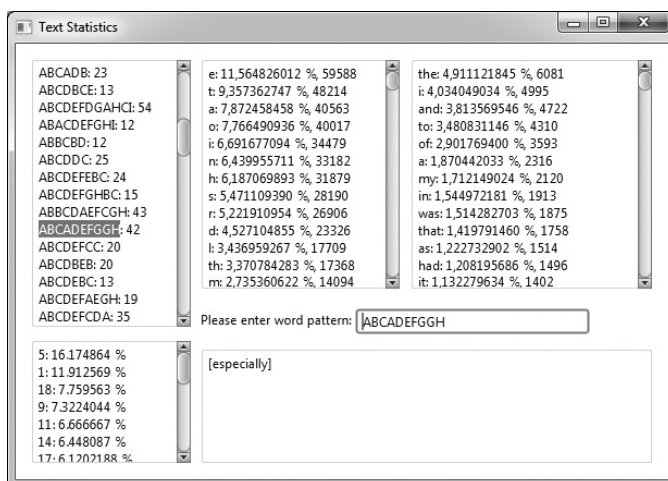

*A titkosírásfeltörő szoftver működésének folyamatábrája
(tervezte és készítette Héder Mihály)*

A lehetséges mintaegyezéseket a program abból a szempontból is vizsgálja, hogy mennyire gyakori karaktereket tartalmaznak az első, második, stb. pozíciójukban. Ebből az értékből indexszámot generálva súlyozza, mennyire valószínű, hogy egy-egy pattern egyezés valódi megoldást rejt, hiszen természetesen több szó is tartozhat ugyanahhoz a szó mintázathoz. A program minden (W) szóhoz kiszámolja, mennyire jól illeszkedik egy adott rejtjelszimbólumának (CS) relatív gyakorisága, a nyílt szöveg azonos mintájú szavának azonos pozíciójában álló betűjének (WS) relatív frekvenciájához. Minél kisebb ez az érték, annál valószínűbb, hogy a mintázatok egyezése valódi azonosságra utal:

$$d_{\langle C-W \rangle} = \frac{\sum_{pos_i} |(freq_{InCipher}(CS_i) - freq_{InPlain}(WS_i))|}{length(C=W)}$$

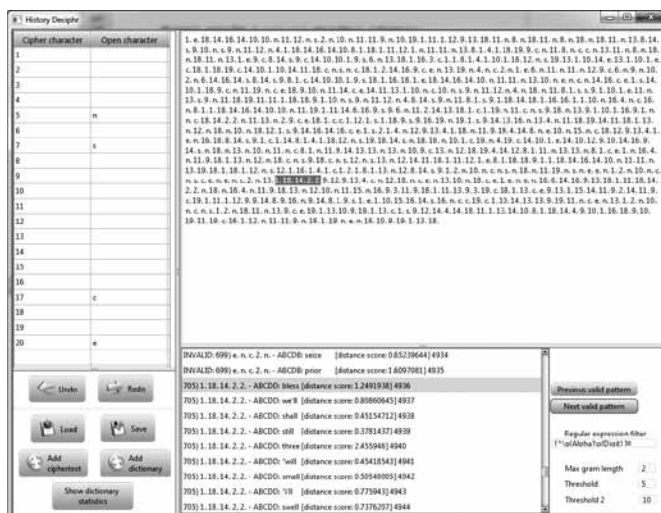
A program két részből áll. Az első, a szöveg statisztika elemző ablak, amely a szöveg elemeinek (betűinek), bigrammjainak, trigrammjainak és szóminázatainak tulajdonságát mutatja. A bal felső ablakban a szómintázatokhoz „érdekességük” függvényében érték van rendelve, ez mutatja, mennyire egyedi az adott szómintázat: például az „especially” szó sokszor fordul elő egy adott angol nyelvű szövegben, viszont csak ez az egy szó rendelkezik a szövegben ezzel a mintázattal, ezért igen „érdekesnek” számít: „ABCDEFGGH: 42” A középső és a jobb felső ablakrész betűknek és szavaknak a relatív gyakoriságát mutatja, míg a bal alsó ablakrész a rejtjelszöveg szimbólumainak relatív gyakoriságát jelzi.

Szövegstatistika elemző ablak

A tulajdonképpeni kódfejtés azonban a fő ablakban zajlik. A jobb felső ablakrészbe kerül a rejtjelszöveg, amely számokból áll és minden számot egy pont követ. A bal felső ablakrész mutatja a pillanatnyi (félkész) kulcsot, a szimbólumok és a nyílt szöveg betűinek feltételezett megfeleltetését. A jobb alsó ablakrészben szerepelnek a szoftver vizsgálatának eredményei, a szóminták és a javasolt nyílt szövegbeli szavak, amelyek megfelelnek a rejtjelszöveg szimbólumsorozatainak. A javaslat után szereplő érték mutatja, mennyire egyeznek a szó betűinek relatív frekvenciái a rejtjelszövegbeli karaktersorozat relatív frekvenciáival. Minél alacsonyabb az érték, annál valószínűbb, hogy a felkínált megoldás a jó irányt jelzi, érdemes tehát az alacsony (0.1 alatti) értékű javaslatokkal kezdeni. A javasolt szómintára klikkelve a jobb felső ablakban láthatóvá válik, hogy a rejtjelszöveg mely részére vonatkozik az aktuális javaslat. Jobb klikkeléssel a felhasználó elfogadja a felkínált megoldást, így az ennek megfelelő betűk behelyettesítődnék a kulcsba a bal felső ablakban, a rejtjelszövegben pedig a jobb felső ablakban minden érintett szimbólum minden előfordulása helyett a neki megfelelő betű jelenik meg. Néhány hosszabb szó helyes azonosítása elegendő is ahhoz, hogy hosszabb szövegrészek váljanak érthetővé, amely hatására a felhasználó manuálisan is megfeleltethet betűket szimbólumoknak a bal felső ablakban. Eközben azok a szóminta javaslatok, amelyek a megoldás pillanatnyi állapotával már nem összeegyeztethetők, érvénytelenné válnak, és a mintázat javaslatok közt az „INVALID” jelzés kapják, rájuk klikkelni nem lehet többé.

Amennyiben az utolsó lépés (az utolsó szó-minta behelyettesítés vagy az utolsó nyílt betű – rejtjel szimbólum megfeleltetés) hibásnak bizonyul, egyetlen gombnyomással vissza lehet vonni. Hasonlóképp, egy gombnyomással el lehet menteni a rejtjelszöveg aktuális megfejtettségi állapotát, és később visszatérni hozzá.

A fő kódfejtő ablak

A kódfejtés sikere nem csupán a szoftver hatékonyságától függ, hanem attól is, milyen jól (szerecsésen) választ a felhasználó nyílt szöveget, azaz a „szótárfájl”, amelynek statisztikai adatai és szó mintázatai alapján a program a rejtjelszöveget megkísérli feltörni, mennyire van közel a rejtjelszöveg alapnyelvéhez. A jó választás nem csupán azt jelenti, hogy azonos nyelvű szöveget találjunk, hanem azt is, hogy olyan szöveget tápláljunk a szoftverbe, amelynek szóhasználatá, betűzési módja hasonló, mint a titkosításé. Érdemes időben és térben minél közelebb szöveget választani, amely leghatóság szerint betűhű állapotban áll rendelkezésre. Minthogy ez nem mindig lehetséges, gyakran ugyanis semmi nem tudható a rejtjelszöveg történelmi környezetéről, egymás után több szótárfájl érdemes kipróbálni.

A leghatékonyabb eljárás, ha a felhasználó mindenekelőtt összehasonlítja a rejtjelszöveg szimbólumainak gyakoriságát a szótárfájl betűinek frekvenciáival, majd manuálisan megfelelteti a két-négy leggyakoribbat, attól függően, mennyire egyeznek az értékek, mennyire tűnnek egyértelműnek az egyes megfeleltetések. Az így elfogadott egyezések azonnal behelyettesítődnek a jobb felső ablakban a rejtjelszövegben, míg a jobb alsó ablakban azok a szómintázat javaslatok, amelyek így kiestek a lehetőségek közül, INVALID jelzést kapnak.

Második lépésben ezek a mintázat javaslatok kerülnek vizsgálatra. Érdemes azokkal a javaslatokkal kezdeni, amelyek „distance score” értéke 0.1 alatt van, majd a „next valid pattern” gomb megnyomásával lépni a felkinált – még érvényes – lehetőségek közt. Jobb klikkel egy, két vagy három szó elfogadása után már meglehetősen sok rész olvashatóvá válik a rejtjelszövegben, ahhoz mindenesetre elegendő, hogy a felhasználó számára nyilvánvalóvá váljék, jó úton halad-e vagy sem. Ha csupán az utolsó lépés tűnik megalapozatlannak, egy gombnyomással visszalép, ha viszont az egész szótárfájl rossz döntésnek bizonyul, érdemes elmenteni az aktuális állapotot – hátha utólag mégis követendő irányának fog tűnni a most elvetett elképzelés – és egy újabb nyelvű vagy egy újabb helyesírású szótárfájlal megpróbálkozni. Abban az esetben azonban, ha a nyílt szöveg jó választásnak bizonyult, és értelmes szöveg kezd

kirajzolódni a fő ablak jobb felső ablakrészében, úgy inntől akár manuálisan is lehet haladni, a bal felső ablakban újabb megfeleltetésekkel megoldani az egész rejtjelszöveget. A szoftver tökéletesen kezel olyan homofonikus titkosításokat, amelyekben viszonylag kevés homofónt alkalmaztak, nem jelent problémát, ha több számnak ugyanazt a betűt feleltetjük meg.

Az első lépés – a leggyakoribb betűk megfeleltetése – kihagyható, és a kódfejtés közvetlenül kezdhető a második lépéssel, a biztató szómintázat egyezések elfogadásával. A leggyakoribb betűk elfogadása egyszerűen csak felgyorsítja a folyamatot. Amennyiben a felhasználónak fogalma sincsen a rejtjelszöveg alapnyelvéről, alternatív megoldásként azt is megteheti, hogy egyetlen szótárfájlba tesz bele több nyelven és több helyesírással szövegeket. Ez esetben a karakterfrekvencia-vizsgálatokat nem érdemes összehasonlítani, a szómintázatok azonban segíthetnek, könnyen elképzelhető, hogy az egyik nyelv szavai nagyobb arányban tűnnek fel a javaslatok közt, mint a többié, és akkor érdemes a kódfejtés folyamatát újakezdeni egy – most már – egynyelvű szótárfájllal.

Mint hogy a siker nagy mértékben a szótárfájlokban rendelkezésre álló szövegektől függ, érdemes minél nagyobb és hitelesebb szövegmenyiséget összegyűjteni. A hitelesség fokát nagyban emeli, ha a megfejtett történelmi titkosításokat visszatápláljuk a rendszerbe, és a szótárfájl részévé tesszük.

Nézzük meg végül, hogyan működik a szoftver a korábban bemutatott szövegen, amiről semmi más nem tudunk, mint hogy az 1660-as évekből maradt fenn Wesselényi Ferenc fogalmazványai közt.

A történelmi szituáció ismeretében latin, német, magyar, de akár a francia nyelv sem zárható ki, érdemes tehát e nyelveket módszeresen egymás után megpróbálni. Az első kísérletet egy latin nyelvű szótárfájllal tettem, siker nélkül. Szintén elmaradt a siker, amikor egy korabeli, viszonylag betűhű magyar nyelvű szöveget használtam szótárfájlként. A következő javaslatom azonban sikeresebb volt: az ugyanaz a magyar szöveg volt, de az ékezetes betűket ékezet nélküli megfelelőikre cseréltem (azaz 'á' = 'a', 'é' = 'e', 'í' = 'i'), egyetlen karaktert használtam az 'u'-nak és a 'v'-nek, és minden 'y'-t 'i'-re cseréltem (így a hogy, „hogi”-ra változott). Ezzel a szótárfájllal felfegyverkezve, a titkosítás hamar megadta magát. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szöveg – archaikus, olykor latin kifejezéseivel, túlbonyolított szerkezetével, meglepő szóválasztásával, kiszámíthatatlan betűhasználatával, időnkénti 'i' betűivel 'e' helyett – még egy mai magyar olvasó türelmét is próbára teszi. Íme a megoldás:

a. z. i. g. i. r. t. h. u. s. e. z. e. r. t. a. l. l. e. r. e. r. t. i. s. t. e. n. u. g. i. s. e. g. e. l. l. i. e. n. s. e. m. m. i. t. s. e. m. m. i. u. e. l. e. k. h. a. r. e. m. a. z. h. a. z. a. s. u. k. s. e. g. e. a. z. t. h. o. z. u. a. n. m. a. g. a. u. a. l. e. s. k. e. g. i. e. l. m. e. s. u. r. u. n. k. s. o. l. g. a. l. a. t. t. i. a. e. s. p. a. r. a. n. c. z. o. l. a. t. t. i. a. s. o. t. m. e. g. u. t. k. o. z. n. e. m. e. z. a. i. a. n. l. a. s. b. a. n. m. i. n. t. h. a. e. n. n. e. m. t. u. d. o. m. m. i. c. z. h. d. a. c. o. r. r. u. p. t. i. b. i. l. i. s. e. m. e. r. u. o. l. n. e. k. n. e. m. h. a. z. a. m. u. d. a. m. h. u. s. e. g. e. t. o. l. u. i. s. e. l. t. e. t. n. e. m. h. a. n. e. m. h. o. l. m. i. a. d. o. m. a. r. i. e. t. k. e. l. l. e. t. n. e. k. k. e. g. i. e. l. m. e. s. u. r. a. m. m. a. l. k. u. f. a. r. k. o. d. n. o. m. k. i. t. m. e. g. u. a. l. l. o. k. h. o. g. i. s. e. g. i. e. n. l. e. k. n. e. m. p. i. n. z. e. r. t. n. 59. a. d. o. m. a. n. i. e. r. t. h. a. n. e. m. u. r. a. m. h. o. z. u. a. l. o. k. o. t. e. l. e. m. e. r. t. e. l. e. t. e. m. f. o. t. t. a. i. g. k. e. s. u. a. g. i. o. k. s. e. n. t. i. n. t. e. n. t. i. o. i. a. t. p. r. o. s. e. q. u. a. l. n. o. m. m. e. n. t. e. e. s. t. m. i. h. e. l. t. s. t. r. o. c. z. i. u. r. a. m. m. a. l. s. e. m. b. e. l. e. s. e. k. k. i. n. e. k. e. z. e. n. o. r. a. b. a. n. c. u. r. i. e. r. o. m. a. l. t. a. l. i. r. t. a. m. a. z. o. n. d. o. l. g. o. t. h. a. f. e. i. o. n. k. t. o. r. i. k. i. s. m. i. n. d. e. n. u. t. t. i. a. t. m. o. d. g. i. a. t. f. e. l. k. e. r. e. s. u. e. n. u. e. g. h. e. z. u. i. s. e. m. h. a. e. g. i. o. b. s. t. a. c. u. l. u. m. n. e. m. u. o. l. n. a. b. i. z. o. n. i. l. e. l. k. e. m. f. i. a. m. m. e. l. t. o. s. a. g. o. s. g. r. o. f. u. r. a. m. u. i. s. s. a. k. u. l. d. e. n. e. m. k. e. g. i. e. l. m. e. d. n. e. k. e. z. a. r. a. n. t. u. a. l. o. k. a. r. a. k. t. a. r. i. t. k. e. r. e. m. m. i. n. d. a. z. o. n. a. l. t. a. l. k. e. g. i. e. l. m. e. d. e. t. i. s. t. e. n. e. r. t. i. o. s. e. r. e. n. c. z. e. i. e. r. t. a. d. o. m. a. n. i. e. t. f. e. l. u. e. t. g. o. n. 59. l. a. t. i. t. u. e. s. s. e. u. e. t. t. e. s. s. e. k. i. m. a. s. o. k. k. a. l. i. s. f. e. l. o. l. e. m. m. e. r. t. e. o. h. a. b. i. z. o. n. i. a. d. o. m. a. n. a. k. n. i. a. l. a. n. k. s. a. g. a. s. e. m. m. i. r. e. m. e. m. u. e. z. e. r. e. l.

Mai magyar nyelvre lefordítva:

„Az ígért húszezer tallérért, Isten úgy segítjen, semmit sem művelek három az haza szüksége azt hozván magával és kegyelmes urunk szolgálatja és parancsolatja sot(?) megütközöm ez ajánlásban, mintha én nem tudom micsoda corruptibilis ember volnék, nem hazámuram hűségétől viseltetnem, hanem holmi adományért kellenék kegyelmes urammal kufárkodnom, kit megvallok hogy szégyenlek, nem pénzért, nX adományért, hanem uramhoz való kötelemért életem fogytáig kész vagyok sententioját prosequvalnom mentees (?) mihelyt Stroczi urammal szembe leszek, kinek ezen órában curierom által írtam azon dolgot, ha fejünk törik is, mindenütt iatm odgiat (módját?) felkeresün(k) véghezviszem, ha egy osbtaculum nem volna, bizony lelkem fiam, méltóságos gróf uram, visszaküldenem kegyelmednek ez aránt való karakterit, kérem mindazonáltal kegyelmedet, istenért, jó szerencséjért, adományit felvet gonXI atitüsséüt (?) tessék I (?) másokkal is felőlem, mert ő ha bizony adománynak nyalánsága semmire m(n?)em vezérel.”

A megoldás visszaigazolta a szoftver fejlesztés egy fontos előfeltevését a levélírók hibáit illetően. A következő szóban az 5-ös karakter háromszor is előfordul, így egy meglehetősen egyedi szómintázattal van dolgunk: 5. 9. 5. 5. 6. A karaktorsorozat megoldása azonban, amint végül kiderült: 'ember', az 5-ök ('e'-k) egyike egyszerűen tévedésből áll 3 ('b') helyett. Ez is mutatja, hogy a szó minták analízise, amely a kódfejtés egy fontos eszköze, nem minden esetben, és nem kizárólagos módon használható a történelmi szövegek megfejtésekor.

A példa azt is jól mutatja, milyen jellegű helyzetben használható a szoftver. Míg a titkosítási technika rendkívül egyszerű – monoalfabetikus – volt ebben az esetben, a nyelvi feladat annyira összetett volt (felismerni egy különös, még a 17. században sem létezett, mert a rejtjel céljára megváltoztatott magyar nyelvet), hogy a számítógépes támogatás nélkül rendkívül nehéz lett volna felismerni, melyik nyelvről van szó. (A nyelv helyes azonosítása után már csak idő kérdése lett volna a megoldás.) A szoftver tehát olyan helyzetek kezelésére készült, amelyekben nem a kriptográfiai eszköz kifinomultsága, hanem a nyelvi helyzet komplexitása okozza a problémát.

HÉDER MIHÁLY, LÁNG BENEDEK, LÉVAI SZABOLCS³

Szombathelyi bibliográfiák. Mindig örömteli jelenség, ha egy-egy szűkebb régió, amelyet valamely földrajzi egység azonosít, s történelmi, gazdasági, kulturális vonások egyénitenek, figyelmet fordít saját egyediségére, arra, ami beépül a nemzetibe és az egyetemesbe egyaránt, s ennek a ragaszkodásnak különféle műfajú munkákkal is nyomatékot ad. Tulajdonképpen hagyományteremtésre vállalkozik, aki saját történelme felé fordul, olyan viszonylatrendszer felállítására vagy megerősítésre, amely nem extremításokban és túlzásokban nyilvánul meg, hanem elsősorban a múlt személyes átélhetőségét célozza, s eközben megkeresi, és élettel telíti azokat a kapcsolatokat, érzelmeket, amelyek az elszármazottak és a helyben maradtak számára egyaránt közösségképző erőt jelentenek, egyben alkalmasak a kívülállók érdeklődését is felkelteni. Az ilyen jellegű munkák változatos színvonalú anyaguk mellett legtöbbször

³ A cikk egy olyan szoftver működésének részleteit írja le, amelyet Láng Benedek megrendelésére Héder Mihály szakmai irányításával Lévai Szabolcs fejlesztett. A fejlesztés technikai részleteit Lévai Szabolcs „Támogató rendszer fejlesztése kora-újkori titkosítások megfejtéséhez” című szakdolgozata tartalmazza. Az alap gondolat és a kidolgozás közös szellemi termék, a cikk szövege és a program bemutatott forráson végzett tesztelése Láng Benedek munkája. A cikk részletesebb angol nyelvű változata: HÉDER, Mihály, LÁNG, Benedek, LÉVAI, Szabolcs, *Historical reasons for constructing a monoalphabetic cipher cracking software* megjelenés alatt. Láng Benedek kutatását az OTKA K 101544, és a Bolyai ösztöndíj támogatta, a cikket a Collegium de Lyon EURIAS fellow-jaként írta.

rendelkeznek egy indirekt, ki nem mondott, példaadó üzenettel is, amely azt fogalmazza meg, miért érdemes az adott területen élni, ahhoz tartozni, vagy oda visszatérni.

A szülőföldhöz való általános ragaszkodás mellett figyelem kísérheti a helyi működésű, származású, de országos jelentőségre is jutó legkülönbözőbb foglalkozású személyiségek, politikusok, művészek, szakemberek és mások munkásságát szűkebb működési körzetükben; a célorientált kutatás tanulmányokban, monográfiákban, tevékenységük bibliográfiai feltárásában, s a kultusz egyéb jelenségeiben nyilvánulhat meg. Igen fontos a helyi elkötelezettség, hiszen ki más gondolja a hagyatékokat, ha nem az a régió, amelyhez valamiképpen kapcsolódtak? Ez az érdeklődés természetesen nem csak személyekre, intézményekre, tudományágakra, de a helytörténet apró eseményeire is kiterjedhet, a szép számú hazai vonatkozó szakirodalom mindennél világosabban mutatja ezt.

A következőkben ismertetendő három bibliográfia közül az első, legnagyobb terjedelmű a Takács Miklós által készített *Szombathely bibliográfiája*, amely 1997-ben jelent meg, majdnem hétszáz oldalon, s 8089 tételt tartalmaz. Kiadója a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, amelynek igen gazdag helytörténeti gyűjteménye van az egész megye és települései irodalmából. Létrejöttéhez két igény találkozása járult hozzá, egyfelől a városi önkormányzat által pártolt, a legújabb kutatásokat is felhasználó városi monográfia elkészítése, – első kötete a bibliográfia megjelenése után egy évvel látott napvilágot – illetve a megyei könyvtár által szerkeszteni kívánt várostörténeti bibliográfia; a két elképzelés megvalósítása csak párhuzamosan készülő kiadványokkal képzelhető el.

Bevezetőjében a szerkesztő, aki többédmagával már a hatvanas évek közepétől foglalkozik a helytörténeti irodalom feltárásával, évente közreadva az aktuális gyűjtést a Vasi Szemle évfolyamaiban, összefoglalja a kiadás történetét az előzetes elképzeléstől a megvalósulásig, ismerteti a gyűjtési és közlési elveket, és körvonalazza a lehetséges olvasók körét. A felhasznált forrásokat illetően úgy tűnik, a kezdő határ Bél Mátyás *Notitiája*, de természetesen a város történelmének részét alkotják az ókori és középkori évszázadok is.

Takács Miklós gondosan válogatott anyagát egy általános és három speciális témakörre osztja. Az első rész a közönséges leíró és történeti tételeket tartalmazza, ezt követik a gazdasággal, a társadalommal, valamint a kultúrával összefüggő közlemények. A fő fejezeteken belül a további csoportosítás részben formai, részben időrendi, részben tematikus, annak megfelelően, hogy a közölt anyagot miként lehet a legcélszerűbben feltárni. Az egyes alfejezetek tételei pedig betű- vagy időrendben követik egymást. Szükség esetén annotációként a vonatkozó ismertetések felsorolása, tartalmi megjegyzések, illetve utalások egészítik ki a tételeket.

A helytörténeti irodalmat arányosan közlő bibliográfia képes e dunántúli város életének sokszínűségét, a felé irányuló gazdag és változatos érdeklődést bemutatni. Reprezentatív és változatos anyag található a „Természeti viszonyok”, illetőleg a topográfiai közleményeket tartalmazó „A város utcái és terei” címet viselő fejezetekben. Kiegyensúlyozottak a köztéri szobrokat, emlékműveket s a város temetőit bemutató oldalak. Különleges érdekességgel bírnak az árvizeket, földrengéseket, tűzvészeket, járványokat tartalmazó tételek. Az anyagi kultúra változását, átalakulását az elmúlt másfél évszázadban jól demonstrálják a „Gazdaság” főfejezet iparágak szerint bontott oldalai. Differenciált és sokszínű helyi közönség(ek)et mutat a „Társadalom” főfejezet, amelyből különösen a közegészségüggyel, a közrenddel és vallással kapcsolatos részek emelhetők ki.

Ugyanakkor az első fejezet egyik része, amely a város történelmét korszakok szerint tárja fel, több ponton töprengésre készíti a recenzenst. Érdekes ugyanis, hogy azok az oldalak, amelyek maguktól értetődő természetességgel tartalmazzák az ókor, a középkor, a kiegyezés előtti évszázad irodalmát, s a huszadik századot jól elhatárolható időszakokra osztják: az első világháború előtti évtizedekre, az első világháborúra, a polgári forradalomra és a tanácsköztársaságra, a két világháború közötti évekre, – amelyben külön kiemelését kapott a város alapításának 1900. évfordulója – a második világháborúra, – súlyozottan a várost ért bombázásokra és a holokausztra – majd az újjáépítésre, az 56-os forradalomra, a Kádár-korszakra és a rendszerváltásra, s ezek között érzékeltetni képesek a feltárt anyag

menyiségbeli különbségeit is, egyetlen tételt sem vesztegetnek az ötvenes évekre, gyakorlatilag az 1945 és 1956 közötti időszakra. Ez különösen azért feltűnő, mert minden többi korszak/időszak a maga helyén van a bibliográfiában. A jelenség magyarázatául több lehetőség is adódik, e sorok írója arra gondol, hogy a múlt évszázad történelmében ezek voltak a legszegényesebb tisztázatlan évek, ezért kellett akarva akaratlan kikerülni itt, a történeti részben. Mert azért az ebből az időszakból való tételek megtalálhatók, bár szordínósan a kötet más oldalain, például a városfejlesztési terveket, a gazdaságot (építkezések, gépipar, bank, kereskedelem, mezőgazdaság, közellátás) ismertető alfejezetekben, csak éppen a politikai, történelmi cikkek maradtak ki valahogy. Különösen hiányoznak emellett a „Társadalom” főfejezetből a vonatkozó ötvenes évekbeli írások, talán ki lehet emelni a közigazgatással, illetve a politikai pártokkal, mozgalmakkal foglalkozó oldalakat. Általánosságban is látható ugyanilyen tartózkodás a másik szélsőséggel, az 1944–45-ös év helyi (és megyei) eseményeivel szemben, pedig például a *Vasvármegye* még az 1944-es év végén is megjelent. Nyilván e jelentős helytörténeti bibliográfia szerkesztési fázisában még jelen voltak másfél évtizede jogosnak gondolt ellenérzések, de ma már nem kétséges, mindkét időszak a magyar történelem része, szembe kell nézni velük, habár nem a közelmúlt hagyományait követve, és nem a jelen aktualizálásainak engedve. Ki kell ezt mondani, már csak azért is, mert hasonló munkákra szüksége van, s a más régiók helytörténelmi irodalmát feltáró bibliográfiák szerkesztői a rendelkezésükre álló anyaggal birkózzanak, ne pedig a feltárt tételekhez tapadt politikummal, ideológiával.

2007-ben volt *Batthyány Lajos* gróf születésének kétszázadik évfordulója. Magyarország első miniszterelnökének Vas megyéhez fűződő kapcsolatai közismertek, s a megyei könyvtár erre az alkalomra Horváthné Kupi Ildikó szerkesztésében közreadta személyi bibliográfiáját, 983 tételben. A lehetséges és a közölt anyag között talán még a szombathelyi bibliográfiánál is nagyobb válogatására volt szükség, hiszen a reformkori, illetve az 1848-as forradalommal és szabadságharccal, valamint a rá következő megtorlással kapcsolatos irodalom önmagában is rendkívüli mennyiségű, s sok szálon áll kapcsolatban Batthyányval. A tételleírások a másik két kötetten ellentétben a megjelenés idejének helyesírását követik, s feltárják az egyes művek ismertetését is. A bibliográfia erőnye a közölt anyag tematikus csoportosítása, amely az életrajzi vonatkozásokra, a művekre és a politikusi tevékenységre, illetve az utolsó kilenc hónap körülményeire, valamint az utókorra, a kultuszképződésre fókuszál. A bibliográfia értékét emelik a korabeli illusztrációk reprodukciói, az elkészült munka hasznos kutatási segédlet a korszak és első miniszterelnökünk életének és tevékenységének a tanulmányozásához.

Bár mindhárom kötetről el lehet mondani, hogy a tartalmi bőséget tetszetős külső kíséri, amit a belívek gondos tördelése, nyomdai kiállítása, a változatos illusztrációk – korabeli fényképek, dokumentumok, könyvborítók stb. – kiválasztása is mutat, s ezek önmagukban is felhívják a figyelmet a kiadványokra, tipográfiaiul különösen jól sikerült az *Ezeréves Vasvármegye* című, a megyével és településeivel foglalkozó monográfiákat feltáró tematikus bibliográfia. Szerkesztője Szalainé Bodor Edit, 2010-ben jelent meg, tervezője: Sellyei Tamás Ottó, aki a Batthyány-bibliográfiát is e minőségében jegyzi. Bevezetője részletesen ismerteti a helytörténeti bibliográfiának erre a kiadványra aktualizált értelmezését. Speciális helytörténeti jegyzékkel áll szembe az olvasó, aki kiharadt műveket keresgélve, a válogatás szempontjait vitathatja ugyan, de az elkészített munka meggyőző mindenkit annak jogosultságáról. Gyűjtőköre a történelmi Vas vármegye, tehát a határokon túli, egykor a megyéhez tartozó települések monográfiáit is magába foglalja, viszont tartalmi és kiadványműfaji határokkal él, illetve csak a nyomtatott műveket veszi figyelembe. A bibliográfia 141 tételt tár fel, ezek közül egy íródott a 18. században, hat a 19.-ben, tíz 1900 és 1945 között, negyvennégy 1989-ig és nyolcvan az utolsó két évtizedben. Jól látható a megélt igény és érdeklődés. Az egyes tételek pontos bibliográfiai leírással kezdődnek, amely még a lektorok nevének ismertetésére is kitér – fontos szempont ez, hiszen egy-egy hozzáértő, az adott témában átfogó ismeretekkel rendelkező lektor igen fontos segítőtársa lehet szövegkiadó vagy bibliografizáló munkák összeállítójának –, majd a tartalomra vonatkozó jegyzetek olvashatók. Mindezt kiegészíti a megyei könyvtár helytörténeti gyűjteményének jelzete, illetve a reprint kiadás jelzése, ha

van. Maguk a tételek három nagyobb egységbe soroltak: megyetörténet, tájegységek története, településtörténet. A múltat és jelent egybeötvtöző tipográfia a kötéstáblán túl a címgnyed és a bevezető kettős oldalként tervezett képében is tetszetős, az oldalanként két tételt tartalmazó, borítóképekkel illusztrált, egységesen szerkesztett monográfia-leírások esztétikai élménnyel is megajándékozzák a felhasználót.

(TAKÁCS Miklós, *Szombathely bibliográfiája*, Szombathely, Városi Önkormányzat–Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 1997, 668 [3]; *Batthyány Lajos, válogatott életrajzi bibl.*, szerk. Horváthné Kupi Ildikó, Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 2007, 142; *Ezeréves Vasvármegye, bibliográfia*, szerk. Szalainé Bodor Edit, Szombathely, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 2010, 99.)

BUDA ATTILA

NEKROLÓG

Viczián János (1940–2013). A magyar lexikográfia jeles alakjának, Viczián Jánosnak elhunytával (2013. augusztus 18.) egy nagy lexikográfiai hagyomány utolsó képviselőjét veszítette el a magyar tudományos élet. E hagyomány megteremtője még Szinnyei József (1830–1913) volt, akinek a *Magyar írók élete és munkái* című 14 kötetes biobibliográfiai lexikona – egyetlen embernek a maga nemében utolérhetetlen teljesítménye – mintává vált. Az ő munkáját, ugyanezzel a címmel, Gulyás Pál (1881–1963) folytatta, akinek azonban már nem adatott meg, hogy nagy gyűjtését maradéktalanul nyomtatásban is láthassa – az ő gyűjtéséből életében, 1939 és 1943 közt, csak az első hat kötet jelent meg. Az elárvult cédulatömeget Viczián János „örökölte meg”, s ő, ma már tudjuk, fölnőtt az önként vállalt nagy feladathoz. Gulyás váltakozó kidolgozottságban és formában megmaradt anyagát mintaszerűen „sajtó alá rendezte” – tető alá hozta. Az első pár kötet esetében szerepe még csakugyan az „egyszerű” sajtó alá rendezőé volt, ám utóbb – saját anyagát is beledolgozva a cédulákba – voltaképpen társszerzőként csinálta meg a köteteket. (A tervvel 1981-ben állt elő, a kötetek 1990 és 2002 közt jelentek meg.) E vállalkozása eredményeként a VII–XIX. kötet ma már hozzáférhető, a többi, mint a gyászjelentés (Magyar Nemzet 2013. szeptember 14., 18.) hírül adja, sajnos, „csak” Viczián János számítógépében van meg. Így a *Magyar írók élete és munkáinak* ma két sorozata áll rendelkezésünkre: „a Szinnyei” (I–XIV.), valamint „a Gulyás” (I–VI) és „a Gulyás–Viczián” (VII–XIX.). S csak remélhetjük, hogy a számítógépben lévő további kötetek is nyomdafestékhez jutnak. (Ha az utóbbiaknak mégsem valósulna meg a printkiadása, az már az „utókor” szégyene – s jóvátehetetlen vesztesége – lenne. Viczián a maga munkáját elvégezte.)

Viczián János 1940. augusztus 8-án született Békéscsabán. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában, az egyetemet (ELTE) Budapesten végezte. 1960–65 között történelem szakos tanári, 1970-ben könyvtárosi képesítést szerzett. Tanulmányai végeztével könyvtáros lett az MTA Könyvtárában, végezte a hagyományos könyvtári munkát, majd (1979) le is doktorált, de igazi szerepét a bibliográfiai és lexikográfiai munkában találta meg. Nehéz ember volt, aki minden helyzetben öntörvényei szerint mozgott, s akit sarkos véleményei gyakran sodortak konfliktusokba. Sokakat irritált politikai véleményeivel is (ezeket, megvallom, magam sem osztottam), de mindez másodlagosnak tekinthető valódi érdemeihez mérten. Az idők során afféle intézményeken kívüli egyszemélyes intézménnyé vált, aki a lexikográfiai hagyomány nagy szakadásait jórészt egymaga állította helyre, s intézmények munkáját pótolva egy nagy életrajzi adatbázis Szinnyeivel és Gulyással majdnem egyenrangú megteremtője lett.

Nem történész vagy irodalomtörténész volt, szerepét nem a filológiában, a szakvéleményes, egyedi anyagföltárásban lelta meg, hanem a valamilyen módon föltárt, összegyűjtött anyag szisztematikusan elrendezésében, pontos, ökonomikus leírásában, a szócikk optimális tömörségű s maximális információgazdagságú szerkezetének kialakításában. Adatbázisokat hozott létre. E téren is Szinnyei és Gulyás követője volt, de példaadó elődei módszerét tovább finomította, pontosította. S mivel nem egyedi, hanem nagy tömegű adattal dolgozott, fontos fölismerése lett, hogy egy adatbázis szerkezetének, egyes megoldásainak optimalizálása legalább oly fontos, mint az egyes adatok be- és összegyűjtése. Precizitása a maga nemében páratlan volt. Pontosan tudta, hogy egy-egy fölöslegesen használt rag, jel, stb. nagy sorozatban, egy-egy ilyen vaskos kötet esetében hány ív papírt pazarolna el fölöslegesen, de azt is tudta, bizonyos adatokat, adattípusokat föltétlenül meg kell adni. A jeklézés használata nem

lehet önkényes, a fölösleges karakterek és a hiányzó adatok egyaránt problémát okoznak, s olyan nagy tömegben, mint amilyen egy sok kötetes lexikon, ezeknek a megoldásoknak már anyagi vonzata is komoly. Fölsímelte, hogy egy lexikonkötet az adatok optimális találásának tudománya.

Egy-egy szócikk megírása, tudta, két dolgon múlik. A föltárt (összegyűjtött) adatokon, s ezeknek az adatoknak a pontos, világos leírásán, adatsorrá alakításán. (A szószátyár fogalmazás mindig, mindenhol zavart okoz, egy lexikonban azonban egyenesen megengedhetetlen. Esetlegességet teremt, hibaforrássá válik.) S olyan adatok, mint például a földrajzi és intézménynevek, amelyek olykor egy-két évtized alatt is sokszor és sokat változhatnak, a hozzávetőleges, pontatlan rögzítése egy adatbázisban, különösen megtévesztő lehet. Viczián szörszálhasogató pontossága, amely mindig megkülönböztette vele még az olyan, látszólag indifferens dolgokat is, mint például a megyét és a vármegyét, innen adódott.

A dolog természete szerint a főmű mellett sok egyéb is kikerült műhelyéből. Bibliográfusként kezdte. Elkészítette az 1857 és 1972 közötti magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiáját (1978), majd egyre inkább a lexikográfia lett tevékenysége fő területe. Ennek során, mintegy melléktermékként, készített mutatót (*Magyar egyetemek és főiskolák földrajzi és intézményi mutatója*, 1990), segédlet jellegű „útmutatót” „a Révai nagylexikon új sorozat cikkírói és szerkesztői számára” (1990), s több „ki kicsoda” típusú kortárs-lexikon munkálatait is irányította: *Ki kicsoda Kassától Prágáig?* (1993), *Ki kicsoda a hírközlésben?* (1994). (Az utóbbi az újságírók, a sajtó, a rádió és televízió szerkesztői, tudósítói adatait regisztrálta.) Egy időben szoros munkakapcsolatban állott a szekszárdi székhelyű Babits kiadóval, amelynek lexikográfiai tanácsadója is volt, s e minőségében ő szerkesztette a Révai új nagylexikona segédkönyveit, így a *Századvég magyarsága* című kötetet (1993) is.

Főművének, a *Magyar írók élete és munkái* mellett, a 15 kötetes *Magyar Katolikus Lexikon* szerkesztése tekinthető, amely 1993-tól az ő keze nyomán lett azzá, ami lett. Az a módszertani következetesség, adatpontosság, lexikográfiai ökonómia, amely e lexikon (egyébként nagyon széles körből merítő, sok területet átfogó) szócikkeit jellemzi, az ő hozzájárulása. Az összegyűjtött s nagyon különböző minőségű anyagból ez a lexikon az ő közreműködésével vált mintaszerűen megformálttá.

Öntörvényűsége – bírálói szerint önféjűsége – sokszor sodorta konfliktusba azokkal, akikkel együtt kellett dolgoznia, s nem úgy teljesítettek, ahogy ő elvárta. Hogy mindig neki volt-e igaza, kérdés, miként utólag már az is sejthető, igazságait sem mindig az optimális formában fogalmazta meg. Makacs is volt. De ezekben az esetekben sem ő vesztette a többit, hanem azok, akik ilyen vagy olyan megfontolásból, esetleg érzéketlenségből nem tudták azt a szakértelmet és szorgalmat a maguk javára fordítani, amit ő jelentett.

Halála a magyar kultúra nagy vesztesége. Nem valószínű, hogy lesz egyhamar, aki a helyére tudna lépni, s vele azonos színvonalon tudná megoldani a ma is megoldásra váró feladatokat.

LENGYEL ANDRÁS

Somkuti Gabriella (Szeged, 1929. november 11. – Budapest, 2013. október 4.) könyvtáros, művelődéstudományi és költő, Bibliothecarius Emerita. Családja 1920 után települt Kolozsvárról Szegedre, édesapja dr. Schilling Gábor a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, majd a Szegedi Tudományegyetemen oktató, édesanyja Keresztes Sarolta marosvásárhelyi születésű, középiskolai tanár volt. Nevét 1946-ban magyarosította Somkutira.

Középiskolai tanulmányait Szegeden kezdte, majd Budapesten folytatta, de 1945 áprilisában édesapját a szegedi Népbíróság koncepciós perében hat havi börtönbüntetésre ítélte, majd azon év decemberében tuberkulózis támadta meg Schilling Gabriellát. Végül Szegeden érettségizett 1948-ban kitűnő eredménnyel, és egyetemi tanulmányait is ott kezdte meg magyar–francia szakon. Ismét a betegség kényszerítette megtorpanásra és pályamódosításra, s így 1957-ben diplomázott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, az 1952-ben induló, önálló könyvtártudományi szakon.

Történeti és irodalmi érdeklődésének megfelelően szeretett volna a MTA Könyvtárában elhelyezkedni, ahol könyvtári gyakorlatát is végezte, de a Közgazdasági Egyetem Központi Könyvtárába került. 1956. július 16-tól 1961. április 30-ig dolgozott az akkor Marx Károly nevét viselő Egyetemen. Egy évig a Gyarapítási Osztályon hasznosította az egyetemen tanultakat, majd a tanszéki könyvtárak állományának rekatalógizálási csoportjában dolgozott. Érdeklődéséhez közelebb álló könyvtári anyaggal akkor került szorosabb kapcsolatba, amikor kinevezték a kutatói olvasóterem élére, ahol az állomány nagy részét azokból a kötetekből állították össze, amelyek a kamarai örökséggel érkeztek a Közgazdasági Egyetem Könyvtárába még 1948-ban.

Már a Közgazdasági Egyetem Könyvtárában töltött évek alatt elkezdett publikálni, a marosvásárhelyi Teleki Téka történetéből – 1955-ben (*A marosvásárhelyi Teleki-theca = A Könyv*, 1955, 10, 464–466.), és 1959-ben (*Giambattista Bodoni levele Teleki Sámulehez = Magyar Könyvszemle*, 1959, 200–202.) is közreadott egy-egy tanulmányt. Egyik első önálló kiadványa pedig a Közgazdasági Egyetemen megvédett doktori disszertációk bibliográfiájának szerkesztése (*Doktori értekezések a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1958–59-ben*, összeállította Somkuti Gabriella, Budapest, 1960).

1961. május elsejétől az OSZK kötelékébe lépett, egészen nyugdíjazásáig (1986. március 4.), negyedszázadot töltött a nemzeti könyvtár és történetének szolgálatában. Dolgozott a Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzékét összeállító osztályon, a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában, majd 1962 szeptemberében került a Hírlaptárba, ahol az olvasószolgálati munka közben sajtótörténeti kutatásai tárgyával kerülhetett tapintásnyi közelségbe. 1966-tól az Igazgatási osztály munkatársa, majd 1971 novemberétől az Igazgatási osztály vezetőjeként a könyvtári működés szinte teljes spektrumát fogta át. Az OSZK évkönyv 1971. évfolyamától minden kötet élén Somkuti Gabriella tudományos jelentése adja a nemzeti könyvtár egészének krónikáját. Könyvtártörténeti tevékenységét az 1981-ben Summa cum laude megvédett doktori disszertációjával erősítette, amely a marosvásárhelyi Teleki Téka történetét dolgozta fel. Akkor már (1963 júliusától) az OSZK híradó szerkesztő bizottságának tagjaként minden fontos könyvtárral kapcsolatos eseményről tudósított, miközben 1969-től egy évig a *Könyvtári Figyelő* felelős szerkesztését is vállalta. Könyvtártudományi publikációinak hosszú sora született ezekben az években is, miközben számos tudományos és szakmai díjjal – Szocialista Kultúráért kitüntetés, Keresztúry Dezső-díj, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének emlékérmé, Szabó Ervin-díj, Füzéki István-emlékérem – ismerték el munkásságát. 2009-ben Bibliothecarius Emerita cím adományozásával tüntette ki az OSZK. Honlapján a publikációs lista 25 oldalt tesz ki, közleményeinek száma 221 (l. www.somkutigabriella.hu).

Nyugdíjba lépésétől koncentrálni tud az igazán a nemzeti könyvtár történetére: 1986 márciusától majd egy évtizedig szervezte az OSZK-történeti kutatócsoport tevékenységét.

Akkoriban még nem volt használatos a „virtuális” kifejezés, ám Somkuti Gabriella igazi virtuális csoportot szervezett a nemzeti könyvtár dualizmuskori történetének összeállítására. Az OSZK, a MTA Soros Alapítvány ösztöndíja és az OTKA pénzügyi támogatásával saját aprólékos forrásfeltáró és adatnyomozói munkálkodása mellett az OSZK fiatal munkatársainak kutatási ambícióit fogta össze

az ügy érdekében. A nagyszabású kutatás részeredményeit az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* közölte.

Somkuti Gabriella számára a Hírlaptárban eltöltött évek tudományos hozadéka az a felismerés volt, hogy a nemzeti könyvtár dualizmuskori történetének összeállításához a mindennapok történéseinek naprakész krónikáját, az 1870-es évektől virágkorát élő sajtóirodalom célzott feltérképezése szolgáltathatja.

Az ő nevéhez fűződik a „Születésnapú újság” szolgálatának bevezetése is 1991-ben, amelyhez a dualizmuskori sajtó színes világa adta az ötletet. Az OSZK-történeti kutatások hozadéka 1992-ben a „A nemzeti könyvtára” című kiállítás megrendezése és 1994–1997 között a „Magyarország Nemzeti Könyvtára bemutatkozik” című vándorkiállítás szervezése bel- és külföldön egyaránt. Mindezek után nagy álma valósult meg, amikor a Kézirattár munkatársával, Fülep Katalinnal létrehozták az OSZK Múzeumot a könyvtár régi berendezési tárgyaiból, a könyvtári munka eszközeiből és a kapcsolódó dokumentumokból a nemzeti könyvtár budavári épületének nyolcadik szintjén.

Könyvtártörténeti kutatásainak eredményeit már 1966-tól közreadta a *Magyar Könyvszemlében* és az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvben* (*Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963–64*, Budapest, 1966, 187–209.), a rövidebb közleményeket, híradásokat az *OSZK híradóban*, a *Könyvtárosban*, *Könyvtári Figyelőben*. Foglalkozott a magyarországi barokk kor könyvtárainak történetével, a gyulafehérvári Batthyány könyvtár, a keszthelyi Festetics-kastély és Műemlékkönyvtár, Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője és a Ráday Könyvtár mind-mind kutatási területei voltak. Nekrológot írt rendre a könyvtártörténet nagyjairól, többek között Sebestyén Géza, Haraszthy Gyula, Kéki Béla gyászkeretes neve jelzi a sort, és közreadta kutatási eredményeit a nemzeti könyvtár történetének nagyobb személyiségeiről, az alapító Széchényi Ferenc mellett Mátray Gábor és Fraknoi Vilmos egykori könyvtárigazgatókról. Mindezek megkoronázására került sor a nemzeti könyvtár bicentenáriumi ünnepségének szervezésével és a könyvtár történetének, *Az OSZK története 1802–1918* (Budapest, 2002.) című kötet kiadásával.

Az 1990-es évek közepétől egyre gyakrabban jelentkezett verseivel a *Múzsza*, *Somogy*, *Polisz*, *Credo* és a székesfehérvári *Vár* című irodalmi lapokban, több erdélyi újságban és 2012-ben a Krakkói Egyetem tudományos és szépirodalmi folyóiratában, lengyel fordításban.

1998-ban jelent meg első verses köete (*Szembefordulva*, Versek, Budapest, 1998). A könyvbemutatón a Magyar Írószövetség elnökeként Pomogáts Béla beszélgetett a szerzővel, aki azután bevezetőt írt a 2005-ben, az OSZK által megjelentetett *Ajándék mégis* című kötethez.

Élete egyik utolsó ambíciója volt, hogy a Közgazdasági Egyetem könyvtárában töltött időket őrző, egyedülálló történeti értékkel bíró emlékeit „laptopba” mondja. Külső látását fokozatosan veszítve, belül egyre élénkebben emlékezett a pályakezdésére. Szeretettel idézte fel a „káderfeleségek” között Donáth Ferencné Bozóky Éva alakját is, amint a „közgázós” hallgatókkal és munkatársakkal menetelt 1956. október 23. délutánján.

Aktív érdeklődését mindvégig megőrizte, s tartotta a kapcsolatot az OSZK-beli kollégákkal, a Magyar Könyvtárosok Egyesületén keresztül is. Már 1977-ben ismertette az MKE Könyv- és Könyvtörténeti Bizottság programját az *OSZK híradóban*. Az MKE 50 éves évfordulójára megjelent kiadványban (*A Magyar Könyvtárosok Egyesülete ötven évének kronológiája, 1935–1985*, Budapest, 1985.) Somkuti Gabriella írta meg az 1955-től 1962-ig terjedő időszakot. A Könyvtörténeti Bizottság 1991-ben betagozódott az MKE Társadalomtudományi Szekciójába, Gabi akkor összegezte a bizottság elmúlt időszakának történetét (*Az MKE (Magyar Könyvtárosok Egyesülete) könyv- és könyvtörténeti bizottságának tizenhét éve* = *Könyvtáros*, 1991, 7, 416–421.). A Társadalomtudományi Szekció segített 2004-ben Somkuti Gabriella *A kereső* című kötetének a közreadásában. Nagy érdeklődéssel vett részt az MKE Bibliográfiai Szekció rendezvényein is, a szekció emlékülés sorozatán szinte kivétel nélkül vendégül láthattuk. Utolsóként tavaly decemberben látogatott el az OSZK dísztermében tartott tudományos ülészakra, ahol szívéhez különösen közelálló témák szerepeltek a programban: a *Magyar Asszonyok Könyvtárának* (amelyről Nagy Anikó tartott előadást) előzményeiről Somkuti Gabriella írt

egy régebbi cikkében (*Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon* = *Könyvtáros*, 1991, 5, 290–296.). Egy másik előadás pedig kapcsolódott az OSZK Kézirattárának első öréhez, Csontos János corvina-kutatóhoz, akinek sorsa pedig igazán szívügye volt...

A 2013 szeptemberében tartott Szinnyei-centenárium meglehetősen súlyos balesetéből éppen lábadozva – nem tudott eljönni, de fantasztikus akaraterővel készült arra, hogy novemberre talpra álljon.

Az Országos Széchényi Könyvtár alapítója emlékére hagyományosan minden év november 25-én Széchényi-napot tart, A rendezvény egyik programja a „Nemzedékek kézfogása”, az OSZK egykori és még hivatalban lévő munkatársai találkoznak azon alkalmakkor. 2012 novemberében Somkuti Gabriellával Elbe István beszélgetett arról a hallatlanul gazdag kutatói pályáról, amelyet egy különleges kiállítás egészített ki – Gabi irattartókba rendezte mindazon dokumentumokat (meghívók, publikációk, fotók és egyéb aprónyomatványok, név és idő szerint csoportosítva), amelyek bármilyen módon kapcsolódtak azokhoz a rendezvényekhez, tudományos konferenciákhoz, kiállításokhoz, amelyeket pályafutása során rendezett, vagy amelyeken részt vett. (A kiállítás anyagát az OSZK Múzeumára hagyományozta.)

2013 novemberében a Nemzedékek Kézfogása keretében Somkuti Gabriella utolsó verseskötetének posztumusz könyvbemutatóját tartjuk (*A mindennapok lépcsőfokain*, Versek, Budapest, 2013.), s emlékezünk rá nagy szeretettel és tisztelettel.

SZÖNYI ÉVA

SZEMLE

Jubileumi könyv és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011.

Hazánk legrégebbi folyamatosan működő nyomdája 2011-ben volt négyszázötven éves. Az évfordulóra rendezett könyvtörténeti kiállítás és konferencia mellett az Alföldi Nyomda kiadásában jelent meg ez az igényes kiállítású kötet, mely a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza időrendben felfűzve. A sokat próbált nyomda története művelődés, eszme- és nyomdatörténeti, nyomdatechnikai valamint betűtípus-kutatásra épülő tanulmányokból bomlik ki. A műhely első tipográfusát, Huszár Gált Debrecen református püspöke, Méliusz Juhász Péter látta el megbízásokkal s ez a kölcsönös együttműködés az őt követő nyomdászok és a református egyház között hagyományra vált az évszázadok során. A kötetben lévő tanulmányok egy-egy időszakra vagy kiemelkedő nyomdászegységére reflektálva mutatják be a kiváló kelet-magyarországi tipográfiai. A lábjegyzetek néha egy-egy értekezésen belül sem egységesek, ám a megértést segítik az összehasonlító táblázatok, grafikonok, térképek és metszetek.

A kötet előszavában Monok István a nyomdatörténet-kutatás jelentőségére hívja fel a figyelmet. Leszögezi, hogy a fennmaradáshoz elengedhetetlen az önismeret. A nyomda, a város, az egyház, a szakma és a nagyközönség közös ünnepét tartalommal kell megtölteni, ahogyan ez most sikeresen meg is történt.

Bánfi Szilvia dolgozatában („A debreceni nyomdászat kezdetei a betűtípus-kutatás tükrében”) a debreceni tipográfia kezdeteit mutatja be az egyes

karaktertípusok vizsgálata során napvilágra került adatok segítségével. A nyomdaalapító Huszár Gál életrajzi előzményeinek és debreceni működésének bemutatása után tér át az őt követő, név szerint ismert tipográfusok, Török Mihály, Raphael Hoffhalter és Komlós [Lupus] András valamint Rudolf Hoffhalter tevékenységének elemzésére. A karakterkészletek vizsgálatának segítségével a szerző eredményesen határozza meg az egyes nyomdászok munkásságának kezdetét, időszakait. Ezek az időpontok nem feltétlenül egyeznek meg ugyanis a nyomtatványok impresszumában feltüntetett adatokkal. A tanulmány konklúziójaként a szerző cáfolja a társzekeres vándornyomdászokról kialakult képet, illetve megerősíti Botta István (*Huszár Gál élete, művei és kora*, Budapest, Akadémiai, 1991, 347.) korábbi megállapítását, miszerint Huszár Gál nem Méliusz Juhász Péter elviselhetetlen természete miatt távozott a cívisvárosból, sőt Rafael Hoffhalter sem emiatt keresett más helyet nyomdájának.

A tipográfia történetének következő fontos szakasza Lipsiai Rheda Pál működésének ideje (1596–1619). Bitskei István és D. Szabó Ágnes közös tanulmányában („Rheda Pál könyvkiadói programja”) a tipográfus munkásságának első jelentős összefoglalóját adja. A szerzők számos hasznos adattal szolgálnak, amikor Heltai János négyes műfaji tagolását (egyházi, iskolai, alkalmi és világi kiadványok) alapul véve jellemzik az egyes nyomtatványokat és az irántuk mutakozó keresletet. A korszakból, valamint a nyomda és a kálmínista egyház szoros együttműködéséből következően az ismert nyolcvan debreceni nyomtatvány legnagyobb része egyházi kiadvány. Közülük is kiemelkedik Siderius János: *Kisded gyermekeknek való katekizmus, a hitmélyítő*,

kegyességi irodalom sikerkönyve. Jelentős bevételi forrásul szolgáltak a gyászversek, gyászbeszédek melyek kiadásába Rheda kezdett bele. Az iskola is a tipográfia fontos megrendelője volt, különösen a latin nyelv oktatásában segítettek Rheda kiadványai. A nyomda tényleges bevételi forrását azonban az alkalmi kiadványok, kalendáriumok jelentették. Ekkor vált híressé a debreceni kalendárium. Talán az irodalmi közizlés vagy a mecénási háttér változásának tudható be, hogy a jó üzleti érzékű tipográfus három világi témájú művet is megjelentetett munkássága utolsó évében.

A következő korszak nyomdászatról Csorba Dávid arányszámok segítségével ad áttekintést tanulmányában („Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszméletörténeti képe”). A negyvenhat évet magába foglaló időszakban kétszáznyolc kiadvány látott napvilágot százhatvannyolc kötetben. A szerző a korszak öt egymást követő debreceni tipográfusának (Karancsi Györgynek, Rozsnyai Jánosnak, Töltési Istvánnak, Kassai Pálnak és Vincze Györgynek) munkásságát, nyomtatványait veti össze és elemzi részletesen a korábban említett négyes műfaji tagolás, terjedelem és nyomdafelszereltség alapján. Mivel a nyomdász mindenkor a várossal szerződött és tőle bérelte a helyiséget és nyomdakészletet is, a szerző hasznos következtetéseket tud levonni a város kiadványigényére vonatkozóan a műfaj és a gyakoriság tekintetében. Felhívja a figyelmet a hitágazatos és a lectio continuát (tematikus prédikációt) tartalmazó művek közt az utóbbi javára bekövetkezett látványos váltásra, továbbá szemlélteti, hogy a kiadványok sorában továbbra is kis számban (22%) voltak fellelhetőek a világi tudományos művek, és azok döntő hányada is oktatási segédanyag volt. Legnagyobb példányszámban, ám a legkevesebb címmel pedig a vegyes kiadványok képviseltették magukat. A legtöbb magyar nyelvű munka a korszak végén, Vincze György sajtójából került ki.

A Vincze által is használt könyvdszék vizsgálatainak eredményeiről számolt be Varga Bernadett „»Typographiánk szep vala, de az is mindenestől elbomla...« Debrecenben használt könyvdszék a 18. század első éveiben” című tanulmányában. A szerző által bemutatott 1700 és 1705 közötti időszak egyedülálló a civisváros nyomdájának

történetében, mivel ekkor voltak utoljára használatban a nyomda korai szakaszának könyvdszéi. Ezeket a szerző a dolgozatban a nyomdai cifrák kivételével részletesen ismertet. A visszavonuló kuruc hadak 1705 októberében elpusztították a nyomdát s az csak hét évvel később kezdhetette meg újra működését. A kutatás alapjául a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztősege által a tárgyalt időszakban debreceniként nyilvántartott negyvenhét mű szolgált. A minőségi nagyítás, aprólékosan bemutatott iniciálék, záródíszek segítségével az olvasó reális képet kap a tipográfia korabeli felszereltségéről. A könyvdszék bemutatását pedig egy érdekes kutatási eredmény követi, mely újabb bizonyíték a kolozsvári és a debreceni nyomda kapcsolatára.

A nyomda újraéledésének körülményeit mutatja be „A késmárki nyomda Debrecenben?” című tanulmányában V. Ecsedy Judit. A szerző az 1705 és 1710 között Késmárkon, valamint az 1713 és 1719 között Debrecenben nyomtatott kiadványok tipográfiai jegyeinek összevetésével eredményesen igazolja, hogy a civisváros valóban a megszűnt késmárki nyomda készletét vásárolta meg. A közelmúltban felbukkant gyászversek és a korábbiól rendelkezésre álló adatok rendszerezésével megszünteti a bizonytalanságokat az ottani Witrarius-nyomdával és annak tipográfusával, Matthias Witrariussal kapcsolatban. A tanulmány rávilágít Miskolczi Csulyak Ferenc, Debrecen következő nyomdász mestere, és az egykori késmárki felszerelés megvásárlása közti összefüggésre is, hiszen Miskolczi Csulyak a lőcsei Brewer-nyomdában folytatott munkássága idején három évig együtt dolgozott Matthias Witrariussal s később is kapcsolatban maradhettek. Az újonnan előkerült debreceni kiadványokra hivatkozva pedig bizonyítja, hogy a fenti időszakban évente legalább egy munka (összesen kilenc) készült a nyomdában, rációlvá ezzel a szakirodalom korábbi elképzelésére a sajtó Miskolczi Csulyak távolléte alatti szüneteléséről.

Míg a tizennyolcadik században a magyarországi protestáns könyvkiadás Debrecenben összpontosult, addig a következő évszázad közepére a sorra alakuló környékbeli nyomdák is eleget tudtak tenni ennek az igénynek. Jól tükrözi ezt a konkurenciát a tipográfia 1844 és 1853 közötti vezetőjének, Tóth Endrének munkássága első évében a Tiszántúli

Református Egyházkerülethez címzett kérelme. Ezt mutatja be tanulmányában Oláh Róbert („»... vajha a Superintendenciában csak itt nyomtatott iskolai könyvek tanítatnának« Tóth Endre kérvénye az Egyházkerületi Közgyűléshez”). A dolgot az újdonsága, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején jó szolgálatot tevő, technikai fejlesztések bemutatása mellett (saját nyomtatványokat árusító bolt, vassajtó, gyorsajtó, új betűkészlet és minőségi géppapír a silány nyomópapír helyett) a szerző ezek indokait is sorra veszi a művezető levele segítségével. A kérvény valamennyi pontja, a privilégium betartása, az új könyvek megrendelése és az új helyesírási szabályzat szerint szerkesztett énekes- és tankönyvek is elnyerték az egyházkerület támogatását. A nyomdászt azonban kilenc évvel később hanyagság és pontatlanság vádjai miatt menesztették.

A versenyhelyzet fokozódását mutatja be Ölveti Gábor „Debreceni nyomdák a 20. század első felében” című tanulmányában. 1876 és 1913 között a cívisvárosban hatvannyolc vállalkozó kapott engedélyt a nyomdászatra, akik folyamatos vetélkedésben álltak egymással. Az I. világháborút és a gazdasági válságot csak a gyári jellegű tőkeerős üzemek és a kisipari társaságok élték túl. A következő világegés és a deportálások pedig tovább nehezítették a termelést. Az 8230/1948 számú rendelettel vette kezdetét egy új korszak, ekkor centralizálták a Debrecen környéki nyomdászatot a Városi Nyomdából Alföldi Nyomda Nemzeti Vállalattá alakult intézménybe. A piac általános elemzésén túl a szerző számos hasznos adattal szolgál a korszak négy fő nyomdávállalatáról (Városi Nyomda, Hegedüs és Sándor Irodalmi és Nyomdai Rt., Magyar Nemzeti Könyv-és Lapkiadó Rt., Tiszántúli (Hírlap) Könyv és Lapkiadó Vállalat Rt.) hiszen részletesen elemzi őket a tőke, megrendelések, valamint a termelés volumene, profilja és feltételei tekintetében.

Napjainkig kalauzol el Szendrei Ákos „Az államosítástól a privatizációig. Az Alföldi Nyomda története 1949–1998” című munkájában. A nyomda történetének ezen szakaszát öt korszakra felosztva ismerteti. Az ’államosítás időszakát’ (1945–1949) követte az ’extenzív fejlődés időszaka’ (1950–1956) melyben a központosítás és a szociális intézmények létrehozása mellett az elmaradó könnyűipari

beruházások miatt a termelés egyharmadára esett vissza. A ’középüemi könyvgyártás fejlesztésének időszakában’ (1957–1965) a politikai okokból is bekövetkező elbocsátásokat a technikai beruházások és látványos fejlődés követte. Az 1960-as évek közepére a nyomda főprofiljává a könyvgyártás lépett elő. A következő szakaszban, a szerző által a könyvgyár kiépülésének és a tömegkönyvgyártás korszakának (1965–1989) nevezett időszakban az automata gépsoros nagyüzemmé fejlődő gyár mellett a kötészetet is nagyüzemivé alakították. Az 1970-es évek végére az Alföldi Nyomda minden magyar kiadóval kapcsolatba került s számos külföldi megrendelője volt. A privatizáció után a ’talpon maradás és a tulajdonforma változás időszaka’ (1989–1998) jött el, ugyanis a kedvezőtlen körülmények hatására átstrukturálódott a megrendelői kör és az egyre több behajthatatlan követelés csődhelyzetet eredményezett. A nyomda 1993-ban részvénytársasággá alakult. Az 1990-es évek elejére a könyvgyártás visszaszorult s a kis példányszámban megjelenő, igényesen szerkesztett minőségi kiadványok jellemzik a nyomdát, amilyen az itt bemutatott kötet is.

NAGY GYÖRGYI

Petrőczy Éva, *Kagylókörttel harangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomból*, Debrecen, Budapest, Hernád Kiadó, 2011, 135 l. (Nemzet, egyház, művelődés, VI.)

Az érdeklődő olvasó Petrőczy Éva immár hatodik puritán témájú tanulmánykötetét tartja a kezében. A jelen kötettel bővül az a kutatási program, amely az elmúlt több mint tíz évben meghatározta a szerzőnő tevékenységét. Első tanulmánygyűjteménye, a *Fél-szentek és fél-poéták* előszavában így foglalta össze kutatásainak célját: „Csaknem öt esztendeje lezart értekezésem és az itt közreadott, talán már kiérlelt, s így nagyobb nyilvánosság elé bocsátható folytatás egyazon szándékkal íródott. Azért, hogy a magam szerény eszközeivel rehabilitáljam, az irodalmi köztudatba valamelyest visszaemleljem e tanulmánygyűjtemény hazai szerzői közül a névtelenekeket vagy elnévtelenedetteket, illetve, hogy az ismertebb életművek, puritán vagy puritanizmus közeli szereplők eddigi

értékelését kiegészítsem, az eddigitől eltérő megvilágításba helyezzem. Fontosnak éreztem azt is, hogy vázlatosan számot adjak az angolszász világ kevéssé ismert vagy éppen világhírű, ugyancsak ezt a szellemiséget képviselő korai és kései szerzőiről...” (PETRŐCZI ÉVA, *Fél-szentek és fél-poéták*, Bp., Balassi, 2002, [7].) Bár Petrőczi Évának nem szándéka egy végtelenített „puritánus saga” megalkotása, a feltáratlan, valamint a még nem minden szempontból elemzett témák a puritán történet még újabb, értékes epizódjainak megírását teszik lehetővé. Ezt tanúsítja a *Kagylókiúrttel harangozni* című kötet.

A figyelemfelkeltő cím, melynek hatására akár ügyességi játékok jelenhetnek meg az olvasó lelki szeméi előtt, a szerző köszöntőjében valamint „A puritán sabbath Angliában, Új-Angliában és Magyarországon” című tanulmányban kap magyarázatot: Új-Anglia első telepesei nehéz anyagi körülményeiknek köszönhetően nem tudtak értékes rézharangokkal hívogatni az istentiszteletre, helyettük természetes tengeri kagylókat fújtak. Hasonlóan az új-angliai nehéz körülményekhez a jelen kötet a szűkös anyagi lehetőségek ellenére, kitaró munkával, sok segítő szándékú alapítvány és magánszemély önzetlenségéből jött létre. A cím további indoklása lehet a kötetben több tanulmányban is szereplő új-angliai témák, párhuzamok bemutatása.

A tanulmánygyűjtemény első írása az angol puritanizmus Magyarországon, illetve a határon túl folyó jelenlegi kutatásait bemutató összefoglalás. A „helyzetjelentés” tájékoztatást nyújt a magyar puritanizmus-kutatás központjairól (a Debreceni Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, a kolozsvári Koinónia Kiadó, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia, a Károli Gáspár Református Egyetem Puritanizmuskutató Intézete és a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem), munkatársaikról, munkáikról és kiadványaikról. Petrőczi 2006-ban megjelent *Puritánia* című tanulmánykötete szintén tartalmaz egy aprólékos kutatástörténeti összefoglalót „Puritán szerzőink mint művészek. A puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban” címmel. Örömteli változás 2006-hoz képest, hogy azóta több kutatócsoport érdeklődése is a puritanizmus témája felé fordult.

A továbbiakban tizenhárom tanulmányt ismerhetünk meg a puritanizmus különböző területeiről. Közös jellemzőik az angol–magyar puritán kapcsolatok, párhuzamok keresése, feltárása, a jelenkori aktualitások bevonása a vizsgálódásba, a szerző értékes külföldi tudományos kapcsolatainak felvillantása valamint a modern külföldi szakirodalom naprakész ismerete.

A tanulmányok négy tág témakör szerint csoportosíthatóak, ezek a dolgozatok sorrendjét figyelembe véve a következők: az „Ami a Váradi Biblia hasonmás kiadásának kísérőtanulmányából kimaradt” című írás a 2002-ben megjelent Váradi Biblia hasonmás kiadásához írt kísérőtanulmányt hivatott kiegészíteni. (Legutóbbi megjelenése: PETRŐCZI ÉVA, *A váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában* = *Uő, Puritánia*, Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról, Bp., Universitas, 2006, 94–100.) A szerző Brian Walton (1600–1661) anglikán lelkész és tudós *Biblia sacra polyglotta* (London, 1655–1657) című hatkötetes, kilencnyelvű bibliakiadásának a Váradi Bibliára gyakorolt hatására hívja fel a figyelmet. A Váradi Biblia előtt néhány évvel megjelent sorozatot Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony rendelte meg, hogy segítségül szolgáljon a Váradi Biblia minél pontosabb kiadásához.

A második csoportnak nincs közvetlen magyar vonatkozása. A szerző a külföldi puritán témák tárgyalása során összehasonlításokat végez, párhuzamos jelenségeket állapít meg a külföldi és magyar puritán szellemiség megjelenési formái, illetve egy-egy kiemelkedő alakja között. Érdemes felhívni a figyelmet azokra az irodalomkutatáshoz segítségül hívott tudományokra, amelyekkel Petrőczi Éva elkészíti egy-egy új-angliai puritán személyiség jellemrajzát. A *Margaret Winthrop, Új-Anglia „Lorántffy Zsuzsannája”* John Winthrop (1587/88–1649), Massachusetts állam kormányzójának, az új-angliai protestantizmus megteremtőjének és hitvestársának kapcsolatát vizsgálja életrajzi adataik és családi levelek segítségével. A 17. századi puritán szellemiségű hívők hitvestársi szerepeinek feltárása, társaslélektani kapcsolataiknak felvázolása fontos szerepet játszik abban, hogy Petrőczi tanulmányának szereplőit valódi, hús-vér embereknek lássuk. A szerzőnő már régebbi tanulmányaiban is igyekezett pontosítani,

árnyalni a puritán házasságról kialakult sztereotip nézeteket, forrásokkal alátámasztani, hogy helye volt a kölcsönös szeretetnek, tisztelőnek, a feleség nem volt minden esetben egy folyamatosan alárendelődsre kárhóztatott személy, hanem férje valódi támasza, segítője.

Szintén összehasonlító lélektani vizsgálódásokat folytat a szerző a „Kálvin és Renáta hercegné – Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna” című tanulmányában. Itt elsősorban Valois Renáta modenai és ferrari hercegné (1510–1574) személyiségével, családi hátterével és a reformációhoz való viszonyával ismerkedhetünk meg. A magyar párhuzam, Lorántffy Zsuzsanna körülbelül száz évvel későbbi példája a hasonló körülményekből adódó hasonló pszichológiai jelenségekre hívja fel a figyelmet.

„A Bibliává változtatott lelkipásztor – avagy életigenlő siratóéneke John Cotton halálára” egyszerre jellemkutatás és egy műfaj, a puritán elégia vizsgálata: több példa is tanúsítja, hogy az Új-Angliában keletkeztek olyan gyászversek, amelyek pozitív, előremutató gondolatokat is tartalmaztak, illetve az elhunyt példaértékű életét könyv-metaforával illusztrálták. Így járt el Benjamin Woodbridge (1622–1684) is, John Cotton új-angliai prédikátor (1585–1652) sírfeliratának megalkotója:

„E férfi: élő, lélegző Biblia,
Minden szövetség rávésetett lapjaira;
Szentírás, Törvény: szívében egy-egy fejezet,
Elméjében a Szent Könyv indexét fölled.
Egy megtestesült címlap a neve,
És kommentár volt áldott élete.
Ó, mily értékek emlékműve ő,
Új kiadásban hogyha e világra jő,
Mentes lesz minden kis hibától,
Lapjain és kötésén öröklét világra!”

„A puritán sabbath Angliában, Új-Angliában és Magyarországon” a különböző puritán felekezetek vasárnapi, ünnepnap szokásait hasonlítja össze a mérvadó külföldi szakirodalom vagy korabeli források felhasználásával. Mindhárom földrajzi területen élőknek megvannak a maguk küzdelmei, csiszolnivalóik: Angliában például a gyülekezeti termék többfunkciós volta, Új-Angliában a kezdetleges, szerény körülmények, illetve a bennszülöttek

fenyegetése, a puritán prédikátorok véget nem érő szónoklatai, rigorózus szabályai okozhattak nehézséget. A korabeli magyarországi helyzetről Martonfalvi György *Keresztényi inneplés* (Debrecen, 1663) című műve alapján értesülünk, eszerint itthon kevésbé merev elvárások, kevésbé bonyolult szabályrendszer várt a hívekre vasárnaponként és az egyházi ünnepeken.

A következő csoporthoz, amely a magyarországi puritanizmushoz kapcsolódó személyiségeket, műveket és életeseményeket tárgyalja, remek áttekintést jelent „Az »igazi« Basirius Izsák, levelezése alapján” című tanulmány. Petróczi – az élete egy szakaszában Gyulafehérvárott működő anglikán teológus személyiségét – kiadott, bár a magyar szakirodalomban kevésbé vizsgált levelei segítségével próbálja jobban megérteni. Mind a magyar szakirodalomban, mind a szépirodalomban egyoldalú, negatív kép alakult ki Basiriusról mint Apáczai Csere János riválisáról, ezt a képet a tanulmány Basirius magánlevelezésének feleségéhez címzett darabjaival igyekszik árnyalni.

A 17. századi népszerű műről, a magyarországi puritanizmus második számú sikerkönyvéről – az első helyet Medgyesi Pál *Praxis pietatisa* (Debrecen, 1636) kapja – Pápai Páriz Imre *Keskeny útjáról* szól az *Egy puritán „bestseller”*. Az angol terminológiában elfogadott kifejezés méltán használható a *Keskeny útra*: Szigeti Jenő mutatta ki, hogy pontosan hányszor, és kik adták ki a művet 1647-es első megjelenésétől (Utrecht) kezdve, Petróczi Éva pedig azt vizsgálja, hogy mi lehetett ennek a nagy, felekezetek felett álló népszerűségnek az oka. A tanulmányt illusztráló szövegrészletek egyike Istennek a teremtményein keresztüli megismerhetőségét tárgyalja. A gondolat nem puritán sajátosság: a katolikus egyházi tanítóhivatal hittétele, hogy az igaz Isten a műveiből a természetes ész világosságánál megismerhető. A tételt, melyet az I. Vatikáni Zsinat emelt dogmává, a Biblia több szövegrészlete is megerősíti. A témával kapcsolatos legfontosabb bibliai hely a Rómaiakhoz írott levél 1,20 verse. Az Isten megismerhetőségéről való gondolkodás már a patrisztikus kor egyházi irodalmának gyakori témája volt, a középkorban kiváltképp a ferences teológia kutatta Isten teremtményein keresztüli megismerhetőségének a lehetőségeit

(pl. Szent Bonaventura, *Itinerarium mentis in Deum*). A gondolat a hazai egyházi irodalomban is felekezettől függetlenül népszerűvé vált, Pápai Páriz Imre mellett például a jezsuita Rajcsányi György is hosszan tárgyalja *Laurus tuta* (Nagyszombat, 1707) című értekezésében. Így a *Keskeny út* népszerűsége – a tanulmányban vázolt okok mellett – annak is köszönhető, hogy olyan alapvető, bibliai alapokon álló témákat tárgyalt, amelyek bármely keresztény felekezet tagjának épületes olvasmányként szolgálhattak.

A Medgyesi Párlól szóló két tanulmány („Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?” és „Johannes Polyander, egy meghatározó tanáregyéniség Medgyesi Pál életében”) Petrőczy Éva, *Nagyságodnak alázatos lelki szolgája*. *Tanulmányok Medgyesi Párlól* című tanulmánykötetének kiegészítése is lehetne. Medgyesi a szakirodalom számára ismert, feltárt puritán eszméket követő egyéniségek közé tartozik, a dolgozatok azonban megmutatják, hogy még mindig lehet vele kapcsolatban új kérdéseket felvetni.

A régi magyar irodalomban kevésbé ismert református tanár, lelkész és író Tarpai Szilágyi Andrásnak két tanulmányt is szentel a szerző („Kálvin magyar puritán tanítványa, Tarpai Szilágyi András” és „Házassági-válási kódex – puritán módra; Tarpai Szilágyi András: Libellus repudiū et divortii Christiani [1667]”). Az előbbi tanulmány maga Tarpai Szilágyi személyével, valamint gazdasági témájú művével, a *Szegények prókátorával* foglalkozik. A Kálvin gazdaságetikáján alapuló értekezés az adásvétel, a kölcsönzés és a hitel kérdéseit járja körül. Az utóbbi tanulmány a válás egyházi jogi kérdéseit tárgyaló, latin című, de magyar nyelvű traktátus bemutatása. Tarpai Szilágyi Kálvin és Béza házassági rendelkezései alapján dolgozta ki értekezését, művében sorra veszi az érvénytelen házasság eseteit és a válás lehetőségeit. Ismerteti a katolikus egyház álláspontját, a tridenti zsinat házassággal kapcsolatos határozatait, Pázmány Péter *Kalauzának* vonatkozó részeit, s amennyiben szükségesnek érzi, vitába száll velük.

A kötet következő témája a 20. századi népi vallásossághoz kalauzolja az olvasót. „A puritán női viselkedésminták örökösei: két kárpátaljai parasztprófeta-asszony a huszadik századból” 20. századi jelenségeket állít párhuzamba 17. szá-

zadi puritán vallásos formákkal. A két kárpátaljai karizmatikus egyéniség közül a református Borku Mariska kerül a tanulmány fókuszába. Számos korabeli irat tájékoztat kis imaközösségről, az úgynevezett Lettszövetségről, melyet 1939-ben oszlatott fel a Kárpátalját visszafoglaló magyar hatóság.

A gyűjtemény utolsó témaköre és egyben utolsó tanulmánya a 17 éves John Milton „On the Death of a Fair Infant Dying of a Cough” című elégiájának költői képeit elemzi. Milton alkalmi költeményében túlsúlyba kerülnek a római mitológia istenei a keresztény motívumokhoz képest. Petrőczy a költemény részletes elemzésének segítségével magának a 17. századi gyermeksirató költeménynek foglalja össze a jellegzetességeit. A tanulmány a kötet egyetlen angol nyelvű írása, ezzel némileg megbontja a kötet egységét.

Az Angliából származó protestáns megújulási mozgalom a laikus hívek mindennapjait kívánta átfőrnálni a rendszeres imaalkalmak, a mindennapos lelkiismeretvizsgálat (*casus conscientiae/cases of conscience*), a naponta elmondott imák, megtartott áhítatok segítségével. A puritanizmus jellegzetességei, mivel az egyes hívekre irányultak, hogyan is figyelhetők meg másképp, mint egy-egy puritánus személyiség életének, lelkületének vizsgálatával? Petrőczy Éva legújabb kötetében ez a módszer tanulmányról tanulmányra haladva nyomon követhető, kiegészítve még a különböző földrajzi területekről származó puritán személyiségek, műfajok, jelenségek szinkrón és diakrón összehasonlításával.

BÍRÓ CSILLA

A Füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya, Katalógus, összeállította Martí Tibor, Eger, Esterházy Károly Főiskola, 2012 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 7. kötet)

„A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei” című sorozat újabb vasok kötettel mutatja be a magyar ferences rend könyvtár- és olvasmánytörténetét. Martí Tibor összeállításában megjelent katalógus illeszkedik Monok István szerkesztésében megjelenő sorozat szellemiségéhez.

A szegedi és a piliscsabai régi könyves, illetve a régi magyarországi irodalmi képzések fíradhatatlanul ismertetik, szeretetik meg a régi könyvekkel a náluk tanulókat, ennek egyik eredménye ez a kiadvány is. 2003–2004-ben Szelestei Nagy László vezetésével a Pázmány Péter Katolikus Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működő Régi magyarországi irodalmi specializáció kurzus hallgatói (Bogar Judit, Jusztin Péter, Ollé Viktória, Pekarik Zita, Schmikli Norbert, és Stempely Irén) készítettek a füleki ferences rendház régi állományáról kéziratos inventáriumot. A kéziratos inventáriumot 2009-ben Hajdu Verával és Martí Tiborral együtt digitalizáltuk a Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomatványok Tagozatába. A MOKKA-R adatbázisában (<http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r> URL-en érhető el) megtalálható, kereshető a füleki ferences rendház állománya. A nyomtatott katalógusok mellett sokszor a MOKKA-R – a Kárpát-medence régi könyves állományának folyton bővülő tárháza – mára már megkerülhetetlen adatbázis, bibliográfia lett. A kutatás történetének rövid ismertetésében kiderül, hogy a katalógus elkészülése sok munkatárs és hosszú évek munkája mindezek velejárójával.

Martí Tibor Fülekre utazva egyesével nézte át az állományt a nem egyértelmű, hibásnak tűnő leírások, az azonosítatlan nyomtatványok és a kéziratos bejegyzések ellenőrzése miatt javítva a tételek leírását, illetve megadva a possessor-bejegyzések pontos helyét. A könyvtár és a füleki ferencesek történetét kutatva fedezte fel, hogy a Füleki Vármúzeum tulajdonába került a rendház állományának egy része. Agócs Attilával, a Füleki Vármúzeum igazgatójának támogatásával a könyvtár itt található igen rossz állapotban lévő könyvei katalogizálásra kerülhettek. Egy-két menthetetlenül penészes példány utolsó „olvasója” is a kötet összeállítója lett. A rendház vármúzeumi állományának felfedezése, katalogizálása és megmentése Martí Tibornak köszönhető. Külön köszönet illeti Agócs Attila múzeumigazgató urat, hogy a határon túli magyar könyvkultúra ügyét felkarolta, a könyvek elhelyezését biztosította.

A kiadványt Varga Imre Kapisztrán OFM, Martí Tibor és Jusztin Péter bevezetői, tanulmányai gazdagítják. Az első bevezető a Szalvatoriánus Rendtartomány ismertetésével a füleki ferences

kolostor történetével foglalkozik. A ferences testvérek tevékenységei között nemcsak a lelki gyógyítás, gondozás gyakorlatára, hanem egyebek közt a testi gyógyításra is felhívja a figyelmet. A katalógusban egy chirurgus testvér azonosítható. Fráter Damján possessor-bejegyzéseit 14 könyvben találjuk meg, mindegyik orvostudományi, sebészeti nyomtatvány. Bejegyzéseinek igen ritka datálásából (Conv. A 190: 1782 és Conv. A 294: 1813) következik, hogy a 18–19. században „praktizált.” A 80-as számú Conv. A 294-es azonosítatlan tétel valójában *Instructio practica de officio parochorum et aliorum curatorum pro tempore pestis expositorum, cum appendice medica. – Tyrnaviae: typis acad., 1739-es* kötet csonka példánya. A mutatóban ugyan külön, Horwatowski, Damján néven szerepel az 525-ös tétel, de ez csak egy elírás, hisz a pontos possessor-bejegyzés (Fratrís Damiani won Horwatowski) és a könyv témája alapján feltételezhetjük, hogy ezt ugyanaz a Fráter Damján használta. Több kötetben orvosi feljegyzések, receptek is szerepelnek, érdekes lenne tudni, hogy ezek Damján testvér tollából származnak-e. Magyar és külföldi szakirodalmat egyaránt használt.

Martí Tibor bevezető tanulmánya hangsúlyozza, hogy a ferences atyáknak nem volt önálló könyvtáruk, a provincia rendházain belül cserélődtek, „mozogtak” a könyvek. Ezt a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár elektronikus katalógusából a szécsényi, a gyöngyösi és a budai ferences rendház és a Szlovák Nemzeti Könyvtár füleki provenienciájú nyomtatványaival is alátámasztja, bár a pontos közlése, ismertetése sajnos elmarad (Augustinus: *De civitate Dei et de Ss. Trinitate. Basileae 1489. Nr. 5679. Anno 1619. erat Conventus Fülekiensis*” = KÖNIG Nándor, *Index librorum saeculi XV. et XVI. bibliothecae pp. Franciscanorum Gyöngyösiní.* Budapest, Held, 1930, 13).

Emődi András *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya, (Katalógus, 1701 előtti külföldi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár, Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség, Varadinum Script Kiadó, 2010*[A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 5. kötet]), című kötetében lévő colligatum, a Szatmárnémeti ferences könyvtár Q 85-ös tétele, külföldi antikvák (91: Luytens, Henricus: *De nativitate Domini Nostri Jesu Christi*

ex secundo capite D. Lucae evang. Docta et pia explicatio. – De missione Spiritussancti libellus ... – Antverpiae, excudebat Antonio Tilenio C. Plantinus, 1565.; 92: Luytens, Henricus: Enarrationes evangeliorum dominicalium, a prima dominica adventus usque ad dominicam septuagesimae. – Antverpiae, excudebat Christophorus Plantinus sibi et Antonio Tilenio, 1565., 100: Pamelius, Jacobus: Micrologus de ecclesiasticis observationibus. – Antverpiae, ex officina Christophorus Plantini, 1565., 133: Topiarius, Aegidius: Conciones in Evangelia et Epistolas, quae in principibus et aliis totius anni fests diebus populo in Ecclesi proponi solent. ... – Parisiis, apud Michaellem Somnium, 1566.) változó provenienciája jól mutatja a könyv mozgását. 1575-ben már Ambrosius, gyulai ferences szerzetes ajándékozta gyöngyösi Imre fráternek. 1608-as bejegyzése tanúskodik arról, hogy ez a kötet a füleki ferencesek tulajdonában volt illetve, hogy még az 1615-ös leégés előtt 1611-ben elkerült Szécsénybe, majd a gyöngyösi konventbe. Annak idejét ugyan nem tudjuk, hogy a szatmárnémeti ferences rendház tulajdonába mikor került, de így is érdekes információkat tartalmaz és egyben az általunk ismert legrégebbi füleki provenienciájú nyomtatványokat.

„A ma Füleken található, vagy adatolható módon egykor Füleken őrzött könyvek XVII. századi bejegyzései közül a legtöbb 1617-ben keletkezett.” – mondja Marti Tibor az előszóban. Valószínű, hogy a leégést követően ekkor kerültek a kolostor tulajdonába, az új könyvtár első köteteiként, a füleki katalógus 5 nyomtatványa (126, 783, 1328, 1380, 1509) és Emódi katalógusában szereplő 3 tétel is. 1617-es füleki provenienciával (15, 16: Bellarminus, Robertus: Disputationes de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos. T. III. P. I–II. – [Confalonieri, Johannes Baptista:] In Roberti Bellarmini ... tertium tomum controversiarum duplex index. – Ingolstadii, ex officina typographica Davidis Sartorii, 1593. és 103: Pepinus, Guilielmus: Expositio evangeliorum quadragesimalium. – Venetiis, apud Gratosum, 1569.) Ennek a második gyarapításnak a kezdeti szakaszához tartozik a fent említett gyöngyösi antikva is.

A könyvek későbbi vándorlására példa a kaplonyi ferencesek katalógusában szereplő 993–994-es

tétel (KOSZTOLÁNYI Sándor, *Négy esztendő-béli böjti napokra rendeltetett szent beszédek* [Első-] negyedik rész. – Posenban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1798) – vö.: *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya, Katalógus*, összeállította Magyar Árpád, Zvara Edina, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 239. [A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, 4. kötet]). A négy kötetes mű két colligatum. Első része füleki provenienciát, s mindkét colligatum tartalmazza Kudelka Alajos Gellért ferences szerzetes 1857-es possessor-bejegyzését, amiről arra lehet következtetni, hogy a többkötetes mű minden része Kosztolányi Sándor (1777-ben és 1784-ben kaplonyi ferences házfőnök) prédikációi a füleki ferences atyák retorikai gyakorlatát segítették.

A sorozat eddigi tagjaitól eltérően, de szegedi hagyományokat követve a katalógus bevezetőiben több kéziratot is szerepel. Marti Tibor tanulmánya tartalmazza a Koháry István által adományozott könyvek jegyzékét, s ezt az állomány katalógusával is egyezteti. A jegyzék negyedik tétele Catechismus patris Mathiae Heimbach tomus 2. melyet az 1723-as B 292 – nr. 808-cal azonosít. A két kötetből az egyik lemaradt, a katalógus következő tétele a nr. 809-es, a Conv. B 40 (possessor-bejegyzése az azonosítással egyezik: „Ex libris Comitis Stephani Koháry 1724”). A tételek azonosítása a két Biblia, s a négy Csúzy kötet kivételével sikerült is, s Marti feltételezi, hogy a könyvek a mai napig a rendház, vagy a Vármúzeum tulajdonában vannak.

Ez a feltételezés igaznak bizonyul amennyiben a jegyzéken szereplő eddig azonosítatlan Biblia Latina valószínűleg megegyezik a 188-as Biblia Sacrával (Viennae, apud Martinum Endterum, 1705.), melynek possessor-bejegyzése „Pro arce Csabrag. 1715.” 1622-ben báró Koháry Péter érsekújvári vicegenerálisnak és utódainak adományozta II. Ferdinánd Csábrág várát. A Koháry-családnak csábrági tartózkodásuk alatt a füleki kolostor adta a házi lelkészeket (P. KÖNIG Kelemen, *Hatszázéves ferences élet Szécsényben, 1332–1932, a szécsényi ferencesek története a megye-, az ország- és az egyháztörténelem tükrében*, Vác, 1931, 224.) Koháry István itt halt meg 1731-ben. Ennek alapján joggal feltételezhető, hogy 188-as Conv. B 137-es

jelzetű, VD18 11096373–003 számon azonosítható Biblia egyezik Koháry István ajándékával. A jegyzéken szerepel még a Biblia Hungarica, melynek azonosítása még várat magára, Csúzy Zsigmond négy kötetével együtt.

A bevezető első két tanulmányának háromnyelvű (magyar, német, szlovák) változata és a rövidítésjegyzék teszi teljessé a katalógust. Jusztin Péter könyvjegyzékekről szóló ismertetése csak magyarul olvasható, ezt magyarázza, hogy a könyvjegyzékek mindenki számára érthetően latinul íródtak. Ezeket nemcsak közreadja Marti Tibor, és munkatársa Jusztin Péter, hanem megpróbálják azonosítani, összevetni a rövid leírásokat a könyvtár állományával, a tételek mellett szerepelnek a mostani jelzetek. A könyvjegyzékek elemzése, összehasonlítása önálló tanulmányt érdemelne. Közel 20 év alatt a könyvtár állománya 100 kötetrel gyarapszik, s a gyarapodás mértéke a következő években is növekszik. Az azonosítás olykor csak erősen véleményes, itt-ott pontosítható, de mindenképpen követendő példát mutat „A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei” című sorozat további köteteinek, hogy a fellelhető kéziratok inventáriumok – amennyiben a nyomtatvány terjedelme engedi – a katalógussal együtt, azzal összehasonlítva jelenjenek meg.

Ismerve Marti Tibor áldozatos régi könyves munkáját, a régi könyvkultúra iránti elköteleződését, s annak reményében, hogy a füleki ferences és az erzsébetvárosi örmény könyvtár katalógusával (*Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*, A katalógust összeállították Armenuhidrost-Abgarjan, Kovács Bálint, Marti Tibor, Leipzig, Eger, 2011. *Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin* 1., 408 p.) bibliográfusi munkáit további kötetek követik, fogalmaznám meg észrevételeimet. Hangsúlyozva, hogy ez a kötet nem alapkatalógus, s nem a tökéletes bibliográfiai leírás elkészítése volt az irányadó, maradtak benne hiányosságok, következetlenségek.

A kötet a sorozat néhány tagjától abban is eltér, hogy az ősnymotványokat, az antikvákat nem a katalógus elején külön fejezetben, nem egy részletesebb leírással tünteti fel, a kolláció is elmaradt. Például a 783. Homiliarumnak pontos VD 16 száma a H 215, s az azonosításból kiderül, hogy a pars aestivalis résszel együtt jelent meg,

így ez a kötet csonka, s a nyomdamutatóból is kimaradt Cervicornus, Eucharius. 183-as Biblia Sacra pontos provenienciája VD 16 B 2667 és az A mezőben feltüntetett nyomdása Guarini, Thomas, pontos megjelenési ideje pedig 1590–1591.

Következetlenségek maradtak az u/v átírásban, a nevek egységesítésében (Pongrácz Eszter). A hivatkozás és a nyomdász is lemaradt az 1359-es tételnél (*RMK* I. 1482 és az *Academiai* bötükkel, Hörmann János által). 1612-es tétel Smith Miklós helyett Schmitt Miklós. 1082-es tételnél a Petrik hivatkozás téves.

A kiadványok azonosítására az összeállító felhasználta a legfontosabb külföldi nyomtatott, illetve az elektronikus katalógusokat és bibliográfiaikat. A kötet használatát többféle mutató segíti, úgymint időrendi, személynev-, nyomdahelyek, nyomdatulajdonosok, nyomdászok és kiadók, possessormutató.

A katalógus végén folyamatos számozás mellett szerepelnek az azonosítatlan tételek és a kéziratok. Ezt a bontást a fent említett ősnymotvány, antikva és 17. századi külföldi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár és esetleg egy külön folyóirat katalógussal lehetett volna kiegészíteni. Szűrőpróbaszerűen megnéztem pár tételt. A 2009-es *Breviarium Romanum* vélhetően azonos a 283-as breviáriummal (az oldalszámban talán egy elírással).

A 2030-as Jánosi Miklós *Saeculum Marianum sodalium virtutibus coronatum, editum primum in lucem anno saeculari a congregatione Tridentina nunc vero dum ... academia Claudiopolitana positiones universae philosophiae publice propugnaret ... Stephanus Biró ... praeside R.P.N.J. ... auditoribus oblata a. 1738. – Claudiopoli : Typis Academicis Soc. Jesu, 1738. – Petrik II. 264.*

A 2045-es *Die Hauß-Genossenschaft Deß Heiligen Kind Jesu, seiner H. Mutter, und deß Heiligen Joseph. – Wien ; Schwendiman ; 1723, VD18 12246506–001*

Az említett kiegészítések és hiányosságok természetesen semmit sem vonnak le a kötet értékéből, ezek inkább kerülendő példák és javaslatok a további kötetek elkészítéséhez. Elengedhetetlenül fontos lenne, a ferences rend könyv- és olvasmánytörténeti kutatásához, hogy a történelmi Magyarországon lévő ferences rendházak könyvtárainak katalógusai elérhetőek, egy adatbázisban mindenki

számára könnyen hozzáférhetőek legyenek, ezáltal a nyomtatványok nagy „mozgása” is átláthatóvá, kutathatóvá válna. A katalógusok védik is a könyveket, állományok, állományrészek megmentése is köthető elkészülésükhöz, ahogy ezt Marti Tibor munkája is mutatja.

M. HORVÁTH MÁRIA

Ujvári Hedvig, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012, 358 l. (Studien zur Literaturwissenschaft, 7)

A magyarországi német sajtó története mind a mai napig megíratlan. Egyes korszakok, vagy egyes lapok története, főleg a felvilágosodás és a reformkor idejéből, még a jobban feltárt területek közé tartozik. Ugyanakkor elmondható, hogy a 19. század nagyobb része, főleg a kiegyezés utáni évek, a most főleg külföldön felfutását élő felvilágosodás kori sajtótörténeti kutatásokhoz képest (gondolok itt többek között Andrea Seidler munkásságára és az ő kutatócsoportjának publikációira) némileg hátrányban van.

Az első, az 1848-ig terjedő korszak sajtóját csak érintőlegesen tárgyaló munkák mind irodalomtörténeti céllal készültek. Ilyen volt Gragger Róbert *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn* (Wien, Leipzig 1914) című műve, melynek csak első része, a „Vormärz” jelent meg. A következő, szintén az 1848/49-es évekkal lezáruló feldolgozás Pukánszky Béla *A magyarországi német irodalom története, A legrégibb időkől 1848-ig* (Budapest 1926) című könyve, melyben mindössze néhány oldalt szentelt a korszak sajtójának.

Kiváló, bár mára már módszertanukban kissé elavult alapművek készültek a II. világháborút megelőző évtizedben, melyek alaposan, részletekbe menően feltárták a periodikumok tartalmát. Itt elsőként kell megemlíteni Osztern Rózsa *Zsidó újságírók és szépirok a magyarországi német nyelvű időszakai sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest, 1930) című művét. A másik munka Szemző Piroska *Német írók és pesti kiadók*

a XIX. században (1812–1878) (Budapest, 1931) című könyve, mely a német és osztrák írók, költők magyarországi sajtóbeli szereplésével foglalkozik. Fried István több alapvető tanulmányában a magyarországi német sajtó főbb korszakait jelöli ki, itt most csak a *Magyar Könyvszemle* 1983 1. számában megjelent, „A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. XVIII. század, XIX. század első fele” című írását emelem ki.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A magyar sajtó története* három kötete 1892-vel zárul, a német nyelvű lapokról szétszórtan található itt-ott szó. Jómagam a magyarországi sajtó történetének rövid vázlatát jelentettem meg a *Magyar Könyvszemle* 1993. évi 2. számában.

Az osztrák kutatók közül feltétlenül megemlíteném Norbert Bachleitner, aki összehasonlító elemzést adott közre az 1855-ös év bécsi és pest-budai politikai napilapjaiban közölt szépirodalom (folytatásos regények, novellák, útleírások, történeti tárgyú esszék) szerepéről, feladatáról, olvasói köréről.

Ujvári Hedvig már jó néhány éve a 19. század második felének egyes magyarországi német lapjainak feltárásába fogott. *A Magyar Könyvszemle*ben 2001-ben megjelent két tanulmányában bemutatta a *Pester Lloyd* 1854 és 1875 közötti több mint húsz évet átfogó korszakát, foglalkozott a *Pester Lloyd* illusztrált melléklapjával, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*gal (1871–1872), a *Neue Illustrierte Zeitung*gal (Stuttgart, Leipzig, Wien 1872–1892), a *Pester Lloyd*ból kivált *Ungarischer Lloyd*dal (1867–1876), a *Neuer Freier Lloyd*dal (1869–1872), valamint a *Neues Pester Journal*al (1872–1878). Több közleményben bemutatta Max Nordau szerteágazó publicisztikai tevékenységét, feltárta ezen kívül Jókai recepcióját a *Pester Lloyd* 1867 és 1876 közötti éveiben, majd kiegészítette ezt a hazai német sajtó más orgánumaival, valamint témái közé tartozott az 1873-as bécsi világiállítási sajtóvisszhangja.

A kötet a szerző korábban publikált tanulmányainak átdolgozásait tartalmazza. A bevezető fejezetben a 18. és 19. század eleji magyarországi német nyelvű sajtójának történeti áttekintését kapjuk, az 1848-as évvel bezárólag. A szakirodalom kiterjed a szerző által kutatott időszak (1867-től 1900-ig) kelet-közép- és dél-európai német nyelvű sajtót tárgyaló, legújabbban napvilágot látott külföldi

publikációkra, főleg konferenciák anyagára is. A következő fejezet Heckenast Gusztáv könyvkiadó pályaképét, jelentőségét rajzolja fel az eddig hozzáférhető szakirodalom alapján. Sajnálatos, hogy Ujvári Hedvig könyvével szinte egyidejűleg jelent meg a Lipták Dorottya szerkesztette, korszerű forráskutatásokra építő *A vállalkozó és a kultúra* című tanulmánykötet, mely így nem kerülhetett be az Ujvári Hedvig által használt irodalomba.

A következő fejezetet a *Pester Lloyd* 1854-től 1867-ig tartó első korszakának szenteli a szerző. A lap indulásának körülményeit alaposan körüljárja, autopszia alapján pontosítja Szinnyei és Busa korábbi adatait a főszerkesztő- és felelősszerkesztő-váltásokról. Ujvári Hedvig részletesen bemutatja Falk Miksa szerkesztői elveit és kitér arra is, hogy Falk nem pusztán névlegesen vállalta el a főszerkesztői tisztelet (Chefredakteur), hanem ténylegesen ellátta a felelős szerkesztői (verantwortlicher Redakteur) teendőket, sőt évek teltek el, míg néhány hónap szabadságot engedélyezett magának.

Igazi felfedezésszámba megy a két évfolyamot megélt és a *Pester Lloyd* vasárnapi illusztrált mellékleteként 1871-ben indult *Ungarische Illustrirte Zeitung* tartalmi feltárása. A szerzőnő számára a lap Max Nordau szerkesztő miatt izgalmas, hiszen doktori disszertációját (*Dekadenkritik aus der „Provinzstadt“: Max Nordaus Pester Publizistik*, Budapest: Argumentum Kiadó, 2007. 291 l.) az ő pesti újságírói tevékenységéről készítette. Az 1872-ben megszűnt lap melléklet utódjaként beharangozott, de valójában már önálló lapként élő, *Neue Illustrirte Zeitung* húsz évfolyamának felkutatása valódi nyomozás lehetett. Ez a fennállásának végén Stuttgartban kiadott illusztrált hetilap is közölt magyar szerzőket (Petőfi, Arany, Kiss József, Mikszáth és Jókai) színvonalas német fordításban, amelyekre minden bizonnyal a magyar munkatársak hívhatták fel a különböző szerkesztők figyelmét. Hasznos kiegészítője lehet a *Neue Illustrirte Zeitung*ban feltárt eddig minden bizonnyal ismeretlen műfordítás-anyag a Petőfi-, Mikszáth- és Jókai-kritikai kiadásoknak is.

Az 1867-ben indult *Ungarischer Lloyd*nak a *Pester Lloyd*ból való kiválása körülményeiről, szerkesztői-munkatársi gárdájának az „anyalappal” való számos konfliktusáról olvashatunk részletesen a következő fejezetben. A lapok közti rivalizálás

alapját képezte a személyes ellentéteken kívül az előfizetőkért folyó harc, a hirdetések közlési díja, a hírszolgáltatás korrektsége, valamint egy Verne-regény fordításának közlése körüli, jelentőség vezető ellentét. Az *Ungarischer Lloyd* hajlamos volt a *Pester Lloyd*ot pusztán hivatalos börznelapként feltüntetni. Minden ellentét ellenére azonban a konkurens két újságnak számos neves zsumaliszta dolgozott egyidejűleg, így Dux Adolf, Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein-Ötvös Adolf és Sturm Albert. Az *Ungarischer Lloyd*nak más magyar lapokkal, így például Jókai *A Honjával* is adódott konfliktusa. A lap tíz évfolyamának szépirodalmi hozadéka is jelentős volt, a kor fontos osztrák és német szerzői mellett francia és angol szerzők nevével is találkozhatott az olvasó a folytatásos regényeknek köszönhetően. A rövid életű vállalkozás, a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) Jókai lapalapítása volt, aki a kormányközeli *Pester Lloyd*nak akart német nyelvű ellenpólust teremteni. Szerkesztőnek Horn Edét sikerült megnyernie, aki 1870-től a lap tulajdonosa lett. A napi kétszeri megjelenést reggeli egyszeri kiadásra redukálta, de 1871-ben más, főleg politikai céljai miatt eladta a lapot Heckenast Gusztávnak, amely aztán 1872 végén berze- és biztosítási orgánummá alakítva megszűnt.

A következő lap, amelyet elemzett a szerző, a *Neues Pester Journal* (1872–1925), a kispolgárság által olvasott orgánumok közé tartozott. A lap úgy alakult, hogy a *Pester Journal* szerkesztője, Ignaz Schnitzer és több munkatársa új orgánumot alapítottak, mely aztán átmeneti idő után nyerte el végleges címét. Programot másfél évvel az alapítás után adtak, politikai pártatlanságot ígérve az egész családnak kínáltak szórakoztató olvasmányt, ezt szolgálta a folytatásos regény, illetve feuilletton-melléklet is. A magyarból készült műfordításokat tekintve a *Neues Pester Journal* nem vette fel a versenyt a *Pester Lloyd*dal – állapítja meg Ujvári Hedvig. Német nyelvű szerzőktől viszont többet közölt a *Neues Pester Journal*. Hasznos lett volna még (ez a legtöbb lap szépirodalmi közleményeire vonatkozik) a magyarból közölt műfordításoknál az eredeti alkotás (vers vagy novella) címét is megadni, és a kritikai kiadásokban megkeresni őket.

Az egyes lapok bemutatása után a kötet második részében tematikus vizsgálatok eredményeit teszi

közzé a szerző. Az első témakör, amelyet magyarországi német lapokban felkutatott, az 1873-as bécsi világkiállítás visszhangja volt. Az 1873-as bécsi világkiállítás célja volt a Monarchia ipari, gazdasági és kulturális fejlettségét, az 1859-es olaszországi és az 1866-os Poroszországgal szembeni háborús vereség után újra megerősödött Ausztriát bemutatni, és a megelőző párizsi világkiállítást túlszárnyalni, valamint Bécsét világvárosként láttatni. A világkiállítás május 1-jén nyílt meg, hamarosan, május 9-én bekövetkezett azonban a „fekete péntek”, a túlfeszített spekulációk miatt a bécsi tőzsde összeomlott. De ez lényegében nem befolyásolta a hat hónapig tartó kiállítási rendezvénysorozatot.

Ezt követően a szerzőnő a feuilleton (tárca) műfajának definícióját vizsgálja a legkülönbözőbb modern szakkönyvek nyomán, hiszen a világkiállítással kapcsolatos reflexiók megjelenésének helyszíne a kulturális rovatként is meghatározható feuilleton rovat.

A bécsi világkiállítás sajtóvisszhangját Ujvári Hedvig a *Pester Lloyd*-ban, az *Ungarischer Lloyd*-ban és a *Neues Pester Journal*-ban követi nyomon. A *Pester Lloyd* helyszíni tudósítója Max Nordau volt, akinek körülbelül 100 tudósítását számolta össze a szerző. Nordau foglalkozott a kiállítás megnyitása előtt a késésben lévő rendezéssel, majd a különböző illusztris vendégek, uralkodók, politikusok beszédeivel, konstataulta a bécsi szállás- és étkezési árak magasságát (a szállodások és vendéglősök mind a kiállítás ideje alatt akartak meggazdagodni), kitért a tőzsdekrach okaira, majd a kiállításra érkezett külföldi államférfiakat mutatta be, akik jelenléte a kiállítás értékét emelte, társadalmi és politikai jelentőségét növelte. A külföldi uralkodókat, az orosz cárt, a porosz császárt és az olasz királyt Ferenc József fogadta, személyesen kísérte őket a kiállításra. Nordau kitért egyéb programjaikra, opera-, színház-, koncert-, múzeumlátogatás, katonai parádék, s nem mulasztotta el liberális értelmiségiként az orosz cárt bizonyos kritikával illetni. A vaskancellárként elhíresült Bismarckról azt írja a *Pester Lloyd*-ban, hogy a színházban Bauernfeld darabja alatt meghatódott, könnyeit törülgette.

A *Neues Pester Journal* számol be arról, hogy a 76 éves porosz uralkodó is elérzékenyült, mikor

Ferenc Józseftől búcsút vett. Másutt azt írja a lap tudósítója, hogy I. Vilmos császár a Carltheaterben az előadás után közvetlen hangnemben elbeszélgetett a színészekkel, a bécsi színészek fizetését magasnak találta. A magyar pavilonról Nordau dicsérőleg nyilatkozott. A tudósításokban megállapítást nyert ugyanakkor az is, hogy a látogatók száma alulmaradt a vártnál. Az *Ungarischer Lloyd*-ban valószínűleg Sigmund Schlesinger tudósított, rajta kívül még Albert Sturm, Ada Christen osztrák író és Karl Emil Franzos író, újságíró, aki 1872–73-ban az újság tárcarovatának szerkesztője. A *Neues Pester Journal* tudósítói – mivel írásaik jelzetlenek voltak – nem sikerült azonosítani. A szintén a kispolgárságot mint fő olvasói réteget megcélzó *Neues Pester Journal* számolt be igen részletesen a perzsa sah látogatásának európaiak számára szokatlan, különleges részleteiről.

A továbbiakban az egyes nemzetek kiállítási pavilonjait, csarnokait és koncepciójukat mutatja be Ujvári Hedvig, főleg Nordau *Pester Lloyd*-beli tárcái alapján, de kitér Nordau megfigyeléseire a különböző nemzetekhez tartozó kiállítás-építő munkások munkamódszereire is a kiállítás rendezése közben. Mivel a *Pester Lloyd* a nagypolgári olvasók lapja volt, Nordau különös figyelmet szentelt a művészeteknek, az oktatásnak, a lakberendezésnek és a technikának, de megemlítette a nemzeti sajátosságokat is. Meg kell állapítanunk, hogy Nordau írásai bizonyos előítéleteket tükröznek az egyes nemzetekkel kapcsolatban. Az *Ungarischer Lloyd* ezzel szemben sok teret szentelt a magyar pavilonnak. Nordau, mivel kormány közeli orgánomot tudósított, igazi patrióta módján szuperlatívuszokban nyilatkozott a magyar kiállítási pavilonokról, melyek a fejlődő magyar iparról, a magas színvonalú oktatási rendszerről nyújtanak pozitív képet. Azonban Ujvári Hedvig rámutat, hogy magánlevelezésében ennek éppen ellentéte, inkább magyarellenesség figyelhető meg. Magyarország egyébként a harmadik legnagyobb kiállító hellyel rendelkezett a kiállítás területén.

Az utolsó fejezetet a világkiállítás mérlegének szenteli a szerző. A kiállítás nyitva tartásának második felében, augusztustól aztán nőni kezdett a látogatók száma, akik – mint azt Nordau egy helyütt megjegyzi – sajnos nem tanulni jöttek a kiállításra. Augusztus végére a bécsiek több mint 60%-a látta

már a kiállítást. Abban, hogy a kiállítás nem hozta az elvárt nyereséget és hasznot, szerepe volt többek között a rossz időjárásnak, a kolerajárványnak, a magas szállásköltségeknek és a tőzsdekrachnak. Az *Ungarischer Lloyd* tudósítója kifejtette, hogy egy ilyen kiállítás hozadéka nem csak számokban fejezhető ki. Eredménynek tekinthető az is, hogy a világ megismerhette az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak szorgalmát, kitartását, munkáját. Nordau, aki naponta több órát töltött a kiállítás területén, utolsó, összegző tudósításában a világkiállítást mint műfajt tulajdonképpen felesleges luxusnak ítéli.

Az irodalom és az újságírás kapcsolatát Jókai Mór példáján vizsgálja Ujvári Hedvig, és mutatja be Jókai recepcióját a jelentősebb magyarországi német nyelvű újságokban 1867 után. A Jókai-kiadásában megjelenő, Horn Ede szerkesztette *Neuer Freier Lloyd*-ban (1869–1872) Jókai maga gondoskodott mindig arról, hogy folytatásokban megjelenjen egy-egy németre fordított regénye. Emellett a 70-es évek végén és a 80-as évek elején a *Pester Lloyd*-ban is jelen vannak folyamatosan, kisebb-nagyobb megszakításokkal Jókai-regények, melyeket Ujvári Hedvig akribikusan regisztrál. A következő fejezetet a korszak jelentős tárcáiróinak, kritikáinak, Dux Adolfnak, Sturm Albertnek, Silberstein-Ötvös Adolfnak és Hevesi Lajosnak szenteli a szerző, akiknek múlhatatlan érdemeik voltak a magyar irodalom megismertetése és népszerűsítése terén, egyrészt fordításaik, másrészt a német nyelvű sajtóban publikált elemző írásaik révén. Itt a *Lloyd*-lapokban 1867 után közölt Jókai-vel kapcsolatos tárcáiraikat elemzi. Megemlítendő, hogy Jókait, az írófejedelmet nem kezelték fenntartások nélkül, főleg Dux, aki fordította is Jókai regényeit, tett számos – jogos – kritikai megjegyzést több regényével kapcsolatban.

A záró részt a Jókai-vel szemben megfogalmazott kritikáknak (fantáziája határtalan, regénykompozíciónak hiányosságai) szenteli a szerző, de a német nyelvű sajtó alapjában jóindulatú írásaitól elkülönítve kezeli Gyulai Pálnak, a népnemzeti irányzat fő teoretikusának elvi alapú, Jókait elítélő kritikai tevékenységét, aki az irodalmi műtől a nép nevelését és a realizmust várta el, s nem tudta Jókai hatalmas népszerűségét és a műveiben lévő humort elfogadni. Péterfy Jenő Gyulai

értékrendjét követte, kiemelte Jókainál a lélektani ábrázolás gyakori elégtelenségét, de stílusát, nyelvét nagyra értékelte, Asbóth János viszont felhívta a figyelmet, hogy a kritika feladata nem csak Jókai gyengéire rámutatni, hanem írásainak pozitív vonásait hangsúlyozni.

Ujvári Hedvig a budapesti német újságok bemutatása után azokat tartalmilag egy fontos társadalmi esemény, a Monarchiát a világ előtt megmutató 1873-as bécsi világkiállítás visszhangja kapcsán vizsgálja, valamint göröcső alá veszi a korszak legjelentősebb, német nyelven már életében ismertté vált magyar regényírójának, Jókai Mórnak a recepcióját ugyancsak ezekben az orgánumban. A szerző jó érzékkel választotta ki elemzése tárgyát; más, a Monarchia sorsát befolyásoló politikai esemény a kiegyezés utáni években már nem volt, híres magyar közéleti személlyel kapcsolatos eseményként csak Kossuth Lajos 1894-es halála és temetése, vagy még későbből, a magyarok által kedvelt Erzsébet királyné 1898-as meggyilkolása lenne még említhető. A kitűzött feladatot szerencsésen oldotta meg; a vizsgált periodikumok sajátosságait, eltérő szerkesztési elveiket, olvasóik érdekeinek speciális kiszolgálását sikerült bemutatnia. Könyve alapos forrásfeltáró munka, mely a kiegyezés utáni magyarországi német nyelvű vezető napilapokban rejlő hatalmas és eddig ismeretlen tárcairadalomra fókuszál. Összegezve elmondható, hogy Ujvári Hedvig kötete, melyben kutatási eredményeinek összefoglalását teszi közzé, sokban hozzájárul a korszak mindaddig kevésbé feltárt magyarországi német nyelvű sajtójának jobb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó, szerkesztette Lipták Dorottya, Bp., Kossuth Kiadó, 2012, (Kulturális örökség sorozat).

A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó címet viselő kötet a Kossuth kiadó és az Eszterházy Károly Főiskola „Kulturális örökség” sorozatában látott napvilágot. A tanulmánykötet szerkesztője Lipták Dorottya, az MTA–OSZK Res libraria Hungariae Kutatócsoport

19. századi műhelyének vezetője, aki a „Vállalkozás, kultúra, polgárosodás” címmel 2011-ben az Országos Széchényi Könyvtárban Heckenast Gusztáv tiszteletére és születése kétszázadik évfordulója alkalmából rendezett kiállítás kurátora is volt egyben. E kötet azonban nem közvetlenül kapcsolódik a kiállításhoz, hanem önálló tanulmánygyűjteményként foglalkozik a 19. század talán leghíresebb és legnagyobb formátumú könyvkiadójával, a könyvkiadás aranyemberével – ahogy Schöpflin Aladár nevezte Heckenastot.

A kötet kompozíciójából, s a nagyon tudatos szerkesztői munkából adódó szoros struktúrából kiderül, hogy nem az általánosságban Heckenasttal kapcsolatba hozható kérdéseket tematizáló tanulmányok, hanem szándéka szerint is az életmű legfontosabb területeit, problémáit feldolgozó, szintetizáló írások kaptak helyet a könyvben, melyek ahhoz a főként angolszász területeken népszerűsödő módszertani irányzathoz köthetők – a medialitás problémáját is érintve –, mely a kultúrát a gazdaság- és vállalkozástörténet területei felől is értelmezi.

A tanulmánykötetet nyitó és záró, azaz az életutat és a privát szférát taglaló írások közötti összefoglalások a kiadványpolitika és -struktúra egészét tekintik át, külön tárgyalva a szépirodalmi, külön a fontosabb tudományterületek kiadványait; önálló írás foglalkozik a vállalat fő profitját jelentő periodikákkal és a kiadványok illusztrálási és képhasználati technikájával.

A szerkesztő számára a legnagyobb nehézséget az jelenthette, hogy résztanulmányok sora foglalkozott már az életmű egyes kérdéseivel, ám ezek nagy része nem forráskutatáson alapult, és nem is lépett fel a szintetizálás igényével. Amelyek mégis, inkább a Franklin Társulat történetének előzményeként tekintenek a Heckenast kiadóra, s nem is rendelkeznek teljes körű forrásismerettel. Így például a Révay József és Schöpflin Aladár közös munkájaként megjelent *Egy magyar könyvkiadó regénye* inkább esszéisztikus, semmint történet-tudományi szempontokat alkalmazó mű, vagy Gárdonyi Albert kéziratban maradt kiadótörténete, *A Franklin–Társulat cégtörténete*, mely közel száz éve látott napvilágot. E kötet szerzőgárdája azonban mind a hazai közgyűjtemények (OSZK, BFL, MOL, OL, stb), mind a külföldre került

(Bécs, Lipcse, Montreal) anyagokat a teljesség igényével áttekintette, és e kutatások be is épülnek a publikációkba. Mindenképpen a szintetizálás igényével lép fel tehát a kötet hat nagyobb tematikus, egymásra épülő tanulmánya, mely számos segédlettel, kronológiával, illusztrációkkal és egy összegző előszóval egészül ki, s így a könyv lényegében segédkönyvként is funkcionál.

Lipták Dorottya kötetet nyitó írása a pályáiv egészét tekinti át, mely a makro- és mikrotörténethez egyaránt köthető életeseményekben és munkában is gazdag időszakot öleli át. Melyek ennek az életútnak a főbb állomásai? A kassai evangélikus lelkészcsaládból származó Heckenast könyvkereskedő-segédéből nőtte ki magát szakmai és gazdasági értelemben is a neoabszolutizmus egyik legsikeresebb könyvkiadójává, akinek vállalkozását 1873-ben Pest legprosperálóbb könyves vállalataként vette meg a részvénytársulatként működő Franklin Társulat, melynek maga is részvényese maradt. Az eredetileg 1826-ban Pestre érkező Heckenast Wigand Ottó könyvkereskedésében segédként kezdte pályáját, akitől – már nemcsak mint főnökétől, hanem már sógorától is – 1833-ban vetette meg üzletét, mivel Wigand liberális-demokrata értelmiségi kapcsolata miatt Lipcsebe kényszerült távozni. Heckenast a váratlanul kezébe került lehetőséggel jól sáfárkodva innovatív vállalkozások sorába kezdett: önálló könyvkiadói tevékenységbe fogott, kölcsönkönyvtárat alapított, folyóiratot indított. S azon kevés vállalkozók egyike lett, aki az 1838-as árvizet is – noha könyvkészletei megrongálódtak – különösebb anyagi válság nélkül vészelte át. 1841-ben társult Landerer Lajos nyomdással, a Pressburger Zeitungot is kiadó, Pozsonyban, Budán és Pesten egyaránt nyomdát működtető nyomdász-dinasztia sarjával, aki bölcsészeti tanulmányai, majd katonai pályáját követően, 1824-től családja jól működő kő- és könyvnyomdájának vezetője volt.

Lipták Dorottya források alapján vázolja fel a társascég két vezetőjének, Heckenastnak és Landerernek a portréját, felmutatva a két személyiség különbözőségét, mely lényegében a közel másfél évtizedes együttműködés sikerének alapja is volt, plasztikusan érzékeltetve az általuk irányított munkafolyamatok bemutatásán keresztül kettejük karakterkülönbségeit, számot vetve számos legen-

dával – pl. informális bécsi kapcsolataik lehetősége –, melyek személyüket érintik.

1841-ben e társulás révén létrejött Magyarország első, modern értelemben vett nagy teljesítményű nyomdaipari vállalkozása. A kísérletező szellemű Landerer a továbbiakban a nyomdát irányította, s a technikai innovációért volt felelős, a mértéktartóbb és decensebb Heckenast a kiadói és a könyvkereskedési üzletágot vezette. Landerer kiadásában, de Heckenast szellemi támogatásával jelent meg 1841 januárjától a *Pesti Hírlap*, amely Kossuth Lajos szerkesztésében a liberális ellenzék vezető orgánuma lett.

Szintén forrásokra, főként a nyomda és kiadó-vállalat alkalmazottainak visszaemlékezéseire támaszkodva tárja fel a tanulmány a kiadó és nyomda 1848. március 15-i eseményekben, majd a szabadságharcban betöltött szerepét, azt, hogy a forradalommal együttműködve a Landerer–Heckenast nyomdában cenzori engedély nélkül nyomtatták ki a 12 pontot és a Nemzeti dalt, vagy az osztrák jegybanktól való függetlenedés céljából létrehozott bankjegynyomda működését, a Kossuth-bankok kinyomtatását.

Heckenast Landerer 1854-ban bekövetkező halálát alkalmatlanul a vállalat – mely még kilenc évig Landerer és Heckenast néven működött – egyedüli irányítója lesz, majd 1863-tól nevében is saját vállalkozásaként élt tovább. Kiadványai ezidőtájt elsősorban magyar, kisebb részben német nyelvűek, főként szépirodalmi művek, de más tudományágak szellemi termékeit is megjelentette. 1854-ben indult meg talán gazdasági értelemben is legsikeresebb kiadványa, a *Vasárnapi Újság* című enciklopédikus folyóirat, mely a század második felének legnépszerűbb ismeretterjesztő és családi lapja volt. Mindemellett számos más folyóirat és periodika kiadása fűződik Heckenast nevéhez, így az *Életrajzok*, *Bibliographiai Értesítő*, a *Magyar Sajtó*, *Pesti Hírlap*, *Nővilág*, *Budapest Szemle*, stb. Négy évtizedes alkotó, szervező munkát követően a Pozsonyba visszavonuló üzletember 1873-ban adja át utódjának, a részvénytársulati formában tovább működő Franklin Társulatnak cégét, melynek maga is részvényese marad, jól megérezve, hogy a könyvszakma újabb robbanásszerű átalakulás előtt áll, mely már új gazdasági és menedzselési módszert is kíván.

E rövid életútösszegzésből is látható, hogy a közel fél évszázados szakmai tevékenység mennyiségi és minőségi értelemben is igen gazdag. Am Lipták Dorottya tanulmánya nemcsak a gazdag pályáivét összegzi, hanem feladatát tágabban értelmezve annak gazdaság-, technika-, kultúrtörténeti hátterét is bemutatja, így például szól a könyvkereskedővé vagy nyomdatulajdonossá válás jogi hátteréről, a harmincas évek (hazai) szakmai palettájáról, illetve kitekint Heckenast innovatív vállalkozásait lehetővé tevő nyomdatechnikai kontextus változásaira. Két fontosabb kiadványt is kiemelnénk, melyről szól: hangsúlyozza a könyvészeti szakperiodika, a laikus és a professzionális közönséget a piacon forgalomban lévő kiadványokról tájékoztató *Bibliográfiai Értesítő* fontosságát, illetve kitér az Eötvös József kezdeményezése által létrehívott *Budapesti Árvízkönyv* megjelenésére, mely nemcsak alkalmi jellege miatt, hanem abból a szempontból is érdekessége és unikális jelensége a kornak, hogy a Heckenast által kiadott, pártfogolt írók honoráriumukról mondtak le kiadójuk javára – enyhítendő a vállalkozást ért 30 000 forintra tehető árvízi kárt. Lipták Dorottya különös figyelmet szentel a kiadóvállalat térhasználatának változásainak, a nyomda és a kiadóvállalat színtereinek (pl. Szép utca, Egyetem utca), tehát a működés helyszíneinek bemutatására, illetve a fejlődéssel lépést tartó vállalat újításainak, a nyomdagépek és -technikák fejlődésének folyamatára, mely a kiadványok küllemének egyik meghatározó tényezőjét is jelentették.

Ezt követően három tanulmány foglalkozik a szorosabb értelemben vett kiadvány-politikával. Elsőként Kaba Eszter a szépirodalmi profil fejlődését tekinti át: a Wigandtól megörökölt szerzőgárda (Bajza József, Kisfaludy Sándor) bővülését, az újonnan jelentkező írók megnyerését (Eötvös József, Jókai Mór, Jósika Miklós), kitekintve a velük kötött életműszerződésre (Kisfaludy Sándor) vagy művek kiadására (Arany János *Toldija*) kötött egyezségekre. Kaba tanulmánya is jól illusztrálja a tanulmánykötet pontos címválasztását: írásából a kultúrát, ez esetben a szépirodalmi kiadványokat jól menedzselő – amit természetesen a körébe vont alkotók méltányoltak is, mint ezt az öt kötetben megjelent *Árvízkönyv* példája is mutatja – vállalkozó portréja bontakozik ki. A tanulmány kitekint a Heckenast által kiadott

német nyelvű szépirodalomra, Stifter, Grillparzer kiadóhoz való kapcsolatára is, illetve szintén az árvíz okán, Mailáth János és Saphir Zsigmond kezdeményezésére létrehívott, 1840 és 1848 között megjelenő *Iris* című zsebkönyvre is, mely jól illusztrálja határokon is átívelő kiadáspolitikáját és nem utolsósorban csálhatatlan ízlését. A vállalkozó innovatív karakterét hangsúlyozza az általa közrebocsátott sorozatok („Vasárnapi könyvtár”, „Irodalmi kincstár”, „Magyar remekírók”) létrejötte körülményeinek és piaci működésük bemutatása, melyeket a kiadvállalat jó érzékkel igazított az olvasóközönség elvárásaihoz, ízlésvilágához, bekapcsolva a női, majd később egyes kiadványokkal a gyermekeket is a rendszeres olvasóik közé. A tanulmány számot vet továbbá Heckenast marketingstratégiája retorikai aspektusával is: a kiadványok reklámozására fontos hangsúlyt fektetető érveléstechnikára, mellyel az egyes lapokban, pl. a *Vasárnapi Újság* hirdetéseiben próbálja meggyőzni az olvasót kiadványai megrendelésének fontosságáról.

Dede Franciska írása a tudomány fejlődésével bekövetkező változó olvasói igényekhez alkalmazkodó kiadványpolitikát állítja középpontjába, különös tekintettel a tudományos, ismeretterjesztő és közhasznú kiadványokra. Az írás nővuma, hogy eddig nem született teljes körű összegzés a kiadó által közzétett magyar művekről, így a tanulmány alcímeiben megjelenő kiadványtípusok összegzésére is szükség volt azok értékelő bemutatása előtt. Dede forrását ehhez a munkához főként Heckenast kiadó katalógusai jelentették. A kiadványok szemrevételezése a lexikonoktól és kézikönyvektől a szótárirodalom, politikai, jogi, különböző társadalom- és természettudományos kiadványokon át az iskolai tankönyvekig ível. Mint a szintézisből is kiderül: Heckenast nemcsak kiváló érzékkel reagált a korszak tudományos változásaira, nemcsak elsőrangú szerzőket tudott vállalkozása számára megnyerni, hanem mindenekelőtt felismerte az olvasói elvárásokat és a különféle befogadói/vásárlói rétegek igényeit, miként Dede fogalmaz, gyakran meg is előzve azokat.

A kiadvállalat egyik leghangsúlyosabb tevékenységével, a lapkiadással Bódyiné Márkus Rozália tanulmánya foglalkozik. Az írás nyomon követi a sajtónyilvánosság kialakulása és a vál-

tózó sajtótörvény közepette is következetes, de alkalmazkodó üzletpolitikát, kiemelten kezelve a politikai-, szak-, közművelődési- és családi valamint a néplapok időbeli alakulását: megalapításuk idejét, népszerűségüket és élettartamukat; műfaji és tudományterületi megoszlásukat. Mindezeket konkrét adatokkal, statisztikai táblázatokkal, az összevetést szemléletesebbé tevő grafikonokkal illusztrálva. Jól kirajzolódik Heckenast stratégiájának sajátossága is, amely már a könyvkiadás terén is megnyilvánult. Heckenast számos lap típussal kísérletezett, ám csak a gazdaságilag meglehetősen rentábilis vállalkozásokat tartja meg, azonban egyikét anyagilag nem annyira megtérülő organumot is megjelentet, melyhez érzelmi szálak kötik. Miként Bódyiné Márkus Rozália tanulmánya, illetve a közzétett statisztikák is mutatják, az ötvenes évek a legaktívabb kísérletezés korszaka a lapkiadási profilban, s ekkor születik meg a *Vasárnapi Újság* is, mely egészen 1921-ig él, és amely lényegében a felvevőpiac vásárlási kedvének maximumát, a 10 000 példányszámot érte el fénykorában.

Heckenast kiadói tevékenysége nemcsak a társadalmi, irodalmi és tudományos élet rohamos változásával, fejlődésével, hanem a művészetek és ezen belül az ábrázolás- és képkultúra robbanásszerű fejlődésével esett egybe, mely a kiadványok illusztrációs technikájának alakulástörténetén is kitapintható. E változást kíséri nyomon Révész Emese tanulmánya, mely a széles horizonton mozgó kiadványtípusokból válogatva mutatja be a vizuális jelek technikai előállításának változatait (az olykor színezett könyvmotokról a rézmetszeteken át az olcsóbb, fametszetes megoldásig). Hogy milyen döntéshozatal állt az illusztrációs technikák háttérében, példázza a Bezerédy Amália Flóri könyvének kiadástörténetének összegzése, mely a drágább kiállítású színezett könyvmotus változattól a fametszetes populáris kiadások számbavételéig nyújt áttekintést. Heckenast üzleti-kiadói érzékét mutatja, hogy egy-egy vizuális művet több kiadványban, esetleg többféle kiadásban is felhasznált, ezzel is biztosítva nemcsak azok kiállításának magasabb színvonalát, hanem annak kelendőségét és ezáltal gazdaságosságát és megtérülését is, tekintettel az olvasói elvárásokra is. Révész Emese tanulmánya Heckenast legszívesebben alkalmazott művészeinek, illusztrátorainak (Barabás Miklós, Nepomuk Geiger,

Karl Mahlknecht) a kiadóval való kapcsolatát és főbb munkáit is összegzi. Révész írása azért is figyelemreméltó, mert a szakirodalomban ilyen jellegű, a kiadványok vizuális ábrázolásának összegző jellegű kutatására még nem került sor.

A kötet záró tanulmánya, melynek – miként a nyitótanulmányának is – szintén Lipták Dorottya a szerzője, Heckenast privátszférájáról, életteiről, kapcsolati hálójáról ad összefoglalást. Heckenast pesti lakhelye az Egyetem utcai kiadóépület feletti emeleten volt, ám az ötvenes évek elején építette Feszli Frigyes tervei alapján pilismaróti polgári villáját, mely mind magának, mind baráti körének is gyakran adott otthont, s amely egyúttal alkotóműhelyként és társasági összejöveteleknek helyet adó szalonként is működött. Bemutatásra kerülnek a villáról készült a Feszli-hagyatékából előkerült korai tervrajzok is, továbbá részletes ismertetést kapunk az épület külső és belső építészeti megoldásairól, az azt körülvevő kert – melyben a hagyomány szerint Deák a kiegyezés előkészítésének első alapjait vetette papírra – struktúrájáról is. Lipták szintén forrásokra támaszkodva veszi számba Heckenast bensőbb és formálisabb baráti körét, mely részben a kiadóhoz köthető, korábban már említett művészekből alakult ki, kitekintve azok társadalmi, felekezeti és világnézeti összetételére is, illetve a Pilismaróton folyó művészeti tevékenység bemutatására, az itt született vagy a társasági összejövetelek ihlette művekre (pl. Volkmann Róbert *Visegrad* vagy a *Souvenir de Maróth* című darabjaira, Feszli Frigyes a hely ihlette festményeire). Lipták Dorottya tanulmánya szól Heckenast mecénási tevékenységéről is, mely jelentősen árnyalja a köztudatban jelen lévő, főként Petőfi és Arany megnyilatkozásainak köszönhető szigorú, üzleties gondolkodású kiadó ember karakterét is.

Mint a fentiekből is kiderül mind Heckenast életútját, mint kiadói működését alaposan feltáró, jól megszerkesztett kötetet, a lehető legszélesebb forráskutatáson alapuló alapmunkát kaphat kezébe az olvasó, mely igen alapos, a témát kimerítő jegyzetapparátussal is bír, magyarázva, alátámasztva újabb vagy más szempontokkal gazdagítva a főszövegben leírtakat. Mindezt kiegészítendő tovább emeli a munka értékét a már említett segédletek, kronológiák, a későbbi visszakeresést megkönnyítő névmutató, a magyar, német és angol nyelvű re-

zümék, valamint az igen magas színvonalú, és jól összeválogatott illusztrációk kötetbeli jelenléte is.

E kötethez kapcsolódóan még egy értékes kiadványról, előzményről, az nemzeti könyvtárban megvalósult kiállítás katalógusáról (OSZK, Bp., 2011) is érdemes szót ejteni, mely „Vállalkozás, kultúra, polgárosodás” címmel, szintén Lipták Dorottya szerkesztésében és szövegezésével jelent meg. A közel 70 oldalas, színes, velinpapírra nyomott, igen igényes nyomdatechnikai kivitelű, kisebb formátumú albumszerű kötet nemcsak a kiállítás felidézését segíti, hanem a tanulmánykötetben szereplő témákhoz kapcsolódó kiadványok, kéziratok, műalkotások, nyomdagépek és más nyomdatechnikai eszközök szakszerű, angol és magyar nyelvű leírásokat is adó gyűjteménye. A két kiadvány együttes használata kimerítő összegzést és tanulmányozást biztosít Heckenast Gusztáv tevékenységének kimerítő megismeréséhez.

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

V. Molnár László: *Mi és Ők. Magyar–orosz kulturális kontaktusok 1711–1848.*

Budapest, Szólótvó Kétnyelvű Oktatásért Non-profit Közhasznú Kft., 2012, 194 l.

A Mi és Ők. Magyar–orosz kulturális kontaktusok 1711–1848 cím első látásra egyaránt ébreszthet zavart és kíváncsiságot. Zavart, amennyiben az olvasó – a címből kiindulva – átfogó képet kívánna kapni a korszak magyar–orosz kapcsolatairól, mely elvárás azonban a könyv terjedelmét látva aligha remélhető. Így kelti fel kíváncsiságunkat is: nevezetesen, ha nem ezt, akkor vajon mit dolgoz fel a szóban forgó tanulmánygyűjtemény? A szerző rögtön a bevezetőben eloszlatja a kételyeket: kötetébe a magyar–orosz érintkezések teljes bemutatása helyett annak néhány, kultúrtörténeti szempontból meghatározó területét feldolgozó írását válogatta össze. V. Molnár László, mint a két nemzet közti kulturális kapcsolatok szakértője, a szakirodalom nyilvánvalóan alapos ismeretében vállalkozik a „részleges hiánypótlásra”, mint ahogy tette azt korábban megjelent kötetében (*Magyar–orosz kulturális kapcsolatok 1750–1815*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2000; *Élet-*

utak találkozása 1703–1848, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004; *Utak egymás felé: Magyar–orosz kapcsolattörténeti adalékok 1711–1848*, Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2011). A *Mi és Ők* számára összegyűjtött tanulmányok óriási tényanyagot dolgoznak fel – a szerző ezeket foglalja össze történelmi alapossággal és pontossággal, ám bármely, az orosz kultúra iránt fogékony olvasó számára érdekesítő és olvasmányos stílusban.

Kötetének jelentős részében a különböző, nem ritkán vallási okok miatt Magyarországról Oroszországba települt, és ott jelentős szakmai sikereket elérő orvosok, illetve pedagógusok portréit tárja elénk. Az életutakat olvasva az a megdöbbentő tény rajzolódik ki, hogy ezek az olvasóközönség többségének valószínűleg ismeretlen szakemberek nem pusztán jelentős szerepet játszottak az orosz kulturális és tudományos életben, de többeknek igen befolyásos pozíciót sikerült elérniük, s ily módon alakítói vagy épp kezdeményezői lettek az ottani oktatáspolitikai és orvostudomány fejlődésének.

A magyar szakemberek Oroszországba települése kölcsönös előnyökkel járt. A Habsburg-birodalomban a vallási türelmirendelet ellenére a protestáns értelmiséget gyakran mellőzték, üldözték. A cári birodalomban az európaiaktól elmaradt oktatási rendszer és orvostudomány azonban hiányt szenvedett képzett orvosokban és pedagógusokban, így az odaérkező magyarok nagy megbecsülésnek örvendtek.

A szerző meglátása szerint az eddigi kutatások alapján kijelenthető, hogy „az 1711–1848 közötti kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak” (8), amit jól magyaráznak a korabeli orosz orvoslás helyzetéről közölt adatok. Oroszországban az orvostudomány ugrásszerű fejlődése Nagy Péter alatt vette kezdetét, az uralkodó ugyanis arra ösztönözte a nemes ifjakat, hogy orvostudományt hallgassanak neves külföldi egyetemeken. A 18. század végére, 19. század elejére jelentős változás tapasztalható: az orvosok száma megtöbbszöröződik, 1793-tól rendszeres orvosi folyóiratot adnak ki, 1798-ban megalakul a pétervári Katonai Orvosi Akadémia. A számottevő haladásban nagy szerepet játszottak a Nyugat-Európából – például a Habsburg Birodalomból – érkező szakemberek. A szerző kiemeli

közülük Gyöngyössi Pált, aki II. Katalin udvari orvosa lett, Keresztúri Ferencet, a moszkvai egyetem professzorát és dékánját, Peken Keresztélyt, az első orosz gyógyszerkönyv szerzőjét, fiát, Peken Mátyást, valamint Orlay Jánost.

Orlay életrajzának méltán szentelt önálló fejezetet. Oroszországban az Orvosi–Sebészi Akadémia titkáráként és I. Sándor cár házi orvosaként nevet szerző Orlay ugyanis „polihisztorként nem csak az orvostudomány, hanem a mineralógia, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket” (56). Mindemellert pedagógusként is tevékenykedett: kinevezték a nyezsini gimnázium igazgatójának, ahol Gogolt is taníthatta, élete végén pedig az odesszai Richelieu-líceum vezetője lett.

A Habsburg Birodalomból Oroszországba települt pedagógusok jelenlétét F. I. Jankovic is jól példázza, akit a szerb iskolaszervezés élenjárójaként II. Katalin udvarába küldtek, hogy segítkezzen az orosz elemi iskolák osztrák mintára történő szervezésében. Jankovic hazai pályájának kibontása Mária Terézia iskolareformjának és a korabeli szerb oktatásügynek, oroszországi tevékenysége pedig az orosz iskolateremtésnek keretébe ágyazódik, ezáltal az életrajz és a történelmi háttér együttese még érdekesebbé válik.

Az előbbiektől kissé eltérő, ám figyelemre méltó a Tessedik Sámuel és Andrej Afanaszjevics Szamborszkij életének párhuzamait megvilágító fejezet. V. Molnár elsősorban a két tudós életének hasonlóságait mutatja be, akiknek pályája később össze is fonódott: személyes találkozásuk mellett tartós szakmai kapcsolat alakult ki közöttük.

Tessedik sok évtizedes lelkes tevékenysége mellett agrárszakemberként tűnt ki, aminek talán legnagyobb eredménye a szarvasi gyakorlati-gazdasági mintaiskola megalapítása volt.

Szamborszkij hasonló életútal és érdeklődéssel rendelkezett: tizenhat évig volt a londoni orosz követség lelkésze, miközben élénk figyelemmel kísérte a mezőgazdasági reformokat. Oroszországba való visszatérését követően a cári udvarban szolgált, ám továbbra is foglalkozott mezőgazdasági kérdésekkel – ennek köszönhető Tessedik Sámuellel kötött ismeretsége is, hiszen magyarországi tartózkodása során felkereste a szarvasi intézményt és annak igazgatóját.

A következő tanulmány Balugyánszky Mihály roppant sokoldalú személyiségét és szerteágazó tevékenységét mutatja be. Néhány példa a színes életútból: Szerbanszkij mellett a jogtudós Balugyánszky kapott megbízást az első részletes alkotmánytervezet kidolgozására, tevékenykedett a Törvényszerkesztő Bizottságban, kinevezték a pétervári pedagógiai főiskola dékánjának, majd az egyetemmel alakított tanárképző főiskola rektora, és egyben a jogtudományi tanszék vezetője lett.

A két utolsó fejezet tematikusan kevésbé szervesen illeszkedik a kötet előző egységeihez, ám a meglévő kapcsolódási pontok miatt relevánsnak tekinthetők. Mindkettő rendkívül érdekes anyagot dolgoz fel, így az utolsó előtti írás is, mely az orosz könyvek magyarországi terjedését tárgyalja. Ezek elsősorban a szerbek vallásgyakorlásához szükséges kötetek voltak, melyekhez azonban itthon nem jutottak hozzá, és melyeket elsősorban orosz könyvkereskedők által szerezhettek be. A könyvek más részét viszont gyakran a Magyarországon – főleg a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság tagjaiként – tartózkodók (például G. Sz. Szkovoroda, a későbbi teológus és filozófus), valamint az itt tanult orosz diákok hozták be.

Az utolsó rész orosz utazók magyarországi tapasztalatairól számol be. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy a legkorábbi Magyarországra vonatkozó feljegyzés 1439-ből származik, majd a következő több mint két évszázados kihagyás után, 1662-ből. A 17. századból a téma kutatóinak kevés beszámolója van tudomása, így jelen írás is a 18. század és 19. század elejének bővebb anyagát tárgyalja: utazók útleírásait, feljegyzéseit, akik hosszabb-rövidebb ideig (gyakran csak átutazóban, néhány napot) tartózkodtak itt, és megörökítették benyomásaikat.

A kötetbe rendezett tanulmányok kiválasztásának

indokoltsága nem lehet kérdéses, ám a szerkesztés egészében tapasztalható némi figyelmetlenség. Ide sorolható az is, hogy az egyes tanulmányok korábbi megjelenési helyéről csak elszórtan, a lábjegyzetekben található utalás. A tanulmányok között gyakran felfedezhetünk átfedéseket, ami nem meglepő, hiszen a bemutatott életpályák nem egyszer érintkeztek egymással – az emlékeztetőszerű ismétlések megkönnyíthetik az olvasó dolgát. Olykor azonban ennél többről van szó. Az Orlay Jánosról szóló fejezet 19. lábjegyzetében rövid összefoglalót olvashatunk Balugyánszky Mihály oroszországi karrierjéről, ami szükségtelen, hiszen egy későbbi fejezet – mint ahogy fentebb említettük – teljes egészében Balugyánszky életét dolgozza fel. Hasonlóképp a Tessedik és Szamborszkij kapcsolatát tárgyaló fejezetben, amikor Szamborszkij kapcsán Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő rövid magyarországi tartózkodásáról esik szó, majd ugyanez kissé rövidítve szerepel az utolsó fejezet 25. lábjegyzetében. Ezeknél még szembetűnőbb, hogy a Vlagyimir Bronyevszkij utazó beszámolójából vett idézet Alekszandra Pavlovna sírjáról kétszer is szerepel a főszövegben: először a Szamborszkijről (112), utána pedig az orosz utazók magyarországi tartózkodásáról szóló fejezetben (178).

Ez azonban nem von le a tanulmányok tartalmi gazdagságából és szakmai értékéből. V. Molnár László köteteinek különlegessége a választott perspektívában rejlik: a szerző elsősorban az adott korszak orosz történelmét mutatja be, de magyar szemmel, magyar szakemberek eredményein keresztül. A szerző mind történelmi, mind művelődéstörténeti szempontból jelentős kutatásainak ezen gyűjteménye újból felhívhatja a szélesebb publikum figyelmét a vizsgált kapcsolattörténeti anyagra.

PIRGER ORSOLYA

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme